तन्नियोगान्महात्मेह, कृतकृत्यो यथा भवेत् ।
तथाऽयं धर्मसन्न्यास-विनियोगान्महामुनिः ॥ १८१ ॥

ગાથાર્થ = આ સંસારમાં તે રત્નોના વેપારથી મહાભાગ્યશાળી એવો તે વેપારી (ઘણું ધન મળી જવાથી) જેમ કૃતકૃત્ય થાય છે. તેવી જ રીતે આ મહામુનિ પણ ધર્મસન્ન્યાસ યોગની પ્રાપ્તિ થવાથી કૃતકૃત્ય થાય છે. ॥ ૧૮૧ ॥

ટીકા-"*तन्नियोगाद्*" रत्ननियोगात्, "*महात्मेह*" लोके "*कृतकृत्यो यथा भवेत्*" कश्चिद्रत्नवणिक् । "*तथाऽयमधिकृतयोगो, धर्मसन्न्यासविनियोगात्*" सकाशात्, "*महामुनिः*" कृतकृत्यो भवतीति ॥ १८१ ॥

વિવેચન :- ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી હકીકત વધારે સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે આ સંસારમાં કોઈ તે રત્નોનો વેપારી મહાત્મા (મહાભાગ્યશાળી પુરુષ) જેમ તે રત્નોના વેપારથી અગણિત ધન મળી જવાથી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે. અતિશય આનંદમગ્ન બને છે. અને સંસારના સુખે સુખી બને છે. તેવી જ રીતે આ પ્રસ્તુત યોગી મહાત્મા એટલે કે આઠમી દૃષ્ટિમાં આવેલા યોગી મહાપુરુષ પણ ધર્મસન્ન્યાસયોગની પ્રાપ્તિ થવાથી કૃતકૃત્ય થાય છે. અને અતિશય સ્વભાવાનંદરામી બની જાય છે. તથા આત્મગુણોથી સુખી થાય છે.

પ્રશ્ન :- ધર્મસન્ન્યાસ યોગ એટલે શું? અને તેની પ્રાપ્તિથી આટલો આનંદ અને કૃતકૃત્યતા કેમ ?

ઉત્તર :- ચારથી સાત ગુણસ્થાનક સુધી હીનાધિકપણે મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ આ યોગીને વર્તે છે. અને તે કર્મના ક્ષયોપશમથી ક્ષમા, નમ્રતા, આર્જવતા આદિ જે જે (ગુણો ધર્મો) પ્રાપ્ત થયા છે તે સર્વે ક્ષાયોપશમિકભાવના છે. ક્ષાયોપશમિકભાવના ગુણો (ધર્મો) હોવાથી મોહનીયકર્મના ઉદયની અપેક્ષાવાળા છે. જેથી અતિચાર(દોષો)નો તેમાં સંભવ છે. જ્યારે આઠમી દૃષ્ટિ આવે છે ત્યારે ક્ષપકશ્રેણિનો પ્રારંભ થવાથી મોહનીયકર્મનો સર્વથા (ઉદય અને સત્તા એમ બન્ને રીતે) ક્ષય થવાથી ક્ષાયિકભાવના ગુણો (ધર્મો) પ્રગટ થાય છે. ત્યાં મોહનીયકર્મ ન હોવાથી અતિચાર(દોષો)નો સર્વથા સંભવ નથી. સંપૂર્ણ શુદ્ધ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે આ દૃષ્ટિકાળે ક્ષાયોપશમિકભાવના ધર્મોનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) થવાથી અને ક્ષાયિકભાવના ધર્મોની પ્રાપ્તિ થવાથી આ મહાત્માને સહજ સ્વભાવની પ્રાપ્તિનો અત્યન્ત આનંદ પણ થાય છે. તથા તે યથાર્થપણે કૃતકૃત્ય બન્યા છે. જે સંસારસાગર તરવાનો હતો તે સંસારસાગર તર્યા છે. માટે અતિશય આનંદ હોય છે. ॥ ૧૮૧ ॥

તત્ર=ત્યાં ધર્મસન્ન્યાસયોગની પ્રાપ્તિથી શું લાભ થાય છે? તે કહે છે

द्वितीयाऽपूर्वकरणे, मुख्योऽयमुपजायते ।
केवलश्रीस्ततश्चास्य, निःसपत्ना सदोदया ॥ १८२॥

ગાથાર્થ = મુખ્ય એવો આ ધર્મસન્ન્યાસયોગ બીજા અપૂર્વકરણકાળે આવે છે. તેનાથી આ યોગીને કેવલજ્ઞાન રૂપી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે લક્ષ્મી અનુપમ અને સદા ઉદયવાળી જ હોય છે. ॥ ૧૮૨॥

ટીકા -''*द्वितीयाऽपूर्वकरणे*'' श्रेणिवर्त्तिनि, ''*मुख्योऽयं*'' धर्मसन्न्यासः । ''*उपजायते*'' उपचरितस्तु प्रमत्तसंयतादारभ्य, ''*केवलश्रीस्ततश्च*'' धर्मसन्न्यास-विनियोगात्, ''*अस्य*'' योगिनो, ''*निःसपत्ना*'' केवलश्रीः, ''*सदोदया*'' प्रतिपाताभावेन ॥ १८२॥

વિવેચન :- ધર્મસન્ન્યાસ યોગ બે ભેદવાળો છે. એક મુખ્ય અને બીજો ઉપચરિત. ત્યાં બીજા અપૂર્વકરણકાળે મુખ્ય એવો ધર્મસન્ન્યાસ યોગ વર્તે છે. અપૂર્વકરણ પણ બે પ્રકારનું છે. અનાદિકાલીન મિથ્યાત્વી જીવ ત્રણ કરણ કરવા પૂર્વક સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારે ગ્રંથિભેદ કરવાના કાળે જે અપૂર્વકરણ કરે છે તે પ્રથમ અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. અને શ્રેણિકાળે અપૂર્વકરણગુણસ્થાનકના અવસરે જે અપૂર્વકરણ થાય છે તે બીજું અપૂર્વકરણ છે. શ્રેણિસંબંધી અપૂર્વકરણકાલે જે ધર્મસન્ન્યાસ યોગ આવે છે તે મુખ્ય છે. અર્થાત્ અનુપચરિત છે. વાસ્તવિક છે.

ઉપચરિત ધર્મસન્ન્યાસયોગ પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે હોય છે.

પ્રશ્ન :- મુખ્ય અને ઉપચરિત ધર્મસન્ન્યાસયોગમાં ભેદ શું?

ઉત્તર :- ક્ષાયોપશમિકભાવવાળા ધર્મોનો ત્યાગ જ્યાં હોય તે મુખ્ય ધર્મસન્ન્યાસયોગ છે. જે શ્રેણિથી શરૂ થાય છે. અને ઔદયિકભાવવાળા ધર્મોનો ત્યાગ જ્યાં હોય તે ઉપચરિત ધર્મસન્ન્યાસયોગ છે. જે પ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી હોય છે. જ્યારે કોઇ મહાત્મા દીક્ષા સ્વીકારે ત્યારથી મોહનીયના ઉદયજન્ય ધર્મોનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપચરિત ધર્મસન્ન્યાસયોગ છે.

આવા પ્રકારના અનુપચરિત (વાસ્તવિક) ધર્મસન્ન્યાસયોગની પ્રાપ્તિથી આ યોગી મહાત્માને તુરત જ (અલ્પકાળમાં જ=અન્તર્મુહૂર્ત માત્રમાં જ) કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રેણિકાલ પૂર્ણ થતાં જ અવશ્ય કેવલજ્ઞાન રૂપ આત્મલક્ષ્મીની નિયમા પ્રાપ્તિ થાય જ છે.

પ્રશ્ન :- આ કેવલશ્રી કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર :-(૧) **નિઃસપત્ના** અને **સદોદયા** એવાં બે વિશેષણવાળી આ લક્ષ્મી છે. સપત્ન્યા એટલે શોકય, જેમ કોઇ પુરુષને એક પત્ની ઉપરાંત બીજી પત્ની હોય તો તેને શોકય કહેવાય છે. તેમ જેની સમાન બીજી લક્ષ્મી સામે હોય તે સપત્ન્યા અને નથી શોકય જેને, અર્થાત્ જેની સમાન બીજી લક્ષ્મી નથી એવી અનુપમ અસાધારણ, અજોડ, બેનમૂન જે લક્ષ્મી તે નિઃસપત્ન્યા લક્ષ્મી છે. કેવલજ્ઞાન રૂપી લક્ષ્મી આવા પ્રકારની છે. તથા આ લક્ષ્મી હંમેશાં ઉદયવાળી છે. અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલી આ લક્ષ્મી કદાપિ જતી નથી. તે લક્ષ્મીના પ્રતિપાતનો સર્વથા અભાવ છે. તેથી અનંત કાળ=સદા રહેવાવાળી એવી આ લક્ષ્મી છે.

આઠમી દૃષ્ટિના પ્રભાવથી ધર્મસન્ન્યાસયોગનો લાભ થાય છે અને તેનાથી નિઃસપત્ન્યા અને સદોદયયુક્ત એવી કેવલલક્ષ્મી આ મહાત્માને તુરત જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૮૨॥

सिंहावलोकितनीत्याधिकृतवस्तुनिर्धारणायाह—

સિંહાવલોકનના ન્યાયથી પ્રસ્તુત વિષયનો નિર્ણય કરવા માટે કહે છે-

स्थितः शीतांशुवज्जीवः, प्रकृत्या भावशुद्धया ।
चन्द्रिकावच्च विज्ञानं, तदावरणमभ्रवत् ॥ १८३॥

ગાથાર્થ = પારમાર્થિકપણે શુદ્ધ એવી પ્રકૃતિવડે જ (સ્વાભાવિકપણે જ) આ જીવ ચંદ્રના જેવો નિર્મળ સ્વતઃ રહેલો છે. જીવનું વિજ્ઞાન ચંદ્રની ચાંદની જેવું છે. અને તેના ઉપરનું આવરણીય કર્મ વાદળ જેવું છે. ॥ ૧૮૩ ॥

ટીકા - *''स्थितो''* न स्थापनीयः, *''शीतांशुवच्चन्द्रवत्,''* *''जीव''* आत्मा, *''प्रकृत्याऽऽत्मीया,''* *''भावशुद्धया''* तत्त्वशुद्धयेत्यर्थः । तथा वा *''चन्द्रिकावच्च''* ज्योत्स्नावच्च, *''विज्ञानं''* केवलादि, उपमामात्रमेतत्, *''तदावरणं''* ज्ञानावरणं, *''अभ्रवन्मेघपटलवदित्यर्थः''* ॥ १८३॥

વિવેચન :- સિંહાવલોકનનીતિ એટલે જેમ સિંહ થોડું ચાલ્યા પછી ઉભો રહે, પાછું વળીને જુએ, ફરીથી થોડું આગળ ચાલે, ફરીથી પાછું વળીને જુએ. એવો સિંહનો સ્વભાવ હોય છે. તેની જેમ અહીં પ્રસ્તુતમાં જે વિષય ચાલે છે તેની પૂર્વવર્તી તથા

પશ્ચાદ્‌વર્તી વિષયની સાથે સંબંધ બતાવવા માટે જે નિરૂપણ કરવામાં આવે તે સિંહાવલોકનની તુલ્ય હોવાથી તેને સિંહાવલોકન નીતિ કહેવામાં આવે છે.

''જીવને કેવળજ્ઞાન રૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે'' ત્યાં સુધીની વાત ૧૮૨ સુધીના શ્લોકોમાં જણાવીને હવે જીવ કેવો છે? કેવલજ્ઞાન કેવું છે? અને તેનું આવરણ કેવું છે? ઇત્યાદિ વિષય જે અહીં સમજાવાય છે તે વિષય ખરેખર પૂર્વે સમજાવવો જોઇએ. તો પણ તે અહીં પાછળથી સમજાવાય છે. તેથી આ સિંહાવલોકન ન્યાય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- જીવ કેવો છે?

ઉત્તર :- ભાવથી શુદ્ધ એવી પ્રકૃતિવડે અર્થાત્ તત્ત્વથી શુદ્ધસ્વભાવે કરી આ આત્મા અનાદિ-અનંતકાળથી ચંદ્રની જેવો સ્વતઃ નિર્મળ છે. જેમ ચંદ્ર સ્વતઃ ઉજ્જ્વળ છે. તેને ઉજ્જ્વળ કરવો પડતો નથી. તેવી જ રીતે આ જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવે જ સ્વતઃ નિર્મળ છે. પરંતુ કાટવાળું વાસણ જેમ પ્રથમ મલીન હોય અને તે કાટ કાઢી ઉજ્જ્વળ કરવું પડે તેમ આ આત્માને ઉજ્જ્વળ કરવો પડે તેવું નથી. મૂલટીકામાં **''સ્થિતઃ, ન સ્થાપનીયઃ''** આ પદનો એવો અર્થ છે કે આ આત્મા સ્વતઃ શુદ્ધપણે તો સ્થિત (રહેલો) છે જ. તેને શુદ્ધ તરીકે સ્થાપન કરવો પડતો નથી. તેથી ચંદ્રની જેમ અથવા સ્ફટિકની જેમ સ્વતઃ શુદ્ધ છે. તેમ આ આત્મા પણ સ્વતઃ પોતાની પ્રકૃતિ વડે જ શુદ્ધ છે. તેને શુદ્ધ કરવો પડતો નથી.

તથા ચંદ્ર આકાશમાં કોઇપણ એકસ્થાને વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેની ચાંદની આકાશમાં સર્વત્ર પ્રકાશ પાથરે છે. તેવી રીતે આ જીવ લોકાકાશમાં કોઇપણ એકસ્થાને વિદ્યમાન હોવા છતાં તેનુ કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન આદિ સ્વરૂપ વિજ્ઞાન લોકાલોક આદિ સર્વદ્રવ્ય, સર્વક્ષેત્ર, સર્વકાળ અને સર્વભાવોને જાણવાવાળું છે. તેથી તે જીવનું વિજ્ઞાન ચંદ્રની ચાંદની તુલ્ય પ્રકાશ અને શીતળતા (કષાયરહિતતા)વાળું છે. સમભાવ રૂપ શીતળતાયુક્ત છે.

તથા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો વાદળ તુલ્ય છે. જેમ જગત ઉપર પ્રકાશ પાથરતી એવી ચંદ્રની ચાંદનીને વાદળ માત્ર ઢાંકી શકે છે, પરંતુ ચાંદનીના તે પ્રકાશનો નાશ કરી શકતું નથી. તેવી જ રીતે આવરણીય કર્મો પણ જીવના વિજ્ઞાનનું આચ્છાદાન કરી શકે છે. પરંતુ જીવના તે વિજ્ઞાનનો નાશ કરી શકતું નથી. તે કારણથી જ જ્યારે વાદળ ખસી જાય છે. અથવા વાદળ નાશ પામી જાય છે ત્યારે પુનઃ યથાસ્થિત ચાંદની પ્રકાશે જ છે. તેવી રીતે જીવના વિજ્ઞાન ઉપરનું

આવરણ તૂટી જાય છે ત્યારે મૂલ સ્વરૂપે જેવું વિજ્ઞાન છે તેવું વિજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે. તે વિજ્ઞાનને ક્યાંયથી લાવવું પડતું નથી. આ રીતે જીવ ચંદ્રતુલ્ય, વિજ્ઞાન ચાંદનીતુલ્ય અને આવરણીયકર્મ મેઘતુલ્ય છે.

આ પણ ઉપમામાત્ર સમજવી. વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા સારુ આ ઉદાહરણ છે. ઉપમા હંમેશાં એકદેશીય જ હોય છે, જેમ **"આ પુરુષ સિંહ જેવો છે."** એમ જે કહેવાય છે ત્યાં સિંહ જેવો બહાદૂર છે એમ એક ગુણથી સામ્યતા સમજવાની છે. પરંતુ સિંહની જેમ ચાર પગ, નખ કે કેશવાળી તે વ્યક્તિને હોતી નથી. તેની જેમ આ જીવ ચંદ્રની જેમ સ્વતઃ નિર્મળ છે, એમ સ્વયં નિર્મળતાને આશ્રયી આ ઉપમા છે. પરંતુ ચંદ્ર જેમ શુક્લપક્ષમાં અને કૃષ્ણપક્ષમાં વૃદ્ધિ-હાનિ પામે છે તેમ આ જીવ વૃદ્ધિ-હાનિ પામતો નથી તથા ચંદ્ર અમુક કાલે જ ઉદય પામે છે અને અમુક કાળે ઉદય પામતો નથી. પરંતુ જીવ સદાકાળ ઉદયવંત જ રહે છે. ચંદ્ર કલંકયુક્ત છે, જીવ તેવા પ્રકારના કલંકથી રહિત છે. ઈત્યાદિ રીતે ઘણું વૈધર્મ્ય પણ છે. તેથી આ ઉપમામાત્ર છે અને ઉપમા સદા એકદેશથી જ હોય છે.

ચંદ્રની ચાંદની જેમ બાહ્ય અંધકારનો નાશ કરે છે. અને પ્રકાશ પાથરે છે. તેમ જીવનું આ વિજ્ઞાન આંતરિક અજ્ઞાન રૂપ અંધકારનો નાશ કરે છે. અને સર્વ દ્રવ્યાદિ ભાવોને જોવા સ્વરૂપે પ્રકાશ આપે છે. ॥ ૧૮૩॥

प्रकृतयोजनामाह—

ઉપરોક્ત ચંદ્રની ઉપમા પ્રસ્તુત જીવમાં જોડીને સમજાવે છે કે-

घातिकर्माभ्रकल्पं, तदुक्तयोगानिलाहतेः ।
यदाऽपैति तदा श्रीमान्, जायते ज्ञानकेवली ॥ १८४॥

ગાથાર્થ = ઘાતીકર્મ એ અભ્ર તુલ્ય છે અને પૂર્વે ૧૮૧-૧૮૨ આદિ શ્લોકોમાં કહેલા ધર્મસન્ન્યાસ યોગરૂપી પવનના પ્રહારથી જ્યારે તે કર્મ રૂપી અભ્ર દૂર થાય છે. ત્યારે આ શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવળી થાય છે. ॥ ૧૮૪॥

ટીકા -''*घातीकर्म*'' ज्ञानावरणीयादि । तद्यथा -ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं, *मोहनीयं, अन्तरायं चेति । ''एतदभ्रकल्पं'' वर्तते तद् घातिकर्म, ''उक्तयोगानिलाहतेः'' अनन्तरोदितयोगवायुघातादित्यर्थः । ''यदापैति''* श्रेणिपरिसमाप्तौ, *''तदा श्रीमानसौ''* मुख्यविक्रमयोगेन, *''जायते ज्ञानकेवली''* सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ १८४॥

વિવેચન :- આત્મા ચંદ્રતુલ્ય છે. આત્માનું વિજ્ઞાન ચાંદની તુલ્ય છે. અને ઘાતિકર્મ રૂપી આવરણીયકર્મ અભ્રતુલ્ય છે. એમ ઉપમા જાણવી. અહીં ઘાતિકર્મો ચાર પ્રકારનાં છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચારે ઘાતીકર્મો [1]વિજ્ઞાનને આચ્છાદન કરવાનું જ કાર્ય કરે છે. તેથી અભ્રતુલ્ય છે. પરંતુ **तद्**=તે ઘાતિકર્મો **उक्तयोगानिलाहतेः**=પૂર્વેની ૧૮૧-૧૮૨ ગાથાઓમાં હમણાં જ કહેલા મુખ્ય (અનુપચરિત) એવા **"ધર્મસન્ન્યાસ યોગ"**રૂપી પવનના પ્રહારોથી હણાવાથી જ્યારે તે ઘાતિકર્મરૂપી અભ્ર દૂર થાય છે, ક્ષપકશ્રેણિની સમાપ્તિ થાય છે. ત્યારે શ્રીમાન્ એવો આ આત્મા **"જ્ઞાનકેવલી"** બને છે.

જેમ બાહ્યલક્ષ્મી મળવાથી મનુષ્ય શ્રીમાન્ (ધનવાન્) કહેવાય છે. તેમ અહીં કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણ રૂપ અભ્યન્તર લક્ષ્મી સાંપડવાથી આ જીવ પણ શ્રીમાન્ કહેવાય છે. ધન-ધાન્ય રૂપ બાહ્યલક્ષ્મી પણ ઘણા પરાક્રમો કરવાથી (યથાર્થ પુરુષાર્થ કરવાથી) પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ આ ગુણોરૂપી ભાવલક્ષ્મી પણ મુખ્ય (અનુપચરિત) એવા પરાક્રમ ફોરવવા રૂપ ધર્મસન્ન્યાસયોગ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ઘાતિકર્મરૂપી વાદળ દૂર થાય છે. શ્રેણીની સમાપ્તિ થાય છે ત્યારે આ જીવ ભાવલક્ષ્મી પામ્યો છતો **"સર્વજ્ઞ"** થાય છે. અહીં જ્ઞાનકેવલી એટલે કેવલજ્ઞાની બને છે એમ અર્થ કરવો. કર્મધારય સમાસમાં પ્રાયઃ વિશેષણ પૂર્વપદમાં આવે છે પરંતુ કવચિત્ વિશેષણ ઉત્તરપદમાં પણ આવે છે. જેમ કે **वीरप्रभु.** તેમ અહીં વિશેષણ ઉત્તરપદ કર્મધારય સમાસ જાણવો.

ધનપ્રાપ્તિ માટે કરાતો પુરુષાર્થ એ ગૌણ છે, કારણ કે તે દ્રવ્યલક્ષ્મી છે. નાશવંત છે. વિયોગયુક્ત છે. તેથી તે પુરુષાર્થ દ્રવ્યપુરુષાર્થ છે. અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કરાતો પુરુષાર્થ એ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે. અનુપચરિત પુરુષાર્થ છે. કારણ કે કેવલજ્ઞાન એ ભાવલક્ષ્મી છે. અવિનાશી છે. અને સદાને માટે વિયોગ રહિત છે. તેથી તેના માટે કરાતો પુરુષાર્થ પણ ભાવપુરુષાર્થ છે. ॥ ૧૮૪ ॥

अत एवाह—

આ કારણથી જ શાસ્ત્રોમાં કહેવાય છે કે-

क्षीणदोषोऽथ सर्वज्ञः, सर्वलब्धिफलान्वितः ।
परं परार्थं सम्पाद्य, ततो योगान्तमश्नुते ॥ १८५॥

ગાથાર્થ = ક્ષીણ થયા છે દોષો જેના એવા સર્વજ્ઞ બનેલા આ ભગવાન

૧. વિજ્ઞાન શબ્દથી વિજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ, ચરણ અને દાનાદિશક્તિ સમજવી.

સર્વપ્રકારના લાભથી યુક્ત થયા છતા શ્રેષ્ઠ એવો પરોપકાર કરીને ત્યારબાદ યોગના અન્તને પામે છે. ॥ ૧૮૫ ॥

ટીકા -*''क्षीणदोषः''* सकलरागादिपरिक्षयेण, *''अथ''* तदैव । *''सर्वज्ञो''* निरावरणज्ञानभावेन सर्वज्ञ इत्यर्थः । *''सर्वलब्धिफलान्वितः''* सर्वौत्सुक्यनिवृत्त्या। *''परं परार्थं सम्पाद्य''* यथाभव्यं सम्यक्त्वादिलक्षणम् । *''ततो योगान्तमश्नुते''* योगपर्यन्तमाप्नोति ॥ १८५॥

વિવેચન :- ક્ષપકશ્રેણિ સમાપ્ત થતાં જ રાગ-દ્વેષ-ક્લેશ અને અજ્ઞાન આદિ સકલ દોષોનો પરિક્ષય (સર્વથા ક્ષય) થવાથી હવે તે યોગી મહાત્મા તે જ કાળે સર્વથા આવરણ રહિત બનવાથી સર્વજ્ઞ થાય છે. પૂર્વકાળમાં ૧ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં પણ આ જીવ જ્ઞાનવાળો હતો પરંતુ તે કાળે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય પણ હતો, તેથી ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવ હોવાથી સાવરણ જ્ઞાનયુક્ત હતો, જ્યારે હવે તે જ આ જીવ સર્વથા આવરણનો ક્ષય થવાથી નિરાવરણજ્ઞાનયુક્ત બનવાથી ક્ષાયિકભાવના પરિપૂર્ણ-જ્ઞાનવાળો થતો છતો **''સર્વજ્ઞ''** બને છે.

ચારે ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થવાથી અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય વગેરે જે જે આત્મગુણો મેળવવા યોગ્ય હતા, તે સર્વે ગુણો પ્રગટ થયા હોવાથી, જે કંઇ આત્મકાર્ય કરવાનું હતું તે સર્વે થઇ ચૂક્યું હોવાથી, સર્વ પ્રકારના લાભ રૂપ ફળથી યુક્ત થયા છતા આ મહાત્મા યોગી પુરુષ કોઈપણ મેળવવા યોગ્ય વસ્તુ શેષ ન હોવાથી તેને મેળવવાની ઉત્સુક્તા (અધીરાઈ - તાલાવેલી)ની નિવૃત્તિ થયેલી હોવાથી, અતિશય શાન્ત-સમાધિભાવવાળા થાય છે. પરિપૂર્ણ, કૃતકૃત્ય અને સર્વથા ઉત્સુક્તાની નિવૃત્તિ થવા દ્વારા સર્વલાભ યુક્ત બને છે.

તેરમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થયેલા આ મહાત્મા પોતાના પુણ્યોદય પ્રમાણે અને શ્રોતાવર્ગની યોગ્યતાના અનુસારે શ્રેષ્ઠ પરોપકાર કરીને યોગાન્તને પામે છે. અઘાતીકર્મો આ યોગીને હજુ બાકી છે. તેમાં કેટલીક પ્રકૃતિઓ પુણ્યરૂપ છે. અને કેટલીક પ્રકૃતિઓ પાપરૂપ પણ છે. તેમાં સર્વજ્ઞ કેવલજ્ઞાની ભગવાનને સાતા-અસાતા, છ સંસ્થાન, સુસ્વર-દુસ્વર અને શુભાશુભ વિહાયોગતિ આટલી જ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય-પાપરૂપ યથાયોગ્ય ઉદયમાં હોય છે. બાકીની બધી માત્ર પુણ્યપ્રકૃતિઓ જ ઉદયમાં હોય છે. તીર્થંકર કેવલી ભગવાનને સર્વે પણ પ્રકૃતિઓ પુણ્યની જ ઉદયમાં હોય છે. માત્ર સાતા-અસાતા જ એક પ્રતિપક્ષી ઉદયમાં હોય છે. તે પુણ્યપ્રકૃતિઓ પણ સામાન્ય-કેવલીને અને તીર્થંકર કેવલીને હીનાધિક અનુભાગે (વિપાકોદય રૂપે) ઉદયમાં આવે છે.

સર્વ કેવલીઓને સમાન અનુભાગે ઉદયમાં હોતી નથી. તેથી જેવો પોતાનો પુણ્યોદય હોય છે તેવો આ યોગીઓ શ્રેષ્ઠ પરોપકાર કરે છે. હીનાધિકપુણ્યોદયના કારણે સર્વે કેવલજ્ઞાનીઓ સમાન પરોપકાર કરી શકતા નથી. માટે જ ટીકામાં કહ્યું છે કે- **યથાભવ્યં**=યથાયોગ્ય પરોપકાર કરે છે.

તથા શ્રોતાવર્ગ પણ કોઇ જીવ આસન્નભવ્ય હોય અને કોઇ જીવ આસન્નતર-આસન્તમ-દૂર-દૂરતર અને દૂરતમ ભવ્ય હોય છે. એટલે તે તે જીવોની યોગ્યતા પ્રમાણે કોઇ જીવને સમ્યક્ત્વ પમાડવા રૂપે, કોઇને દેશવિરતિ પમાડવા રૂપે, કોઇને સર્વવિરતિ પમાડવા રૂપે અને કોઇ જીવને અપુનર્બન્ધક આદિ બનાવવા રૂપે આ કેવલજ્ઞાની પુરૂષો યથાયોગ્ય ઉત્તમ એવો પરોપકાર કરે છે. સંસારમાં કોઇ જીવોને અન્નપાન, વસ્ત્ર-વસતિ આદિ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓના દાનથી પણ પરોપકાર થાય છે. પરંતુ તે અલ્પકાળસ્થાયી હોવાથી અને પરદ્રવ્ય સાપેક્ષ હોવાથી તથા રાગાદિ કરનાર-કરાવનાર હોવાથી **"શ્રેષ્ઠ પરોપકાર"** કહેવાતો નથી. જ્યારે સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે અનંતકાળસ્થાયી હોવાથી સ્વદ્રવ્યસાપેક્ષ હોવાથી અને રાગાદિ કષાયોનો નાશ કરનાર હોવાથી આ પરોપકાર તે **"શ્રેષ્ઠ પરોપકાર છે"** એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

તેરમા ગુણસ્થાનકે પોતાના આયુષ્યકાળ પ્રમાણે આવા પ્રકારનો ગુણદાન કરવા રૂપ શ્રેષ્ઠ પરોપકાર કરીને માત્ર અનંતર્મુહૂર્ત આયુષ્ય શેષ રહે ત્યારે આ યોગી મહાત્મા યોગાન્તને (મન-વચન અને કાયાના યોગદશાના અન્તને) પામે છે. અર્થાત્ યોગનિરોધ કરે છે. અયોગી થઇ ચૌદમે જવાની તૈયારી કરે છે. ॥ ૧૮૫ ॥

तत्र द्रागेव भगवानयोगाद् योगसत्तमात् ।
भवव्याधिक्षयं कृत्वा, निर्वाणं लभते परम् ॥ १८६॥

ગાથાર્થ = ત્યાં યોગનિરોધ કર્યા પછી આ ભગવાન્ અયોગી થવાથી (મન, વચન અને કાયાના યોગ વિનાના થવાથી) શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ રૂપ ઉત્તમયોગદશાના બળથી જલ્દી-જલ્દી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરીને પરમ એવા નિર્વાણ પદને પામે છે. ॥ ૧૮૬ ॥

ટીકા -"*तत्र*" योगान्ते शैलेश्यवस्थायां, "*द्रागेव*" शीघ्रमेव, ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्गिरणमात्रेण कालेन, "*भगवानसौ,*" "*अयोगादव्यापारात्,*" "*योगसत्तमात्*" योगप्रधानात् शैलेशीयोगादित्यर्थः । किमित्याह-"*भवव्याधिक्षयं कृत्वा*" सर्वप्रकारेण "*निर्वाणं लभते परं*" भावनिर्वाणमित्यर्थः ॥ १८६॥

વિવેચન :- ત્યાં યોગના અન્તે એટલે મન, વચન અને કાયાના યોગોનો નિરોધ કર્યા પછી શૈલેશી અવસ્થા આવે છતે જલ્દી જલ્દી આ ભગવાન હ્રસ્વ એવા પાંચ સ્વરોના ઉચ્ચારણ (**अ इ उ ऋ लृ** ના ઉચ્ચારણ) કાલમાં જ આ પ્રકારના અયોગથી જ એટલે યોગવ્યાપારના અભાવથી જ ઉત્તમ અને પ્રધાન એવા શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ યોગબળથી જ ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરીને સર્વપ્રકારે પરમનિર્વાણ અર્થાત્ ભાવનિર્વાણને પામે છે.

અહીં **योग**=શબ્દ બેવાર વપરાયો છે. તેના બે અર્થો છે. મન-વચન અને કાયાનો વ્યાપાર, આ ત્રણની જે પ્રવૃત્તિ તેને પણ **"યોગ"** કહેવાય છે. આ યોગ આશ્રવસ્વરૂપ છે. આ યોગથી આત્મપ્રદેશોની અસ્થિરતાના કારણે આ જીવ કાર્મણવર્ગણા ગ્રહણ કરીને કર્મો બાંધે છે. તેથી આશ્રવ રૂપ છે. તથા **मोक्षेण योजनाद् योगः** આ આત્માને મોક્ષની સાથે જે જોડી આપે તે **"યોગ."** આ યોગશબ્દ મોહનીયાદિ કર્મોના ક્ષયોપશમસ્વરૂપ અને ક્ષયસ્વરૂપ છે. તેથી નિર્જરારૂપ છે. તેરમા ગુણઠાણાના અન્તે મન, વચન અને કાયાના યોગોનો નિરોધ કરાય છે. તેથી ચૌદમે ગુણઠાણે આવેલો જીવ **"અયોગ"** કહેવાય છે. (તે મન, વચન અને કાયાના યોગ સ્વરૂપ આશ્રવભૂત યોગના અભાવથી કહેવાય છે.)

अयोगाद्=મૂળ શ્લોકમાં જે આ પદ છે તેનો અર્થ આ ત્રિવિધ યોગનો નિરોધ થવાથી અયોગી બનેલ-શૈલેશી અવસ્થામાં આવેલો આ જીવ **"योगसत्तमात्"** પ્રધાનયોગબળથી (અહીં મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ એવા અર્થવાળા) સર્વશ્રેષ્ઠ એવી શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ રૂપ પ્રધાન યોગબળથી તુરત જ નિર્વાણપદને પામે છે. યોગનિરોધ થવાથી પ્રધાન એવી યોગી દશા આવે છે. અને તેનાથી શીઘ્ર મુક્તિ થાય છે. તેમાં પાંચ હ્રસ્વસ્વરોના ઉચ્ચારણ જેટલો જ કાળ લાગે છે પૂર્વકાળમાં આવેલા ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને ધર્મસન્ન્યાસ નામનો પ્રથમ સામર્થ્યયોગ જો કે મુક્તિ પ્રદાન કરનાર બને છે. પરંતુ કાળાન્તરે (કંઈક કંઈક દીર્ઘ કાળે) તે મુક્તિપ્રદાન કરે છે. જ્યારે યોગસન્ન્યાસ નામના આ બીજા સામાર્થ્યયોગથી શીઘ્ર જ પાંચ હ્રસ્વસ્વરના ઉચ્ચારણ કાળમાં જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે અહીં **द्रागेव**=શબ્દ ટાંકવામાં આવ્યો છે.

ભવ-વ્યાધિનો ક્ષય કરીને આ જીવ નિર્વાણને પામે છે. આ ભવ (સંસાર) એ એક પ્રકારનો ભયંકર વ્યાધિ જ છે. સદાકાળ દુઃખ જ આપનારો છે. આ સંસારમાં

શરીરનું દુઃખ, ધનનું દુઃખ, પરિવારનું દુઃખ, ક્લેશ-કંકાસનું દુઃખ, ઈષ્ટવિયોગો અને અનિષ્ટ સંજોગોનું દુઃખ એમ અનેકવિધ દુઃખોથી જ ભરેલો આ સંસાર છે. માટે તે **ભવવ્યાધિરૂપ''** છે. તેનો ક્ષય કરીને ફરીથી સંસારમાં જન્મવું જ ન પડે તે રીતે પરમનિર્વાણ પદને તે મહાત્મા પામે છે. નિર્વાણ એટલે શાન્તિ...સર્વથા દુઃખોનું = જન્મ-મરણનું બુઝાઇ જવું. સમાપ્ત થઇ જવું તે નિર્વાણ...

સંસારમાં પણ કોઇ એક વિષયની સાનુકૂળતા મળતાં શાન્તિ થાય છે. પરંતુ તે શાન્તિ અલ્પકાલીન હોવાથી તથા પરદ્રવ્યની અપેક્ષાવાળી હોવાથી અને તેના સિવાયની બીજી અનેક અશાન્તિઓથી વ્યાપ્ત હોવાથી આ શાન્તિ તે **''દ્રવ્યશાન્તિ''** છે. વાસ્તવિક અશાન્તિ જ છે. જ્યારે ભગવાન્ નિર્વાણ પામે છે ત્યારે સંપૂર્ણપણે અને સર્વપ્રકારે સર્વકર્મોનો ક્ષય થયેલ હોવાથી અનંતકાલસ્થાયી હોવાથી સ્વદ્રવ્ય માત્રની જ અપેક્ષાવાળી હોવાથી અને સર્વ અશાન્તિઓથી મુક્ત હોવાથી આ શાન્તિને ભાવશાન્તિ કહેવાય છે. અને તેવી **''પરમ ભાવ શાન્તિ''** તે મહાત્મા પામે છે.

સંસારમાં કોઇ કદાચ એક વિષયમાંથી મુક્તિ પામે તો પણ તેને બીજાં ઘણાં બંધનો હોય છે. જેમ કેદી કેદખાનામાંથી છૂટે તો પણ તેને ઘર, પરિવાર અને ધનાદિનું બંધન તો હોય જ છે. જ્યારે આત્મા મોક્ષે જાય છે ત્યારે આવા પ્રકારનાં કોઈપણ બંધન રહેતાં નથી તેથી સર્વપ્રકારે બંધનોથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિને પર = **''શ્રેષ્ઠ પદપ્રાપ્તિ''** કહેવાય છે. ॥ ૧૮૬ ॥

तत्रायं कीदृश इत्याह—

તે મુક્તદશામાં આ આત્મા કેવો હોય છે? તે સમજાવે છે-

व्याधिमुक्तः पुमान् लोके, यादृशस्तादृशो ह्ययम् ।
नाभावो न च नो मुक्तो, व्याधिनाऽव्याधितो न च ॥ १८७॥

ગાથાર્થ = વ્યાધિથી (રોગથી) મુક્ત એવો પુરુષ આ લોકમાં જેવો (નિશ્ચિંત અને સુખમય) હોય છે. તેવો મુક્તગત આ આત્મા પણ હોય છે. પરંતુ આત્માનો સર્વથા અભાવ થતો નથી. તથા વ્યાધિથી તે આત્મા મુક્ત નથી થયો એમ પણ નહીં. અને મુક્તિના પૂર્વકાલે અવ્યાધિત (રોગરહિત) હતો એમ પણ નથી. ॥ ૧૮૭॥

ટીકા - *''व्याधिमुक्तो''* व्याधिपरिक्षीणः *''पुमान् लोके यादृशो* भवति,

તાદૃશો હ્યયં'' નિર્વૃતો, *''નાભાવઃ''* પ્રધ્માતદીપકલ્પોપમો, *''ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના''* મુક્ત એવ ભવ્યત્વપરિક્ષયેણ, *''અવ્યાધિતો ન ચ''* પૂર્વં તથા-તદ્ભાવાદિતિ ॥ ૧૮૭॥

વિવેચન :- યોગનિરોધ કરી ઉત્તમયોગસામ્રાજ્યના બળે પાંચ હ્રસ્વસ્વરના ઉચ્ચારણ કાલ પ્રમાણ શૈલેશીકરણ અવસ્થા અનુભવી સર્વ પ્રકારનાં અઘાતીકર્મોનો પણ ક્ષય કરી અશરીરી બની નિર્વાણ અવસ્થા પામેલો એવો મુક્તગત આ આત્મા કેવો હોય છે? તે ઉદાહરણથી સમજાવે છે-

આ લોકમાં જે પુરુષ કેન્સર, ટી.બી, ડાયબીટીશ, બ્લડપ્રેશર, જલોદર આદિ રાજરોગથી અતિશય પીડાતો હોય અને તેને કોઇ સારૌ વૈદ્ય મળે. તે વૈદ્યના કથનાનુસાર ઔષધ લેવાથી કાળાન્તરે સંપૂર્ણપણે તે તે વ્યાધિઓથી મુક્ત થયો છતો જેમ પરમાનંદ યુક્ત બને છે. તેવી જ રીતે સંસારી એવો આ જીવ જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક આદિ અનેક વ્યાધિઓથી ભરપૂર એવા ભવ-વ્યાધિથી સદા પીડાય છે. તેમાં જિનેશ્વર પરમાત્મા અને તેમના માર્ગાનુસારી એવા સદ્ગુરુ રૂપી વૈદ્ય મળવાથી અને તેમના વચનાનુસાર ચાલવાથી ચૌદ ગુણસ્થાનક ઉપર આરૂઢ થઇને સર્વકર્મક્ષય કરી સંપૂર્ણપણે ભવરોગથી મુક્ત થયેલો આ આત્મા મુક્તગત થયો છતો અતિશય પરમાનંદયુક્ત બને છે. ત્યાં વિદ્યમાન રહ્યો છતો તે આત્મા અનંતકાળ સુધી અનંત સુખવાન બને છે. જે સુખ શબ્દોથી અવાચ્ય છે. સારાંશ કે આ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત જીવ જેવો થાય છે. તેવી રીતે ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલો આ જીવ પણ તેવો થાય છે.

નાભાવઃ=પરંતુ મુક્તિકાલે તે જીવનો સર્વથા અભાવ થતો નથી. કોઇક દર્શનકારો (બૌદ્ધો) એમ માને છે કે જેમ દીપક બુઝાઇ જાય ત્યારે તે દીપક નથી સ્વર્ગમાં જતો, નથી નરકમાં જતો, કે નથી મૃત્યુલોકમાં રહેતો, પરંતુ તેનો સર્વથા અભાવ માત્ર જ થાય છે. તેવી રીતે સંસારથી નિર્વાણ પામેલ આત્મા પણ સમાપ્ત થઇ જાય છે. પરંતુ મુક્તિનામનું કોઇ સ્થાન હોય અને ત્યાં જઇને રહેતો હોય એવું બનતું નથી. આવા પ્રકારની બૌદ્ધોની માન્યતાનું ખંડન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે નિર્વાણ પછી આત્માનો અભાવ થતો નથી. બુઝાયેલા દીપકની તુલ્ય ઉપમાવાળો એવો અભાવ થતો નથી. પરંતુ મુક્તિમાં આ આત્મા અસ્તિભાવે વિદ્યમાન જ રહે છે. અને વ્યાધિમુક્ત પુરુષની જેમ પરમાનંદ અને અનંતસુખમય હોય છે.

न च नो मुक्तो व्याधिना=તથા નિર્વાણ પામે ત્યારે મુક્તિમાં ગયેલો તે આત્મા વ્યાધિવડે મુક્ત નથી થયો એમ નહીં પરંતુ નિયમા તે જીવ વ્યાધિમુક્ત જ બને છે. અર્થાત્ કેટલાક દર્શનકારો એમ માને છે કે મોક્ષમાં ગયેલો આત્મા ધર્મી જીવોના ઉદ્ધાર માટે અને જગતને પીડનારા રાક્ષસોના નિકંદન માટે ફરીથી સંસારમાં જન્મ લે છે. એટલે જન્મ-મરણવાળા ભગવાન છે. તેનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે, મુક્તિએ ગયેલો આત્મા સર્વથા ભવવ્યાધિથી અવશ્ય મુક્ત જ છે. તેથી તેને પુનઃ જન્મ-મરણ આદિ ભવદુઃખો કદાપિ આવતાં નથી. અને ફરીથી તેને મોક્ષે જવું પડે તેમ બનતું નથી. કારણ કે તેના ભવ્યત્વનો પરિક્ષય (સંપૂર્ણતયા ક્ષય) થયેલો હોવાથી તેનું પુનરાગમન અને પુનર્મોક્ષ થતો નથી. કારણ કે, **"ભવ્યત્વ એટલે મોક્ષે જવાની યોગ્યતા"** જ્યારે જીવ મોક્ષે જાય છે. ત્યારે જ તે યોગ્યતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ યોગ્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. જ્યારે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે વસ્તુ મેળવવાની આ જીવમાં યોગ્યતા છે એમ કહેવાતું નથી. તેવી રીતે અહીં પણ ભવ્યતાનો (મુક્તિગમનની યોગ્યતાનો) સંપૂર્ણતયા પરિક્ષય થવાથી આ આત્મા યથાર્થ (અપુનરાગમનવાળી) વ્યાધિમુક્તતા પામ્યો છે. કર્મરૂપ તથા તજ્જન્ય જન્મ, મરણાદિ રૂપ વ્યાધિથી આ જીવ મુક્ત નથી થયો એમ નહીં, પરંતુ અવશ્ય મુક્ત જ થયો છે. તેથી જ ફરીથી સંસારમાં જન્માદિ પામતો નથી.

अव्याधितो न च તથા કેટલાક દર્શનકારો (સાંખ્યદર્શનકારો અને જૈનદર્શનાનુયાયી એકાન્તનિશ્ચયવાદીઓ) સંસારમાં રહેલો આ આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ કર્મોનો અકર્તા અને અભોક્તા છે. એમ માને છે. તેઓની દૃષ્ટિએ આત્મા એકાન્તે નિત્ય હોવાથી જેવો મુક્તગત આત્મા વ્યાધિ રહિત છે તેવો જ સંસારગત આત્મા પણ વ્યાધિરહિત છે. તેઓના મતનું ખંડન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે-કે નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિની પૂર્વે આ આત્મા અવ્યાધિત અર્થાત્ વ્યાધિરહિત શુદ્ધ-બુદ્ધ ન હતો. પરંતુ જન્મ-મરણ આદિ વ્યાધિથી યુક્ત જ હતો. તેથી જ વ્યાધિ-મુક્ત થવા માટે આ યોગધર્મની આવશ્યક્તા રહે છે. કારણ કે, નિર્વાણ પદની પ્રાપ્તિની પૂર્વે **तथा**=તેવા પ્રકારની ચિત્ર-વિચિત્ર એવી **तद्भावात्**=તે જન્મ-મરણાદિ વ્યાધિઓનું હોવાપણું છે. માટે આ આત્મા મુક્તિ પૂર્વે અવ્યાધિત હતો નહીં. અને નિર્વાણકાલે અવ્યાધિત બને છે. આ પ્રમાણે અન્યદર્શનોના મતોનો સંક્ષેપમાં પ્રત્યુત્તર પણ છે. ॥ ૧૮૭॥

अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

આ જ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે-

भव एव महाव्याधिर्जन्ममृत्युविकारवान् ।
विचित्रमोहजननस्तीव्ररागादिवेदनः ॥ १८८॥

ગાથાર્થ = જન્મ અને મૃત્યુ સ્વરૂપ વિકારોવાળો, ચિત્ર-વિચિત્ર એવા મોહને ઉત્પન્ન કરનારો, અને તીવ્ર એવા રાગાદિની વેદનાવાળો એવો આ સંસાર એજ મહાવ્યાધિ (રૂપ) છે. ॥ ૧૮૮॥

ટીકા -"*भवः*"- संसार "*एव,*" "*महाव्याधिः*" । किं विशिष्ट इत्याह- "*जन्म-मृत्युविकारवान्*" जराद्युपलक्षणमेतत् । "*विचित्रमोहजननो*" मिथ्या-त्वोदयभावेन, "*तीव्ररागादिवेदनः*" स्त्र्याद्यभिष्वङ्गभावेन ॥ १८८॥

વિવેચન :- આ સંસાર એ જ **મહાવ્યાધિ** છે. દુઃખોની ખાણ છે. આ વાત અતિશય સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે શારીરિક રોગો એ જેમ **દ્રવ્ય વ્યાધિ** છે. તેવી રીતે આ સંસાર એ **ભાવ વ્યાધિ** છે વ્યાધિનું બધું જ સ્વરૂપ આ સંસારમાં ઘટે છે. જેમ શરીરમાં ફેલાયેલો વ્યાધિ અન્ન પ્રત્યે અરુચિ, વારંવાર ખાટા ઓડકાર, ઉધરસ, કફ, ચામડી ઉપર ખણજ આવવી ઇત્યાદિ અનેક વિકારો કરે છે. તેમ આ સંસાર આ જીવમાં વારંવાર જન્મ, મરણ આદિ (જરા રોગ-શોક વગેરે) વિકારો કરે છે. રોગની અતિશયતાથી જીવને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આ સંસાર જીવને કર્તવ્યાકર્તવ્યમાં મૂઢ બનાવવા રૂપ મૂર્છા લાવે છે, અને શારીરિક રોગ જેમ વેદના-પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આ સંસાર ઇષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ-દ્વેષાદિ અને તેના દ્વારા અનેક વિકલ્પો કરાવવા રૂપી વેદના-પીડા કરે છે. આ રીતે **વિકારો, મૂર્છા** અને **પીડા** કરવા દ્વારા આ સંસાર એજ મહાવ્યાધિ છે. સંસારને મહાવ્યાધિની ઉપમા બરાબર ઘટે છે.

ગ્રંથકારે મૂળશ્લોકમાં આ સંસારની મહાવ્યાધિની સાથે ત્રણ પ્રકારે સામ્યતા જણાવી છે. તેને અનુસારે બીજી પણ યથાયોગ્ય અનેક પ્રકારની સંસારની અને મહાવ્યાધિની સામ્યતા હોવાથી આ ભવ એ મહાવ્યાધિ જ છે.

(૧) શરીરમાં જેમ ટી.બી. કેન્સર, જલોદર જેવા મહારોગો થયા હોય ત્યારે તે રોગોના કારણે તાવ આવવો, ખાંસી થવી, વાત-પિત્ત-કફ અને વમન થવું તથા બહાર ચામડી ઉપર ચાંદાં પડવાં. ખણજ પેદા થવી, રસી નીકળવી, ચામડીનું ફીકકું પડવું ઇત્યાદિ વિકારો જગતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. તેવી રીતે આ સંસારમાં જન્મ,

મૃત્યુ તથા ઉપલક્ષણથી ઘડપણ, રોગ, શોક, ઈષ્ટવિરહ અને અનિષ્ટ સંયોગ આદિ અનેક પ્રકારના વિકારો થાય છે. સંસાર હોય તેને જ આ વિકારો થાય છે. તેવા તેવા વિકારોવાળા કાળે આ જીવને અસહ્ય અને અપાર દુઃખ થાય છે. આ વાત સર્વે પ્રાણીઓને સાક્ષાત્ અનુભવ ગોચર છે.

(૨) શારીરિક વ્યાધિકાળે વ્યાધિની તીવ્રતાથી બેચેની, મૂઢતા, વિવેકશૂન્યતા અને મૂર્છા આદિ થાય છે. તથા પીળીયાના રોગ કાળે ધોળામાં પીળાપણાનો ભ્રમ થાય છે. સન્નિપાતના રોગકાળે સત્યાસત્યનો વિવેક રહેતો નથી. તાવની તીવ્રતાના કાળે ન બોલવાનું બોલાઈ જાય છે. તેની જેમ આ સંસારમાં મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મનો ઉદય હોવા વડે ચિત્ર, વિચિત્ર એવો મોહ (ભ્રમ) થાય છે. કર્તવ્યાકર્તવ્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયા-પેય, અને સત્યા-સત્યમાં આ જીવ યથાર્થ વિવેક ગુમાવે છે. અને ઉલટા-સુલટી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ ભ્રમના કારણે ઝાંઝવાના જળને યથાર્થ જળ માનીને દોડતો પ્રાણી જેમ બહુ દુઃખ પામે છે. તેમ આ જીવ સંસારમાં પણ ભ્રમના કારણે દુઃખને સુખ માનીને દોડે છે તેથી ઘણુ દુઃખ પામે છે.

(૩) શારીરિક રોગો શરીરમાં જેમ **વેદના** (પીડા) ઉત્પન્ન કરે છે. પેટમાં ચૂંક આવે, માથામાં પીડા થાય, જ્યાં પાક્યું હોય ત્યાં તથા તેની આજુબાજુ મહાવેદના થાય. તેમ આ સંસારમાં સ્ત્રી આદિ ઈષ્ટવસ્તુઓ ઉપર રાગ અને આદિ શબ્દથી અનિષ્ટવસ્તુઓ ઉપર દ્વેષ તથા તેનાં સાધનો ઉપર પણ રાગ અને દ્વેષ, તથા તેની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ માટે અનેકજાતના મનમાન્યા વિકલ્પો કરવા દ્વારા આ જીવને **વેદના** (માનસિક પીડા) થાય છે તેથી ખાનપાન તરફ અરુચિ, કોઈપણ કાર્યો કરવામાં હતોત્સાહ, અને અંતે આપઘાતાદિ કરવા દ્વારા પ્રાણત્યાગ જેવાં મહાભંયકર દુઃખો પામે છે.

(૪) વ્યાધિ જેમ શારીરિક રક્ત-માંસ અને વીર્ય આદિ ધાતુઓને શોષી લે છે, તેમ આ ભવ એ આત્માની અનંતી ગુણશક્તિને શોષી લે છે.

(૫) જેમ વ્યાધિ માણસને પથારીવશ કરે છે. સદાને માટે સુતેલો-પાંગળો-સત્ત્વહીન કરે છે તેમ આ ભવ જીવને પર એવા પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્યોને પરવશ કરીને સદાને માટે પરાધીન-પાંગળો કરે છે.

(૬) જેમ રોગ માણસની અસલ કાન્તિ-તેજ હણી નાંખે છે. સીકલ જ બદલી નાખે છે. તેમ આ ભવ જીવની અસલ ગુણમય કાન્તિ અને તેજને હણી નાખે છે. શુદ્ધ સીકલ જ બદલી નાખે છે. અને ભોગોની પરાધીનતાના કારણે સદાકાળ ઉદાસીન અને ચિંતાતુર બનાવે છે.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે આ **સંસાર** જ આ જીવને **મહાવ્યાધિ**ની જેમ ભયંકર દુઃખો જ આપે છે. તેથી **સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે.**

मुख्योऽयमात्मनोऽनादि-चित्रकर्मनिदानजः ।
तथाऽनुभवसिद्धत्वात्, सर्वप्राणभृतामिति ॥ १८९॥

ગાથાર્થ = સર્વપ્રાણીઓને તેવા પ્રકારના અનુભવ વડે સિદ્ધ એવો, અનાદિકાલીન ચિત્ર-વિચિત્ર એવા કર્મોરૂપી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો આ *"ભવરોગ"* એ જ આ આત્માનો *"મુખ્યરોગ"* છે. ॥ ૧૮૯॥

ટીકા - *''मुख्यो''* निरुपचरितो, *''अयं''* भवव्याधिः, *''आत्मनो''* जीवस्य । किम्भूत इत्याह-*''अनादिचित्रकर्मनिदानजः''* द्रव्यभावभेदभिन्न-कर्मबलोत्पन्न इत्यर्थः । कुत इत्याह-*''तथानुभवसिद्धत्वात्''* जन्माद्यनुभवेन, *''सर्वप्राणभृतामिति''* तिर्यक्प्रभृतीनामपि ॥ १८९॥

વિવેચન :- સંસારી જીવોનો **"આ ભવરૂપી મહાવ્યાધિ"** તે મુખ્ય વ્યાધિ છે. અર્થાત્ ઉપચાર વિનાનો નિરુપચરિત=વાસ્તવિક સાચો મહાવ્યાધિ છે.

વસ્તુ બે પ્રકારની હોય છે. (૧) વાસ્તવિક-યથાર્થ અને (૨) ઉપચરિત જેમ કે જ્યાં પાણીનો પ્રવાહ વહે છે. ત્યાં તે પાણીના વહેતા પ્રવાહને **નદી** કહેવી. તે **વાસ્તવિક નદી** છે. કારણ કે તેમાં સ્નાન, પાન, તૃષાચ્છેદ અને વસ્ત્રધોવણ આદિ જળનું સર્વકાર્ય થાય છે. અને તે જ નદીના જળશૂન્ય એવા રેતાળભાગને (કાંઠાને) શીતળતા અને પવિત્રતા હોવાથી નદી કહેવી તે **ઉપચરિત નદી** છે. કારણ કે ત્યાં સ્નાન-પાનાદિ જળનાં જે જે કાર્યો છે તે થતાં નથી. પરંતુ નદીનો કાંઠો હોવાથી ઉપચારે નદી કહેવાય છે.

તથા નદી-તળાવ અને સમુદ્રાદિના જળને જળ કહેવું તે વાસ્તવિક જળ છે કારણ કે જળનું કાર્ય ત્યાં થાય છે. પરંતુ ઝાંઝવાના જળને જળ કહેવું તે ઉપચરિત જળ છે. હાથી નામના પ્રાણીને હાથી માનવો તે વાસ્તવિક છે અને હાથીના પુતળાને હાથી માનવો તે ઉપચરિત છે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણોથી સમજાય છે કે વાસ્તવિક જે જે પદાર્થો હોય છે. તે તે પદાર્થો જ યથાર્થ છે અને પોતપોતાની નિયત એવી **અર્થક્રિયા કરનારા** છે. જે ઉપચરિત પદાર્થો હોય છે. તે અર્થ-ક્રિયાકારી નથી. તેવી જ રીતે આ **ભવ વ્યાધિ** તે અનુપચરિત-વાસ્તવિક-સાચો મહારોગ છે. પરંતુ ઉપચારમાત્રથી રોગ નથી. કારણ કે રોગના જે જે વિકારો-ભ્રમ અને વેદના

આદિ કાર્યો છે તે સર્વે કાર્યો ભવવ્યાધિથી પણ થાય જ છે. તેથી આ **ભવ એ મુખ્ય રોગ** છે. વાસ્તવિક રોગ છે.

કોઈપણ પ્રકારનું કાર્ય તેના નિયતપૂર્વવર્તી એવા કારણોના સમૂહથી જ થાય છે. જેમ ઘટાત્મક કાર્ય મૃદ્-દંડ-ચક્રાદિ કારણકલાપજન્ય છે. પટાત્મક કાર્ય તન્તુ અને તુરીવેમાદિ-જન્ય છે. શારીરિક રોગો અપથ્યભોજન, અનુચિતપેયપાન, અતિશય-પરિશ્રમ આદિ અનેકપ્રકારના કારણોના સમૂહથી જન્ય છે. તેવી રીતે આ ભવ (સંસાર) રૂપ કાર્ય પણ અનાદિકાલીન ચિત્ર-વિચિત્ર એવા પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદયથી જન્ય છે. જન્મ, મૃત્યુ, જરા, રોગ, શોક, ભય, દરિદ્રતા, કુરુપતા, નીચગોત્રતા, ઈષ્ટવિયોગ, અને અનિષ્ટસંયોગ આદિ સાંસારિક સુખ અને દુઃખની તમામ પરિસ્થિતિઓ અનાદિકાલીન એવા પૂર્વે બાંધેલા શુભ-અશુભ કર્મોના ઉદયરૂપ કારણથી જ જન્ય છે.

કર્મો બે પ્રકારનાં છે (૧) દ્રવ્યકર્મ અને (૨) ભાવકર્મ. આત્માની સાથે લોહાગ્નિ અને ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેકતાને પામેલાં કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલો કે જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ મૂળકર્મરૂપે આઠ પ્રકારનાં છે અને પેટાભેદ રૂપે એકસો અઠ્ઠાવન પ્રકારનાં છે તે સર્વે દ્રવ્યકર્મો છે. તેવા પ્રકારનાં કર્મો બાંધવામાં કારણભૂત એવી આત્માની શુભાશુભ જે પરિણતિ છે તે ભાવકર્મ છે. ભાવકર્મોથી દ્રવ્યકર્મો બંધાય છે અને દ્રવ્યકર્મોના ઉદયથી જીવને સુખ-દુઃખ આવે છે. અને તે સુખ-દુઃખના કાળે થતા રાગાદિથી ફરીથી પણ કર્મો બંધાય છે. એમ દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ રૂપ બે પ્રકારના ભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન કર્મોના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો આ સંસાર એ મહાવ્યાધિ છે. જીવ અને કર્મનો આ સંબંધ અનાદિનો છે. જેમ કનક અને પાષાણનો સંબંધ નૈસર્ગિક રીતે આદિ વિનાનો છે સાંખ્ય દર્શનના મતે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ અનાદિનો છે તેમ આ જીવ અને કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ છે કહ્યું છે કે-

કનકોપલવત્ પયડી પુરુષતણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ ।
અન્ય સંયોગી જિહાં લગે આતમા, સંસારી કહેવાય ॥ ॥ શ્રી આનંદઘનજી ॥

कम्मं च चित्तपोग्गलरूवं, जीवस्सणाइसंबद्धं ।
मिच्छत्ताइनिमित्तं, णाएणमतीयकालसमं ॥ ॥ યોગશતક -૫૪॥

જીવ અને કર્મનો આ સંબંધ **અનાદિનો** છે તેની આદિ જ નથી. જો આદિ

માનીએ તો પ્રથમ જીવ અને પછી કર્મનો સંબંધ થયો એમ માનવું પડે. અથવા પ્રથમ કર્મ અને પછી જીવનો સંબંધ એમ માનવું પડે. આ બન્ને માન્યતાઓમાં દોષ જ આવે છે. પ્રથમ માન્યતામાં જો એકલો જીવ જ પહેલાં હોય તો કર્મ વિનાના શુદ્ધ જીવને બંધહેતુ ન હોવાથી કર્મો લાગે જ કેમ? અને જો શુદ્ધ જીવને પણ કર્મો લાગતાં હોય તો મુક્તજીવોને પણ કર્મો લાગે અને પુનઃ સંસારમાં આવે એવું માનવું પડે, જે ઉચિત નથી. હવે જો બીજી માન્યતા લેવામાં આવે તો પણ જીવ સ્વરૂપ કર્તા વિના કર્મ બને કેવી રીતે? કર્તા વિના કાર્ય થાય જ નહીં. તેથી આ બન્નેનો સંબંધ અનાદિનો છે. જીવ પણ અનાદિ, કર્મ પણ અનાદિ, અને તે બન્નેનો સંબંધ પણ અનાદિ છે. તેવા પ્રકારના અનાદિકાળના ચિત્ર-વિચિત્ર પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદયથી સર્વે જીવોને આ **ભવવ્યાધિ** થયેલો છે.

સંસાર એ મહાવ્યાધિ છે આ વાત તિર્યંચ આદિ સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવ સિદ્ધ છે. જ્યાં અનુભવ રૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ત્યાં અનુમાનાદિ બીજાં પ્રમાણોની કોઇ આવશ્યક્તા નથી. **"અગ્નિ બાળે છે."** અને **"પાણી શીતળ છે"** ઈત્યાદિ વાક્યોમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય અનુભવ જ પ્રમાણ છે. તેથી બીજાં પ્રમાણો કોઇ પૂછતું જ નથી. અને બીજાં પ્રમાણો આપવાનાં પણ હોતાં નથી. તેમ અહીં પણ જાણવું. તિર્યંચ જેવા અલ્પસંજ્ઞાવાળા જીવોને પણ ભૂખ-તરસ-ઠંડી-ગરમી-રોગ-જન્મ-મરણ આદિ રૂપ દુઃખ સાક્ષાત્ અનુભવાય જ છે. આવા જીવો પણ જો તેને દુઃખમય હોવાથી પીડા રૂપે અનુભવતા હોય છે. તો વિશેષસંજ્ઞાવાળા મનુષ્યોને આ ભવ દુઃખોથી ભરપૂર હોવાથી **મહાવ્યાધિ** છે એ વાત સહેજે સમજાય તેમ છે.

-: ઉપમા :-

૧ ભવ	= મહાવ્યાધિ	૭ અભવ્ય	= અસાધ્યવ્યાધિયુક્ત
૨ જીવ	= મહાવ્યાધિવાન્	૮ દુર્ભવ્ય	= દીર્ઘકાળે સાધ્યવ્યાધિયુક્ત
૩ જન્મ-મરણ	= રોગના વિકારો	૯ આસન્નભવ્ય	= અલ્પકાળે સાધ્યવ્યાધિયુક્ત
૪ મોહ	= ભ્રમ-મૂર્છા	૧૦ સદ્ગુરુ	= સુવૈદ્ય
૫ રાગ-દ્વેષાદિ	= વેદના	૧૧ રત્નત્રયીની આરાધના	= ઔષધ
૬ દ્રવ્યભાવકર્મ	= રોગ હેતુ	૧૨ ભવમુક્ત (સિદ્ધ)	= રોગમુક્ત (નિરોગી)

॥ ૧૮૯॥

एतन्मुक्तश्च मुक्तोऽपि, मुख्य एवोपपद्यते ।
जन्मादिदोषविगमात्, तददोषत्वसङ्गतेः ॥ १९० ॥

ગાથાર્થ = આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલ જીવ પણ મુખ્ય મુક્ત જ કહેવાય છે. કારણ કે જન્માદિ દોષોનો વિનાશ થવાથી તે જીવને નિર્દોષત્વની (યથાર્થ) પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૧૯૦ ॥

ટીકા - *"एतेन"* भवव्याधिना, *"मुक्तश्च" "मुक्तोऽपि"* सिद्धः । *"मुख्य एवोपपद्यते"* प्रवृत्तिनिमित्तभावात् । तथा चाह-*"जन्मादिदोषविगमात्"* कारणात्, *"तददोषत्वसङ्गते"* स्तस्य दोषवतोऽदोषत्वप्राप्तेरिति ॥ १९० ॥

વિવેચન :- સંસારમાં રહેલા સર્વજીવો આ **ભવ રૂપી મહાવ્યાધિથી** ઘેરાયેલા જ છે. તેથી જ્યારે ભવનો પરિપાક થાય, સદ્‌ગુરુરૂપી વૈદ્ય મળે, અને રત્નત્રયીની આરાધના રૂપ ઔષધ આ જીવ સ્વીકારે, ત્યારે અનાદિકાલીન એવા ભયંકર આ **મહાવ્યાધિથી** સંસારી જીવ **મુક્ત** બને છે. ભવરૂપી મહાવ્યાધિ મુખ્ય છે. ઔપચારિક નથી પરંતુ વાસ્તવિક છે. તેથી આવા ભવરૂપી મહાવ્યાધિથી જે મુક્ત થાય છે. તે **મુક્ત** પણ મુખ્ય મુક્ત જ છે. વાસ્તવિક જ મુક્ત છે. ઔપચારિક નથી. રોગ સાચો હોવાથી રોગથી છૂટવાપણું પણ સાચું જ છે. જેમ રોગીને થયેલો રોગ જો સાચો છે. તો તે રોગનો નાશ થવાથી આવનારૂં **નિરોગીપણું** પણ સાચું જ આવે છે. ઔપચારિક આવતું નથી. તેવી જ રીતે ભવનો વ્યાધિ સાચો છે. તેથી તે વ્યાધિથી મુક્ત થનારો જીવ પણ સાચો જ મુક્ત થાય છે. **"મુક્ત"** શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત તે જીવમાં ઘટે છે. **મુક્ત એટલે છૂટવું-છૂટકારો.** જેમ પાંજરામાં પુરાયેલો વાઘ પાંજરાનું બંધન નાશ પામતાં તેમાંથી છૂટ્યો એટલે મુક્ત થયો એમ કહેવાય છે, કારાગૃહમાં બંધાયેલો પુરુષ કારગૃહનો સમય પૂરો થતાં તેમાંથી છૂટ્યો એટલે મુક્ત થયો એમ કહેવાય છે. તથા વ્યાધિથી ગ્રસ્ત એવો પુરુષ ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં રોગનો નાશ થવાથી જેમ **"રોગમુક્ત"** કહેવાય છે. તેવી રીતે ભવરૂપી વ્યાધિથી ગ્રસ્ત એવા આ સંસારી જીવમાંથી જન્મ-મૃત્યુ આદિ દોષોનો નાશ થવાથી અર્થાત્ સર્વ દોષો ચાલ્યા જવાથી **તદ્**=દોષવાળો એવો તે સંસારીજીવ જ **અદોષત્વ**=નિર્દોષપણાનું પદ અર્થાત્ દોષમુક્તતા **સઙ્ગતેઃ**=પ્રાપ્ત કરે છે. જે વ્યાધિવાન્ હોય તે જ વ્યાધિ નાશ થવાથી **"વ્યાધિમુક્ત"** બને છે તેમ જે ભવવ્યાધિવાન્ હોય તે જ જન્મ-મરણાદિ દોષો રૂપ ભવવ્યાધિનો વિગમ થવાથી **ભવવ્યાધિમુક્ત** કહેવાય છે.

જેમ રોગી જીવના રોગનો નાશ થાય, ત્યારે માત્ર રોગનો જ નાશ થાય છે. પરંતુ રોગના નાશની સાથે રોગી એવા જીવનો કંઇ નાશ થતો નથી. તેવી રીતે જન્મ-મરણાદિ દોષવાળા જીવના જન્માદિ દોષો નાશ થાય ત્યારે દોષોનો જ માત્ર નાશ થાય છે. પરંતુ દોષોવાળા જીવનો તેની સાથે નાશ થતો નથી. જીવ તો શુદ્ધ થયેલો રહે જ છે. સદોષ અને નિર્દોષ એવી જીવની બે અવસ્થા છે. તે ક્રમશઃ બદલાય છે. પરંતુ તે બન્ને અવસ્થામાં રહેનારો જીવ સત્ રહે છે. આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ થતો નથી. સારાંશ કે દોષો નાશ પામે છે. પરંતુ જીવ નાશ પામતો નથી. દોષવાળી અને દોષરહિત એમ અવસ્થા બે જાતની છે. તે બદલાય છે. તેમાં અવસ્થાવાન્ જીવ દ્રવ્ય ધ્રુવ રહે છે. જીવ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી.

કોઈપણ દ્રવ્યમાં પૂર્વાવસ્થાના સ્વભાવનો નાશ થાય એટલે ઉત્તરાવસ્થાના સ્વભાવનો ઉત્પાદ થાય. આવા પ્રકારનો પ્રત્યેક દ્રવ્યોનો સ્વતઃ સ્વભાવ જ છે. જેમ કે મૃદ્દ્રવ્યમાં પૂર્વાવસ્થાના સ્વભાવભૂત ઘટાકારતાનો જ્યારે નાશ થાય ત્યારે જ ઉત્તરાવસ્થાના સ્વભાવભૂત કપાલાવસ્થાનો યોગ થાય છે. આવા પ્રકારનો મૃદ્દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ છે. તેવી જ રીતે સંસારી ભવવ્યાધિગ્રસ્ત જીવદ્રવ્યનો પૂર્વાવસ્થા સ્વરૂપ જન્માદિ દોષોનો નાશ થવાથી ઉત્તરાવસ્થા સ્વરૂપ અજન્માદિભાવનો યોગ થાય છે. એવો જ જીવદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. માટે જીવદ્રવ્ય પણ મુખ્ય છે. તેની જન્માદિદોષવાળી કર્મજનિત પૂર્વાવસ્થા પણ મુખ્ય (સાચી) છે. અને તેનો નાશ થવાથી ઉત્તરકાલે આવનારી અજન્માદિ સ્વરૂપ સહજ અવસ્થા પણ મુખ્ય (સાચી) છે. તેથી જે દોષવાન્ આત્મા છે તેને જ નિર્દોષતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ વાત સારી રીતે સંગત છે. ॥ ૧૯૦॥

अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

આ જ અર્થને અતિશય સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે-

तत्स्वभावोपमर्देऽपि, तत्तत्स्वाभाव्ययोगतः ।
तस्यैव हि तथाभावात्, तददोषत्वसङ्गतिः ॥ १९१॥

ગાથાર્થ = તે (પૂર્વાવસ્થાના) સ્વભાવનો નાશ થવા છતાં પણ તે તે ઉત્તર અવસ્થાના સ્વભાવોનો યોગ થતો હોવાથી અને તે મૂલદ્રવ્યનો જ તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોવાથી ***“દોષવાન્ એવા તે આત્માને જ નિર્દોષત્વ માનવું એ ઉચિત છે.”*** **॥ ૧૯૧॥**

ટીકા -''*तस्य*'' आत्मनः, ''*स्वभावोपमर्देऽपि*'' सति जन्मादिभावविगमेन, ''*तत्तत्स्वाभाव्ययोगतः*'' तत्तत्स्वाभाव्यं तेन योगात् । तथाहि- तस्येत्थम्भूत एव स्वभावो येन स एव तथा भवतीति । ततश्च ''*तस्यैव हि तथाभावाद्*'' जन्मादित्यागतो जन्माद्यतीतत्वेन भावात् । किमित्याह-''*तददोषत्वसङ्गतिः*'' दोषवत एवादोषत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १९१ ॥

વિવેચન :- કોઈપણ દ્રવ્યનો તેવો સ્વભાવ જ છે કે પૂર્વાવસ્થારૂપ પર્યાયસ્વભાવનો નાશ થયે છતે ઉત્તરાવસ્થા રૂપ પર્યાયસ્વભાવને તે પામે છે. આવા પ્રકારનો દ્રવ્યનો સ્વતઃ સ્વભાવ જ છે. જે સુવર્ણ પૂર્વકાલમાં કંકણ આકારે છે. તે કંકણ આકારનો નાશ થતાં તે સુવર્ણ જ કેયૂર આકારે પરિણામ પામે છે. જે પુદ્ગલદ્રવ્ય પૂર્વકાલમાં દૂધ સ્વરૂપે વર્તે છે તે પુદ્ગલમાંથી દુગ્ધત્વ નાશ થતાં તે પુદ્ગલો પોતે જ પોતાના સ્વભાવથી જ દહીં રૂપે પરિણામ પામે છે આવો તે પુદ્ગલદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. જે દેવદત્તદ્રવ્ય મનુષ્યપણે વર્તે છે. તેનો મનુષ્યપર્યાય સમાપ્ત થતાં તેજ દેવદત્તનું જીવદ્રવ્ય દેવાદિ પર્યાયરૂપે પરિણામ પામે છે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણોને અનુસારે સમજાય છે કે-

આત્માની કર્મજનિત જન્મ-મરણ-રોગ-શોકાદિવાળી અવસ્થા પણ છે. અને તે કર્મોનો નાશ થતાં તજ્જનિત જન્માદિ દોષોનો વિગમ થવાથી અજન્માદિ ભાવવાળી તે જ આત્માની બીજી સહજ અવસ્થા પણ છે. તેથી દોષોવાળો જે આત્મા છે તે જ આત્મા નિર્દોષ અવસ્થાને પામે છે. આ વાત જ ટીકામાં સમજાવે છે કે-

तस्य=તે આત્માનો **स्वभावोपमर्दे सति**=જન્મ, મરણ, જરાદિ રૂપ જે કર્મજનિત સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવનો ઉપમર્દ (નાશ) થયે છતે એટલે કે જન્મ-મરણાદિ દોષોનો વિગમ થવાથી **तत्तत्स्वाभाव्ययोगतः**=તેવા તેવા ઉત્તરકાળમાં આવનારા જે અજન્માદિ (જન્મ, મરણ, જરાદિ દોષોથી રહિત) સ્વભાવો છે તેની સાથેનો યોગ થવાથી, **तस्य**=તે આત્મદ્રવ્યનો **इत्थम्भूतः एव स्वभावो**=આવા પ્રકારનો જ સ્વભાવ છે કે **येन स एव तथा भवतीति**=જે સ્વભાવના કારણે તે જ આત્મા હવે તેવા પ્રકારનો (અજન્માદિ રૂપ) બને છે. **ततश्च**=તેથી **तस्यैव हि तथाभावाद्**=તે આત્મદ્રવ્ય જ તેવું (અજન્માદિવાળું) થતું હોવાથી અર્થાત્ જન્માદિ દોષોનો ત્યાગ કરવાથી જન્માદિ દોષોથી રહિતપણે બનવાથી **किमित्याह**=શું થાય છે? તો જણાવે છે કે **तददोषत्वसङ्गतेः**=જે આત્મા જન્માદિ દોષવાળો હતો તે જ જન્માદિ દોષવાળા આત્માને જ અદોષત્વની

પ્રાપ્તિ થાય છે. સારાંશ કે પ્રત્યેક દ્રવ્યો પરિણામી નિત્ય છે. પૂર્વાવસ્થામાં વર્તતું દ્રવ્ય જ પૂર્વાવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થા રૂપ બને છે. માટે દોષવાન્ જે આત્મા છે. તે જ આત્મા દોષોનો નાશ થતાં નિર્દોષતાને પામે છે. આ પ્રમાણે સર્વે પદાર્થો દ્રવ્યથી નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. ॥ ૧૯૧ ॥

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—

આ વિષય આ પ્રમાણે અંગીકાર કરવા જેવો છે.

स्वभावोऽस्य स्वभावो, यन्निजा सत्तैव तत्त्वतः ।
भावावधिरयं युक्तो, नान्यथाऽतिप्रसङ्गतः ॥ १९२॥

ગાથાર્થ =***"પોતાનું હોવું"*** **એ જ આ આત્માનો સ્વભાવ છે. કારણ કે તાત્ત્વિકપણે પોતાની સત્તા એ જ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ પદાર્થ ભાવાત્મકપણે હોય ત્યાં સુધી જ યોગ્ય છે. અન્યથા યોગ્ય નથી કારણ કે અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. ॥ ૧૯૨ ॥**

ટીકા -*"स्वभावोऽस्य"* आत्मनः *"स्वभावो यद्"* यस्मात् । किमुक्तं भवति ? *"निजा सत्तैव तत्त्वतः"* परमार्थेन । *"भावावधिरयं युक्तः"* स्वभावोऽनन्तरोदितः *"नान्यथा"* युक्तः । कुत इत्याह-*"अतिप्रसङ्गतः"* इति ॥ १९२॥

વિવેચનઃ- ઉપરની ગાથામાં એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તે આત્મદ્રવ્યનો જન્માદિ દોષોનો ત્યાગ કરીને અજન્માદિ ભાવવાળા થવું (બનવું) એવો **સ્વભાવ** જ છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે **સ્વભાવ** એટલે શું? તેનો આ ગાથામાં ખુલાસો સમજાવે છે કે-

"**સ્વ+ભાવ**"=દ્રવ્યનું પોતાનું હોવાપણું તેને જ સ્વભાવ કહેવાય છે. અહીં **સ્વ**=એટલે દ્રવ્યનું પોતાનું **ભાવ**=એટલે હોવાપણું આ આત્માનું પોતાનાપણે (આત્મદ્રવ્યપણે) હોવાપણું તેને સ્વભાવ કહેવાય છે. જે કારણથી સ્વભાવશબ્દનો આવો અર્થ હોવાથી તાત્ત્વિકપણે દ્રવ્યની પોતાની જે સત્તા છે. તે **સત્તા જ સ્વભાવ** કહેવાય છે. તેથી દ્રવ્યમાં જન્માદિ દોષો નાશ થવા છતાં જન્માદિદોષવાળા આત્મદ્રવ્યનો નાશ થતો નથી. આત્મદ્રવ્યની પોતાની સત્તા રહે જ છે. બૌદ્ધાદિ કેટલાક દર્શનકારો આત્માદિ પદાર્થોને સર્વથા ક્ષણિક માને છે. તેના નિરસન માટે ગ્રંથકાર સમજાવે છે કે આત્મદ્રવ્યની સર્વથા સત્તા નાશ પામતી નથી. માત્ર જન્માદિ દોષો જ નાશ પામે છે. અને અજન્માદિ (જન્માદ્યતીતાદિ) ભાવોનો યોગ થાય છે. પરંતુ આત્મદ્રવ્યની પોતાની સત્તા અવશ્ય રહે

જ છે. આત્મદ્રવ્યની જે આ સત્તા (અસ્તિત્વ) રહે છે. તે પણ પરમાર્થથી જ રહે છે ઉપચારથી કે કલ્પનાથી નહીં. કારણ કે આત્મદ્રવ્ય ધ્રુવતત્ત્વ છે. તેથી તેની સત્તા હોવી-પોતાપણે રહેવું એ જ આત્મદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.

વળી આ સ્વભાવ નિજસત્તાસ્વરૂપ હોવાથી તે તે પદાર્થ જ્યાં સુધી ભાવાત્મકપણે (અસ્તિરૂપે) વિદ્યમાન હોય છે. ત્યાં સુધી જ વર્તે છે. કારણ કે જો પદાર્થ પોતે જ ભાવાત્મક ન રહે (એટલે કે નાસ્તિરૂપ જો બની જાય) તો તેમાં **સ્વભાવ**=પોતાપણે હોવાપણું કેમ ઘટે? માટે આ સ્વભાવ=પોતાપણે હોવાપણું ત્યાં સુધી જ સંભવે છે કે જ્યાં સુધી પદાર્થ પોતે ભાવાત્મકપણે છે. તેથી જન્માદિ દોષો નાશ પામવા છતાં પણ આત્મદ્રવ્યનું ભાવાત્મકપણું સ્વીકારીએ તો જ સ્વભાવ ઘટે, અન્યથા એટલે કે આત્મદ્રવ્યનું ભાવાત્મકપણું ન સ્વીકારીએ અને સર્વથા નાશ સ્વીકારીને **"અસત્તા"** જ જો સ્વીકારીએ તો ત્યાં સ્વભાવ ઘટે નહીં. તથા આત્મદ્રવ્યની અસત્તા સ્વીકારીને અસત્તાકાળે સ્વભાવ સ્વીકારીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. કે જે હવે પછીની ગાથામાં સમજાવે છે.

આ પ્રમાણે **સ્વ+ભાવ=સ્વભાવ** શબ્દના અર્થ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે આત્મદ્રવ્યનું પોતાપણે હોવું. તે સ્વભાવ છે માટે જન્માદિ દોષો નાશ પામવા છતાં પણ જન્માદિરહિતપણે (અર્થાત્ નિર્દોષપણે) આ આત્મદ્રવ્યની અવશ્ય સત્તા હોય જ છે. તેથી મુક્તાવસ્થામાં નિર્દોષપણે આત્મતત્ત્વની સત્તા છે જ. અન્યથા અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. તે હવે પછી સમજાવે છે. ॥ ૧૯૨ ॥

एनमेवाह=આ અતિવ્યાપ્તિ જ સમજાવે છે-

अनन्तरक्षणाभूति-रात्मभूतेह यस्य तु ।
तयाऽविरोधान्नित्योऽसौ, स्यादसन्वा सदैव हि ॥ १९३॥

ગાથાર્થ = અનંતર ક્ષણોમાં રહેલી અભૂતિ જેને અહીં આત્મભૂત (સ્વીકૃત) છે. તેની સાથે અવિરોધ હોવાથી આ વર્તમાન કાં તો નિત્ય જ માનવો જોઈએ અથવા તેની સાથે વિરોધ હોવાથી આ વર્તમાન સદા અસત્ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૧૯૩॥

ટીકા - *"अनन्तरक्षणाभूतिः"* प्राक्पश्चात्क्षणयोरभूतिरित्यर्थः । *"आत्मभूतेह यस्य तु"* वर्तमानस्य वादिनो वा । तस्य दोषमाह-*"तया"* अनन्तरक्षणाभूत्या, *"अविरोधात्"* कारणाद् वर्त्तमानभावेन । किमित्याह-*"नित्योऽसौ"* वर्त्तमानः

''स्यात्'' तद्वत् सदा तद्भावादिति । पक्षान्तरमाह-*''असन् वा सदैव हि''* तया विरोधेन तद्ग्रस्तत्वादिति ॥ १९३॥

વિવેચન :- આત્મા આદિ સમસ્ત દ્રવ્યો પ્રતિક્ષણે નવા નવા પર્યાયને પામે છે. પરંતુ દ્રવ્યરૂપે પ્રતિક્ષણોમાં ધ્રુવ રહે છે. આવું જગતનું સ્વરૂપ છે. છતાં બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી હોવાથી સર્વે દ્રવ્યો પ્રતિક્ષણે સર્વથા નાશ જ પામી જાય છે એમ માને છે. એટલે કે કોઈપણ દ્રવ્ય એકક્ષણ માત્ર જ વિદ્યમાન હોય છે. વર્તમાન એવા એક ક્ષણમાં વર્તનારો પદાર્થ તેના અનન્તર પૂર્વક્ષણમાં પણ નથી અને અનન્તર એવા પશ્ચાત્ક્ષણમાં પણ નથી જ. એમ બૌદ્ધો માને છે. તેથી તે બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદનું નિરસન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

બૌદ્ધનો મત આ પ્રમાણે છે કે- અનન્તર એવા પૂર્વક્ષણ અને અનન્તર એવા પશ્ચાત્ક્ષણમાં વસ્તુની અભૂતિ (અવિદ્યમાનતા) છે. અર્થાત્ પૂર્વાપરક્ષણોમાં વસ્તુનો અભાવ જ છે. અને તે પદાર્થ માત્ર વર્તમાન ક્ષણવર્તી જ છે. તે વર્તમાનક્ષણમાં જ વસ્તુ આત્મભૂત=વિદ્યમાન છે. એવું જે વાદી (બૌદ્ધ)માને છે. તેને દોષો આવે છે. તે દોષો આ પ્રમાણે છે-

(૧) આગળ અને પાછળના અનન્તર ક્ષણોમાં રહેલી અભૂતિની સાથે (પૂર્વાપર ક્ષણોમાં રહેલા અભાવની સાથે) અને વર્તમાનક્ષણમાં વર્તતા વર્તમાનભાવની સાથે જો પરસ્પર **અવિરોધ** માનો તો તે અવિરોધના કારણથી આ વર્તમાનક્ષણ નિત્ય માનવો પડશે.

(૨) અને પૂર્વાપરક્ષણવર્તી અભૂતિની સાથે તથા વર્તમાનક્ષણવર્તી ભાવની સાથે જો વિરોધ માનશો તો વિરોધના કારણથી આ વર્તમાનક્ષણ સદા (ત્રણે કાળે) અસત્ જ માનવો પડશે. આવા બન્ને બાજુ તમને દોષો આવશે. સારાંશ કે પૂર્વાપરક્ષણવર્તી અભૂતિ અને વર્તમાનક્ષણવર્તી ભૂતિ (ભાવ) આ બન્નેની સાથે જો અવિરોધ કહો તો વર્તમાનક્ષણ નિત્ય માનવો પડશે અને જો વિરોધ કહો તો વર્તમાનક્ષણ સદાને માટે અસત્ માનવો પડશે આવા દોષો બૌદ્ધને આવશે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે- બૌદ્ધ દર્શનકારો સર્વવસ્તુઓ ક્ષણમાત્રસ્થિતિવાળી માને છે. તેથી કોઇ પણ પદાર્થની વર્તમાન એવા એકક્ષણ માત્રમાં જ સ્થિતિ= વિદ્યમાનતા હોય છે. એટલે તે વસ્તુ તે વર્તમાનક્ષણના આગલા ક્ષણમાં અને પાછલા ક્ષણમાં નથી જ, એમ તેઓનું માનવું છે. એટલે કે પૂર્વાપરક્ષણોમાં તે વસ્તુ

અવિદ્યમાન છે. અભાવાત્મક છે. અને વર્તમાનક્ષણમાં ભાવાત્મક છે. એમ અર્થ થાય છે. ત્યાં ગ્રંથકાર તે બૌદ્ધને દોષ આપે છે કે-

(૧) પૂર્વાપરક્ષણવર્તી અભાવ અને વર્તમાનક્ષણવર્તી ભાવ આ બન્નેને શું પરસ્પર અવિરોધી માનશો કે વિરોધી માનશો? જો અવિરોધી માનશો તો આ વર્તમાનક્ષણવર્તી ભાવ સદા નિત્ય જ માનવો પડશે. કારણ કે જે પૂર્વાપર ક્ષણોમાં વસ્તુનો અભાવ વર્તે છે. તે જ પૂર્વાપરક્ષણો ક્રમશઃ એક પછી એક આવતી જ હોવાથી વર્તમાન રૂપ બને જ છે. એટલે જે જે પૂર્વાપરક્ષણોમાં અભાવ વર્તે છે તે જ ક્ષણોમાં અભાવ હોવા છતાં તેની સાથે અવિરોધી હોવાથી વર્તમાનક્ષણનો ભાવ પણ ત્યાં સાથે રહેશે જ. કારણ કે દરેક પૂર્વાપરક્ષણો ક્રમશઃ વર્તમાન રૂપ બને જ છે. જ્યારે વર્તમાન રૂપે બને ત્યારે વર્તમાનક્ષણનો ભાવ પણ તે જ ક્ષણોમાં સાથે રહેશે જ. એટલે કોઈપણ વિવક્ષિત એક ક્ષણ (પદાર્થ) વર્તમાનકાલે વર્તમાન હોવાથી ત્યાં જેમ પદાર્થ ભાવરૂપે વર્તે છે. તેમ તે ક્ષણ પછી બીજી ક્ષણ જ્યારે આવે ત્યારે બીજી ક્ષણ પણ તે વખતે વર્તમાન જ બને છે. તેથી ત્યાં પણ પદાર્થ ભાવરૂપ જ બનશે. એમ જ્યારે ત્રીજો ક્ષણ આવે ત્યારે તે ત્રીજો ક્ષણ પણ વર્તમાન જ બનશે. એમ પ્રતિક્ષણો વર્તમાન રૂપ બને જ છે. અને ત્યાં વર્તમાન વિદ્યમાન હોવાથી વર્તમાન સદા વિદ્યમાન રહેવાથી નિત્ય થશે. સારાંશ કે જેમ વિવક્ષિત પ્રથમ ક્ષણ વર્તમાનરૂપે વિદ્યમાન છે. **તદ્વત્**=તેની જેમ **સદા**=હંમેશાં - સર્વ ક્ષણોમાં પણ **તદ્ભાવાત્**=ક્રમશઃ વર્તમાનરૂપે તે વર્તમાનની વિદ્યમાનતા વર્તે છે. માટે સર્વ ક્ષણોમાં વર્તમાન રૂપે વિદ્યમાનતા હોવાથી આ વર્તમાન નિત્ય થશે. એટલે બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદી હોવા છતાં નિત્ય તરીકે વર્તમાનને સ્વીકારવારૂપે તેઓને દોષ આવશે.

(૨) હવે જો પૂર્વાપરક્ષણવર્તી અભૂતિની (અભાવની) સાથે વર્તમાનક્ષણવર્તી ભાવનો વિરોધ માનશો તો વર્તમાન **અસત્** થઈ જશે. એવો દોષ આવશે, તે આ પ્રમાણે-પૂર્વાપરક્ષણોમાં અભૂતિ (અભાવ) છે. તે અભાવની સાથે વર્તમાન ભાવ વિરોધી છે. એટલે જેમ ક્રમશઃ પૂર્વાપરક્ષણો પસાર થતાં વર્તમાન રૂપે બનવા જશે. પરંતુ ત્યાં અભૂતિ બેઠેલી જ હોવાથી વર્તમાન થઈ શકશે નહીં. જેમ કે પ્રથમક્ષણકાલે દ્વિતીયક્ષણાદિમાં અભૂતિ છે. હવે પ્રથમ ક્ષણ પસાર થઈ અને બીજો ક્ષણ વર્તમાન થવા જશે. પરંતુ તે ક્ષણ (પદાર્થ) વર્તમાનરૂપે બનશે નહીં, કારણ કે ત્યાં અભૂતિ વર્તે છે. તે અભૂતિ વડે બીજા ક્ષણની વર્તમાનતા વિરોધી હોવાથી ગળાઈ જશે. એટલે વર્તમાનતા ત્યાં અસત્ બનશે એવી રીતે બીજો ક્ષણ પસાર થયા પછી જેવો ત્રીજો

ક્ષણ વર્તમાન થવા જશે ત્યાં પણ અભૂતિ વિદ્યમાન હોવાથી વર્તમાનતા થવા દેશે નહી. એમ સર્વક્ષણોમાં અભૂતિ હોવાથી અને વર્તમાનતા તેની વિરોધી હોવાથી જેમ જેમ ક્ષણો પસાર થશે અને વર્તમાન રૂપે થવા જશે તેમ તેમ ત્યાં ત્યાં વર્તમાનતા ન રહેવાથી વર્તમાનતા સર્વથા અસત્ થશે.

સારાંશ કે ભૂત-ભાવિની ક્ષણોમાં જે અભૂતિ છે, તેની સાથે વર્તમાનને અવિરોધી માનો તો જેમ વિવક્ષિત એક ક્ષણમાં વર્તમાન ભાવ વિદ્યમાન છે તેમ ભૂત-ભાવિની ક્ષણોમાં પણ ક્રમશઃ વર્તમાન ભાવ વિદ્યમાન માની શકાશે, એમ સર્વ ક્ષણોમાં વર્તમાનભાવ વિદ્યમાન માનવાથી આ વર્તમાનભાવ નિત્ય થશે. અને જો ભૂત-ભાવિની ક્ષણોમાં રહેલી અભૂતિની સાથે વર્તમાનભાવ વિરોધી માનો તો ભૂત-ભાવિની સર્વક્ષણોમાં અભૂતિ અવશ્ય હોવાથી ત્યાં કયાંય વર્તમાનભાવ રહી શકશે નહી. જેથી સર્વત્ર અવિદ્યમાન વર્તમાનભાવ અવિદ્યમાન જ થવાથી વર્તમાન અસત્ થશે. આ પ્રમાણે કોઈપણ પદાર્થની ભૂત-ભાવિ ક્ષણોમાં સર્વથા અભૂતિ (અભાવ) માનવાથી ઉપરોક્ત દોષ આવે છે. ॥ ૧૯૩ ॥

परोक्तिमात्रपरिहारायाह—પરવાદીનું (બૌદ્ધનું) બચાવવાળું વચન કહીને તેનો પરિહાર કરવા માટે કહે છે કે-

स एव न भवत्येतदन्यथा भवतीतिवत् ।
विरुद्धं तन्नयादेव, तदुत्पत्त्यादितस्तथा ॥ १९४॥

ગાથાર્થ = *“તે જ આ નથી”* આ વચન “अन्यथा भवति”ની જેમ તેની નીતિથી જ વિરુદ્ધ છે. તથા અભાવની ઉત્પત્તિ આદિથી પણ તે વચન વિરુદ્ધ છે. ॥ ૧૯૪॥

ટીકા -*“स एव”* इति भावपरामर्शः । *“न भवतीति”* चाभावाभिधान-मेतत् । किमित्याह-*“अन्यथा भवतीतिवत्”* इति निदर्शनम्,*“विरुद्धं”* व्याहतम्, *“तन्नयादेव”* स हि स एवान्यथा भवतीत्युक्ते एवमाह-यदि स एव कथमन्यथा भवति ? अन्यथा चेद्भवति कथं स इति ? एतच्च स एव न भवतीत्यत्रापि समानमेव, तथाहि-यदि स एव कथं न भवति ? अभवन् वा कथं स इति विरुद्धमेतत् । अभ्युच्चयमाह-*“तदुत्पत्त्यादितः”* इत्यभावोत्पत्त्यादेः *“तथा”* विरुद्धमिति ॥ १९४॥

વિવેચન :- પૂર્વાપરક્ષણોમાં વસ્તુનો અભાવ અને વર્તમાન ક્ષણમાત્રમાં વસ્તુનો ભાવ એ અવિરોધી માનો તો વર્તમાનભાવ નિત્ય થાય છે અને વિરોધી માનો તો વર્તમાનભાવ અસત્ થાય છે. ઇત્યાદિ દોષો પૂર્વની ૧૯૩મી ગાથામાં ગ્રંથકારે બૌદ્ધને આપ્યા છે. તે દોષો સાંભળીને બૌદ્ધ પોતાનો બચાવ કરવા માટે પોતાનો સિદ્ધાન્ત રજુ કરે છે કે- **''स एव न भवति''=તે જ આ નથી** એમ અમે માનીએ છીએ. અર્થાત્ પ્રતિક્ષણે વસ્તુ વર્તમાન તો છે જ, પરંતુ જે પૂર્વક્ષણમાં છે તે જ વસ્તુ ઉત્તર ક્ષણમાં નથી. કારણ કે સર્વે વસ્તુઓ ક્ષણિક હોવાથી એકક્ષણમાં જે વસ્તુ છે. તે જ વસ્તુ બીજીક્ષણમાં નથી અર્થાત્ સર્વથા નવી જ વસ્તુ (કે જે અસત્ જ) હતી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ પૂર્વક્ષણવર્તી જે વસ્તુ છે તે જ આ વસ્તુ નથી. એવું જે તેનું બચાવવચન છે. તેનો પરિહાર આ ગાથામાં છે.

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે. એટલે કોઇપણ વસ્તુ એક ક્ષણજીવી માત્ર જ છે. બીજા ક્ષણે અપૂર્વ જ વસ્તુ અર્થાત્ જે સર્વથા અસત્ જ છે તેવી સર્વથા અપૂર્વ જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ પ્રતિક્ષણે અપૂર્વ અપૂર્વ વસ્તુ જ ઉત્પન્ન થાય છે. જે જે કાર્યો થાય છે. તે તે કાર્યો પૂર્વસમય વર્તી કારણોમાં છે જ નહી અને થાય છે. એમ માને છે તેથી તે **અસત્કાર્યવાદી** કહેવાય છે. જે કાર્ય પૂર્વક્ષણમાં **અસત્**=અવિદ્યમાન છે તે જ કાર્ય ઉત્તરક્ષણમાં થાય છે. આવી માન્યતા હોવાથી પ્રથમસમયવર્તી જે પદાર્થ છે **स एव**=તે જ પદાર્થ ઉત્તરક્ષણમાં **न भवति**=હોતો નથી એવું તે બૌદ્ધો માને છે. તેથી **''स एव न भवति''**=આ બૌદ્ધનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

સાંખ્ય, નૈયાયિક અને વૈશેષિક આદિ દર્શનકારો **સત્કાર્યવાદી** છે. તેઓની માન્યતા એવી છે કે જે પૂર્વસમયવર્તી કારણ દ્રવ્ય છે. તેમાં કાર્ય સત્તાગતભાવે રહેલું જ છે. મૃત્પિંડમાં ઘટકાર્ય સત્ છે. તો જ થાય છે. તલમાં તેલ કાર્ય સત્ છે તો જ થાય છે. તથા ઘટકાર્યના અર્થી જીવો મૃત્ પિંડને જ શોધે છે. અને તેલના અર્થી જીવો તલને જ લાવે છે. કારણ કે તે તે કારણમાં તે તે કાર્ય સત્ છે. આમ સત્કાર્યવાદને માને છે. તેથી તેઓનું એમ માનવું છે કે- **''स एव अन्यथा भवति''**= જે પૂર્વક્ષણમાં મૃત્ પિંડ છે **स एव** તે જ મૃત્ પિંડ **अन्यथा भवति**= અન્યથા એટલે ઘટરૂપે બને છે એવી જ રીતે જે પદાર્થ તલ છે તે જ પદાર્થ અન્યથા એટલે તેલ રૂપે બને છે. આમ **''स एव अन्यथा भवति''**=આ સિદ્ધાન્ત સત્કાર્યવાદી એવા સાંખ્યાદિનો છે. અને **''स एव न भवति''** આ સિદ્ધાન્ત અસત્કાર્યવાદી એવો બૌદ્ધનો છે.

બૌદ્ધ અસત્યકાર્યવાદી હોવાથી સત્કાર્યવાદી એવા સાંખ્યાદિને હંમેશાં ઠપકો (દોષ) આપે છે કે **''स एव अन्यथा भवतीति विरुद्धम्''**=તે જ વસ્તુ અન્યથા (રૂપાન્તર) થાય છે આવી તમારી વાત વિરુદ્ધ છે અર્થાત્ ઘટતી નથી. યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે જો વસ્તુ **स एव**= તે જ છે તો પછી તેને **अन्यथा भवति**=કેમ કહેવાય? અને જો વસ્તુ **अन्यथा भवति**=બીજી જ થાય છે તો તે વસ્તુને **स एव**=આ તે જ વસ્તુ છે એમ કેમ કહેવાય? માટે **स एव**=પણ કહેવું અને **अन्यथा भवति**=પણ કહેવું તે **मे माता वन्ध्या** ની જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આવો દોષ બૌદ્ધ ડાહ્યો થઈને સાંખ્યાદિને આપે છે. પરંતુ તેના પક્ષમાં પણ આવો જ દોષ આવે છે તે દોષ ડાહ્યો એવો આ બૌદ્ધ જોતો નથી. તેને આ દોષ સમજાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે-

स एव=તે જ પદાર્થ કે જે પદાર્થ વિવક્ષિત સમયમાં ભાવ (વિદ્યમાન-સત્) સ્વરૂપે છે. (એમ **तद्**=શબ્દથી ભાવાત્મક પદાર્થનો પરામર્શ જાણવો.) તે જ પદાર્થ **न भवतीति**=ઉત્તર સમયમાં હોતો નથી. અર્થાત્ અભાવાત્મક બને છે. અસત્ થાય છે. એમ **स एव न भवति** આ પદ પ્રથમ ક્ષણે વર્તતો પદાર્થ ઉત્તર ક્ષણમાં હોતો નથી. એમ અભાવનું (અસત્નું) વિધાન કરે છે. ઉપરોક્ત **''स एव न भवति''**=આવા પ્રકારનું બૌદ્ધનું માનેલું આ વચન, સાંખ્યના માનેલા **''स एव अन्यथा भवति''**=ઇત્યાદિ વચનની જેમ વિરુદ્ધ જ છે. સાંખ્યના આ વચનનું ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે કે જેમ સાંખ્યનું વચન વિરુદ્ધ છે. તેમ બૌદ્ધનું વચન પણ વિરુદ્ધ જ છે. બન્નેમાં નીતિ (ન્યાય) સમાન જ છે. દોષ આવવાની રીતિ સમાન જ છે. તે આ પ્રમાણે-

''स एवान्यथा भवति''=પૂર્વક્ષણવર્તી જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થ જ અન્ય અન્ય ક્ષણોમાં રૂપાન્તર થવા રૂપે અન્યથા થાય છે. **इत्युक्ते**=આવા પ્રકારનું વાક્ય સાંખ્યદર્શનના અનુયાયી જ્યારે વાદીઓની પર્ષદામાં કહે છે. ત્યારે **स हि एवमाह**=તે બૌદ્ધ (ડાહ્યો થઈને) સાંખ્યને ઠપકો આપતો છતો આ પ્રમાણે કહે છે કે- **यदि स एव**=જો તે જ આ પદાર્થ છે. તો તેને **कथमन्यथा भवति**=અન્યથા થયો છે એમ કેમ કહેવાય? અને **अन्यथा चेद् भवति**=જો તે પદાર્થ અન્યથા થયો છે, બદલાઇ ગયો છે, તો પછી તેને **कथं स इति**=આ પદાર્થ તે જ છે એમ કેમ કહેવાય? સારાંશ તે બૌદ્ધ સાંખ્યને એવો ઠપકો આપે છે કે ''જો પદાર્થ તે જ છે. તો તે અન્યથા થયો કેમ કહેવાય''? અને ''જો પદાર્થ અન્યથા થયો હોય તો આ પદાર્થ તે જ છે.'' એમ કેમ કહેવાય? **''મારી મા વન્ધ્યા છે''** આ વાક્યની જેમ સાંખ્યની વાત પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનોવાળી છે. એમ બૌદ્ધનું કહેવું છે.

ગ્રંથકાર જૈનાચાર્યશ્રી હવે બૌદ્ધને ઠપકો આપતાં જણાવે છે કે **एतच्च**=આ પરસ્પર વિરોધ આવવાવાળો દોષ અર્થાત્ વિરુદ્ધવચન **स एव न भवति**=તે જ પદાર્થ ઉત્તરક્ષણમાં નથી આવું માનનારા હે બૌદ્ધ! તને પણ **इत्यत्रापि समानमेव**=આ માન્યતામાં પણ સમાન જ છે. તને પણ વિરુદ્ધ વચનનો આ દોષ સમાન જ આવે છે. તે તું કેમ જોતો નથી? **तथाहि**=તારા પક્ષમાં તે દોષ આ રીતે આવે છે. **यदि स एव**=જો પદાર્થ **તે જ છે.** તો પછી **कथं न भवति**= **તે નથી એમ કેમ કહેવાય?** અને **अभवन् वा**=જો ઉત્તરક્ષણમાં તે પદાર્થ ન જ રહેતો હોય. અભાવાત્મક જ બનતો હોય તો **कथं स इति**=તે જ આ પદાર્થ છે. એમ કેમ કહેવાય? જો તે જ પદાર્થ ઉત્તરક્ષણમાં છે. તો **"તે નથી"** એમ કેમ કહો છો? અને જો ઉત્તરક્ષણમાં **"નથી જ"** તો આ પદાર્થ **"તે જ"** છે. એમ કેમ કહો છો?[1] માટે **विरुद्धमेतत्** =હે બૌદ્ધ! તારૂં વચન પણ સાંખ્યની જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ જ છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધની માન્યતાનું ખંડન કરવામાં ગ્રંથકારે **"વિરુદ્ધ વચન"**નો એક દોષ જણાવ્યો. હવે તેમાં બીજો દોષ પણ આવે છે તેનો અભ્યુચ્ચય કરતાં (સાથે જણાવતાં) કહે છે કે-

[1]**तदुत्पत्त्यादितः**=તે અભાવની ઉત્પત્તિ આદિથી પણ તારૂં આ વચન વિરુદ્ધ છે. ઉત્તરક્ષણમાં જો સર્વથા અપૂર્વ જ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે પદાર્થ પ્રથમ **असत्**=હતો અને પછી ઉત્પન્ન થાય છે. એવો જ અર્થ થયો. અર્થાત્ પ્રથમક્ષણે જેની સર્વથા અસત્તા જ છે તેવો સર્વથા અપૂર્વ જ પદાર્થ ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એમ અર્થ થયો. પરંતુ જે સર્વથા **असत्**=અભાવાત્મક હોય તેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય? જેમ શશશૃંગ, વન્ધ્યાપુત્ર અને આકાશપુષ્પ આદિ પદાર્થો સર્વથા **असत्**=અભાવાત્મક છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. તેવા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવી એ વિરુદ્ધ છે. તેવી રીતે તમારા પક્ષમાં પણ ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પન્ન થતો પદાર્થ પૂર્વક્ષણોમાં સર્વથા

---

૧. બૌદ્ધમતે- *स एव न भवति ।* તે જ નથી થતો. જે પૂર્વ ક્ષણે હતો તે પછીના ક્ષણમાં **નથી થતો.** હવે જો **નથી થતો,** તો તેને **તે જ** (પૂર્વક્ષણવર્તી) કેમ કહેવાય? તે **તે જ** એમ કહો તો **નથી થતો** એમ કેમ કહેવાય? આ તો દેખીતો વિરોધ ગણાય.

स એટલે પૂર્વક્ષણભાવી પદાર્થ. તે વર્તમાન ક્ષણે જો ન જ હોય તો તેને માટે *स* એવો પ્રયોગ ન થઇ શકે. અને જો વર્તમાનક્ષણે તેના માટે *स* એવો પ્રયોગ કરવો હોય તો તેવો પ્રયોગ તેનું વર્તમાનક્ષણે અસ્તિત્વ હોય તો જ થઇ શકે, માટે તેના માટે વર્તમાનક્ષણે *न भवति* એમ ન કહી શકાય.

असत्=જ છે. અને ઉત્તરક્ષણમાં અપૂર્વજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તમે માનો છો. તે પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ જ છે. કારણ કે જે સર્વથા અસત્ પણ હોય અને ઉત્પન્ન પણ થાય એ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી આ રીતે પણ તમને વિરુદ્ધવચનનો દોષ આવે જ છે.

આ પ્રમાણે બૌદ્ધમતમાં (એકાન્તવાદ હોવાથી) ગ્રંથકાર દોષો જણાવે છે. ॥૧૯૪॥

तद्भावनायैवाह—

ઉપરોક્ત દોષોની ભાવના માટે (વિસ્તારથી સમજાવવા માટે) કહે છે.

सतोऽसत्त्वे तदुत्पादस्ततो नाशोऽपि तस्य यत् ।
तन्नष्टस्य पुनर्भावः, सदा नाशे न तत्स्थितिः ॥ १९५॥

ગાથાર્થ = સત્ વસ્તુનો બીજી ક્ષણમાં અસદ્ભાવ માન્યે છતે *"તે અસત્નો ઉત્પાદ"* થશે. ત્યારબાદ જેથી તેનો નાશ પણ થશે તેથી નષ્ટ એવા તેનો પુનર્ભાવ (ફરીથી ઉત્પત્તિ) થશે. અને જો સદા નાશ જ માનશો તો તે પદાર્થની સ્થિતિ જ રહેશે નહીં. ॥ ૧૯૫॥

ટીકા -*"सतो"* भावस्य, *"असत्त्वे"* अभ्युपगम्यमाने, स एव न भवति इति वचनात् । किमित्याह-*"तदुत्पादः"* इत्यसत्त्वोत्पादः कादाचित्कत्वेन । *"ततः"* उत्पादात्, *"नाशोऽपि तस्य"* असत्त्वस्य यदुत्पत्तिमत्तदनित्यं इति कृत्वा । *"यद्"* यस्मात् । *"तत्"* तस्मात्, *"नष्टस्य"* असत्त्वस्य, *"पुनर्भावः"* तेनैव रूपेण सदसत्त्वविनाशान्यथानुपपत्तेः । अथ नाशो नाशात्मना भावात्प्राक्पश्चाच्चावस्थित एव, एतदाशङ्क्याह-*"सदा नाशे"* अभ्युपगम्यमाने । किमित्याह-*"न तत्स्थितिः"* विवक्षितक्षणोऽपि तन्नश्यति ॥ १९५॥

વિવેચન :- ઉપરના શ્લોકમાં બૌદ્ધદર્શનની માન્યતાનું જે ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ વાત યુક્તિપૂર્વક ગ્રંથકારશ્રી આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવે છે કે હે બૌદ્ધ ! જો તું સર્વ પદાર્થને ક્ષણિક જ (ક્ષણમાત્રસ્થિતિધર્મા) માને છે. તો તે પદાર્થ પ્રથમ ક્ષણમાં સત્ થશે અને બીજી ક્ષણમાં અસત્ થશે. કારણ કે- "**स एव न भवति इति वचनात्**"=તે જ પદાર્થ બીજી ક્ષણમાં વર્તતો નથી, એવું તમારું શાસ્ત્રવચન છે. આવી માન્યતા ધારણ કરવાથી શું દોષ આવશે? એવું હે બૌદ્ધ! જો તું પૂછે છે? તો સાંભળ-

તદુત્પાદઃ=બીજી ક્ષણમાં જે સર્વથા અસત્ છે તે અસત્‌નો (અભાવનો) ઉત્પાદ માનવો પડશે. કારણ કે બીજી ક્ષણમાં આવતો આ અસત્ (અભાવ) પ્રથમસમયમાં ન હતો અને બીજી ક્ષણમાં આવ્યો એટલે કાદાચિત્ક (ક્યારેક આવનારો) થયો. તે અસદ્‌ભાવ સદાકાળ અવસ્થિત ન થયો. આ પ્રમાણે કાદાચિત્ક થવાના કારણે બીજી ક્ષણમાં તે અસત્‌નો (અભાવનો) ઉત્પાદ માનવો જ પડશે. (આમ માનવામાં બે દોષો તો પૂર્વની ગાથામાં જણાવ્યા જ છે. **એક વચનવિરોધ** અને **બીજો શશશૃંગાદિ સર્વથા અસત્ પદાર્થોનો પણ ઉત્પાદ થવાનો પ્રસંગ.** આ બે દોષો ઉપરાંત અન્ય દોષો પણ આવે છે તે આ શ્લોકમાં જણાવે છે.)

તતઃ=તે અસત્‌નો ઉત્પાદ માન્યો એટલે **નાશોઽપિ તસ્ય**=બીજી ક્ષણમાં તે અસદુત્પાદનો નાશ પણ તમારે માનવો જ પડશે. કારણ કે **યદુત્પત્તિમત્તદનિત્યં** જે જે વસ્તુ ઉત્પત્તિવાળી હોય છે તે તે વસ્તુ અવશ્ય અનિત્ય (નાશવંત) જ હોય છે. જેમ ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો ઉત્પત્તિવાળા છે. તે સર્વે નાશવાળા પણ છે જ. તેની જેમ બીજી ક્ષણમાં થયેલો અસત્‌નો ઉત્પાદ એ પણ ઉત્પાદવાળો હોવાથી અવશ્ય નાશવંત જ હોવાનો.

આ પ્રમાણે **યદ્**= જે કારણથી અસત્‌નો ઉત્પાદ થાય છે. એમ તમે માનો છો એટલે **તદ્**=તે કારણથી જ અસત્‌ના ઉત્પાદનો નાશ પણ માનવો જ પડશે. કારણ કે જે ઉત્પત્તિમત્ હોય તે નાશવત્ પણ હોય જ. અને અસત્‌નો જે ઉત્પાદ થયો છે તે નષ્ટ થાય એટલે "**પુનર્ભાવઃ**"=મૂલ પદાર્થ પુનઃ સત્ થાય એવો જ અર્થ થાય. સર્વે ઉત્પત્તિવાળી વસ્તુ નાશવાળી હોવાથી અસદુત્પાદનો પણ નાશ થાય. અને અસત્‌ના ઉત્પાદનો નાશ થાય. એટલે પુનઃ સત્‌નો ઉત્પાદ થાય. એટલે કે **તેનૈવ રૂપેણ સદ્**=તે જ મૂલપદાર્થ રૂપે વસ્તુ પુનઃ સત્ થાય. કારણ કે મૂલવસ્તુનો પુનઃ સદ્‌ભાવ થયા વિના=અન્યથા **"અસત્‌નો વિનાશ"** સંભવે જ નહીં. સારાંશ કે મૂલ પદાર્થ પુનઃ મૂલપદાર્થરૂપે પાછો સત્ થાય તો જ તેના અસત્‌નો વિનાશ થયો કહેવાય. અન્યથા=એટલે કે મૂલપદાર્થ મૂલરૂપે જો પુનઃ સત્ ન થાય તો અસત્‌નો વિનાશ થયો ન કહેવાય. આ રીતે થવાથી પ્રથમ સત્, પછી અસત્‌નો ઉત્પાદ, પછી અસત્‌નો વિનાશ ત્યારબાદ પુનઃ સત્, એવી જ ધારા ચાલશે. નાશ થયેલા ઘટાદિનો પુનઃ મૂલભાવે (ઘટાદિ રૂપે) સત્ થવાનો પ્રસંગ આવશે. જે વ્યવહારથી સર્વથા વિરુદ્ધ (અનુચિત) છે.

હવે આ દોષમાંથી બચવા માટે તમે જો એમ કહેશો કે

નાશો નાશાત્મના ભાવાત્=પ્રથમક્ષણના સત્‌નો જે નાશ થાય છે, તે નાશાત્મક સ્વરૂપે=અભાવરૂપે જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે નાશ કાયમ રહે છે. અર્થાત્ નાશ અનિત્ય નથી. પરંતુ નિત્ય છે. તેથી જ તે નાશ આગળ-પાછળની સર્વક્ષણોમાં અવસ્થિત જ છે. નાશ અવસ્થિત હોવાથી પુનર્ભાવ થવાનો (પદાર્થનો મૂળરૂપે ફરી ભાવ થવાનો) પ્રસંગ જ આવતો નથી. આવા પ્રકારનો બૌદ્ધ બચાવ કરે તો તેની આ આશંકા દૂર કરતાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે-‘‘**સદા નાશે**’’=જો નાશને સદાકાળ રહેવા વાળો એવો ધ્રુવ માનશો. અને આગળ-પાછળની ક્ષણોમાં પણ તે નાશ સર્વ કાળે છે જ. એમ જો સ્વીકારશો, તો. ‘‘**ન તત્સ્થિતિઃ**’’=તે મૂલપદાર્થની સત્તા જ ઘટશે નહીં. કારણ કે નાશ નિત્ય માનવાથી જેમ પાછલી સર્વ ક્ષણોમાં તે નાશ છે તેમ આગલી ક્ષણોમાં પણ નાશ છે જ. તેથી તે વસ્તુ વિવક્ષિત ક્ષણમાં નાશ પામે છે. ત્યારે પણ સત્ રહેશે નહી, તેથી સર્વક્ષણોમાં પદાર્થની સત્તા ઘટશે નહીં. આ પ્રમાણે બૌદ્ધમતના ક્ષણિકવાદમાં સર્વથા દોષ જ આવે છે. ॥ ૧૯૫॥

स क्षणस्थितिधर्मा चेद्, द्वितीयादिक्षणेऽस्थितौ ।
युज्यते ह्येतदप्यस्य, तथा चोक्तानतिक्रमः ॥ १९६ ॥

ગાથાર્થ = તે નાશ જો ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે તો દ્વિતીયાદિક્ષણમાં તે નાશની *“અસ્થિતિ”* માન્યે છતે આ સ્થિતિનું પણ આ ક્ષણસ્થિતિધર્મત્વ જ માનવું યોગ્ય થશે. અને એમ માનવાથી ઉપર કહેલા દોષોનું ઉલ્લંઘન થતું નથી અર્થાત્ દોષો આવે જ છે. ॥ ૧૯૬॥

ટીકા-*‘‘स’’*-नाशः, *‘‘क्षणस्थितिधर्मा चेद्’’* भाव एव । एतदाशङ्क्याह- *‘‘द्वितीयादिक्षणेऽस्थितौ’’* सत्याम्, किमित्याह-*‘‘युज्यते ह्येतदपि’’* क्षणस्थितिधर्मकत्वं, *‘‘अस्य’’* अधिकृतभावस्य । *‘‘तथा च’’* एवं सति उक्तानतिक्रमः ॥ १९६ ॥

વિવેચન :- ઉપરના શ્લોકમાં બૌદ્ધને એવો દોષ આપવામાં આવ્યો કે જો સત્પદાર્થના થયેલા નાશને સદાકાળ નિત્ય માનવામાં આવશે, તો કોઈપણ ક્ષણોમાં વસ્તુની સ્થિતિ ઘટશે નહીં. આ દોષમાંથી બચવા હવે જો બૌદ્ધ એમ કહે કે ‘‘**નાશ**’’ સદા કાળ સ્થિત નથી. પરંતુ **સઃ**=તે નાશ **ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેદ્**=જો ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો જ છે અર્થાત્ તે નાશ એક ક્ષણમાત્ર રહેનાર જ **ભાવ**

एव=ભાવ-પદાર્થ છે. એટલે કે વસ્તુનો થયેલો નાશ એક ક્ષણમાત્ર જ હોવા રૂપે છે. તો પછી **द्वितीयादिक्षणेऽस्थितौ**= એટલે કે તે ક્ષણમાત્રસ્થિતિવાળો ભાવ હોઇને બીજી વગેરે ક્ષણોમાં તે નાશની સ્થિતિ (સત્તા) ન હોય, અને તે રીતે તેનામાં **एतत्**=પણ ક્ષણમાત્ર હોવાપણું ઘટી શકે. પરંતુ તેમ સ્વીકારવા જતાં ઉપર કહેલા દોષો પાછા આવી જશે. તે કઇ રીતે ? તે હવે દર્શાવે છે.

अस्य-अधिकृतभावस्य=આ પ્રસ્તુત ભાવનું (મૂળ પદાર્થના સત્પણાનું પણ **एतद्**=આ ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વ જ **युज्यते**=ઘટશે. કારણ કે જેમ પ્રથમ સમયનું સત્પણું શ્રણિક હોવાથી ક્ષણસ્થિતિધર્મા હતું. તેથી બીજાક્ષણમાં તેનો નાશ સ્વીકાર્યો. પરંતુ તે નાશ પણ ક્ષણસ્થિતિધર્મા જ હવે તમે સ્વીકારો છો. તેથી નાશ સદા ન રહેવાથી પુનઃ સત્પણું આવશે. પરંતુ તે સત્ પણ પ્રથમક્ષણના સત્‌ની જેમ ક્ષણસ્થિતિધર્મક જ ઘટશે. **तथा च**=તેમ થવાથી ઉપર કહેલા દોષો પુનઃ આવશે જ. તે દોષોનું ઉલ્લંઘન થશે નહીં.

कथमित्याह—

ઉપરોક્ત દોષોનું અનુલ્લંઘન કેવી રીતે આવે તે સમજાવે છે કે-

क्षणस्थितौ तदैवास्य, नास्थितिर्युक्त्यसङ्गतेः ।
न पश्चादपि सेत्येवं, सतोऽसत्त्वं व्यविस्थतम् ॥ १९७॥

ગાથાર્થ = સત્‌ને ક્ષણસ્થિતિવાળું માન્યે છતે તે વિવક્ષિત સમયમાં આ સત્ વસ્તુની અસ્થિતિ ઘટશે નહીં. કારણ કે તેમ માનવામાં યુક્તિની સંગતિ થતી નથી. પાછળના સમયમાં પણ તે અસ્થિતિ ઘટશે નહીં. આમ થવાથી સત્ નું અસત્પણું (અપૂર્વ-નવું) ઉત્પન્ન થયું એમ સિદ્ધ થયું અને એમ થવાથી ગાથા ૧૯૫-૧૯૬માં કહેલા દોષો આવે જ છે. ॥ ૧૯૭ ॥

ટીકા-*''क्षणस्थितौ''* सत्यां, *''तदैव''* विवक्षितक्षणे *''अस्य''* विवक्षित-भावस्यैव, *''नास्थितिः''* कुत इत्याह-*''युक्त्यसङ्गतेः''* तदैवास्थितिविरोधा-दिति युक्तिः । *''न पश्चादपि''* द्वितीयक्षणे, *''सा''* अस्थितिर्न युक्त्यसङ्गतेरेव, *''तदावस्थितौ तदस्थितिविरोधादिति''* युक्तिः । *''इत्येवं सतोऽसत्त्वं व्यवस्थितम्''* । ततश्च सतोऽसत्त्वे तदुत्पाद इत्याद्यनुवर्तत एवेति ॥ १९७॥

વિવેચન :- ભાવાત્મક સર્વે વસ્તુઓને **''ક્ષણમાત્રની સ્થિતિ** વાળી માન્યે છતે એટલે કે કોઇ સત્ પદાર્થ તે વિવક્ષિત એક ક્ષણ માત્ર જ સ્થિતિવાળો છે. એમ

માન્યે છતે **तदैव**=તે જ વિવક્ષિત ક્ષણમાં તો **अस्य**=આ વિવક્ષિત સત્ પદાર્થની **न अस्थितिः**=અસ્થિતિ મનાશે નહીં. કારણ કે **"યુક્તિની અસંગતિ છે"** સારાંશ કે જે વસ્તુ જે ક્ષણમાં સ્થિતિવાળી (**सत्**) છે, વિદ્યમાન છે, ભાવાત્મક છે. તે જ વસ્તુ તે જ ક્ષણમાં અસ્થિતિવાળી (અસત્) થતી નથી. અવિદ્યમાન થતી નથી. અર્થાત્ અભાવાત્મક બનતી નથી. કારણ કે સ્થિતિ અને અસ્થિતિ આ બન્ને ભાવો પરસ્પર વિરોધી છે. જો તે ક્ષણમાં સ્થિતિ છે તો અસ્થિતિ કેમ વર્તે ? અને જ્યાં અસ્થિતિ હોય ત્યાં સ્થિતિ કેમ વર્તે? **"હોવું અને ન હોવું"** આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. માટે જ્યારે સ્થિતિ છે **तदैवास्थितिविरोधादिति युक्तिः**=તે જ ક્ષણમાં અસ્થિતિ માનવી તેમાં વિરોધ આવે છે. આ જ યુક્તિ (હેતુ) છે. સ્થિતિ અને અસ્થિતિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી આ બન્નેને સાથે માનવા તે યુક્તિસંગત નથી.

બોદ્ધ= પ્રથમક્ષણે વિરોધના કારણે અસ્થિતિ ભલે ન સંભવે. તો પણ દ્વિતીયક્ષણે તો તે અસ્થિતિ સંભવશે જ-

આવી દલીલ જો બૌદ્ધ દ્વારા કરવામાં આવે તો ગ્રંથકાર તેને વળતો પ્રશ્ન કરે છે કે બીજી ક્ષણે તમે તે પદાર્થની સ્થિતિ માનો છો કે અસ્થિતિ માનો છો?

ઉપરના બન્ને પક્ષોમાંનો કોઈપણ પક્ષ તમે સ્વીકારશો તો તેમાં દોષ જ આવે છે. તે કેવી રીતે ? તે ગ્રંથકાર વર્ણવે છે-

જો પ્રથમપક્ષ સ્વીકારશો તો એટલે કે દ્વિતીય ક્ષણમાં સ્થિતિ હોય છે એમ માનશો તો **''न पश्चादपि''**=તે વિવક્ષિત ક્ષણ પછીના ક્ષણમાં પણ એટલે કે દ્વિતીયક્ષણમાં પણ **सा**=તે અસ્થિતિ સંભવશે નહીં. કારણ કે જે પ્રથમક્ષણમાં સ્થિતિ હતી ત્યાં પરસ્પર વિરોધી હોવાથી અસ્થિતિ ન આવી તેથી સ્થિતિ જ માત્ર રહી. અને તે જ સ્થિતિ દ્વિતીયક્ષણમાં પણ છે જ. એટલે ત્યાં સ્થિતિ હોવાથી પરસ્પર વિરોધિતાના કારણે જ અસ્થિતિ કેમ વર્તે? તેથી દ્વિતીયક્ષણમાં પણ સ્થિતિ છે, માટે પરસ્પર વિરોધિ હોવાના કારણે અસ્થિતિ ત્યાં માનવી તે યુક્તિસંગત નથી. આ પ્રમાણે યુક્તિની અસંગતિ હોવાથી જ બીજી ક્ષણમાં પણ અસ્થિતિ મનાશે નહીં **''तदावस्थितौ तदस्थितिविरोधादिति युक्तिः''**=જ્યારે જ્યારે અવસ્થિતિ (સ્થિતિ=વિદ્યમાનતા) હોય છે. ત્યારે ત્યારે અસ્થિતિ માનવી તેમાં વિરોધ છે આ જ યુક્તિ છે. તેથી પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીય આદિ સર્વક્ષણોમાં સ્થિતિ હશે ત્યાં અસ્થિતિ મનાશે-નહીં કે સંભવશે જ નહીં.

હવે જો તમે ઉપર બતાવેલો બીજો પક્ષ સ્વીકારો અને દ્વિતીયક્ષણે પદાર્થની અસ્થિતિ હોવાનું કહો તો-**इत्येवं सतोऽसत्त्वं व्यवस्थितम्**=પ્રથમ સમયે જે સત્ પદાર્થ

હોય છે. તેને ક્ષણમાત્ર સ્થાયી માની દ્વિતીયક્ષણે અસત્ માનવાથી શ્લોક ૧૯૫-૧૯૬માં જે જે દોષો જણાવ્યા છે તે બધા દોષો નક્કી આવે જ છે. એમ સિદ્ધ થશે. ''**सतोऽसत्त्वं**''=પાઠવાળા ૧૯૫-૧૯૬ શ્લોકમાં કહેલા દોષો બરાબર આવે જ છે. તેથી સત્ ને અસત્ માનવામાં સત્-અસદુત્પાદ, તદ્વિનાશ, પુનર્ભાવ ઈત્યાદિ[૧] દોષો અમે જે બૌદ્ધને આપ્યા હતા તે બધા બરાબર વ્યવસ્થિત થયા અર્થાત્ સિદ્ધ થયા.

ઉપરોક્ત ચર્ચા પ્રમાણે વસ્તુને ક્ષણસ્થિતિધર્મા માનવાથી અનેકદોષો આવે જ છે. તેથી બૌદ્ધદર્શનની માન્યતા યુક્તિસંગત નથી. આ પ્રમાણે અનિત્યૈકાન્તપક્ષનું ખંડન કરીને હવે નિત્યૈકાન્તપક્ષનું ખંડન સમજાવે છે. ॥ ૧૯૭॥

नित्यपक्षमधिकृत्याह—

હવે નિત્યપક્ષને આશ્રયીને (તેનું નિરસન) સમજાવે છે-

भवभावानिवृत्तावप्ययुक्ता मुक्तकल्पना ।
एकान्तैकस्वभावस्य, न ह्यवस्थाद्वयं क्वचित् ॥ १९८॥

ગાથાર્થ = ભવભાવની અનિવૃત્તિ માન્યે છતે પણ મુક્તિની કલ્પના અયુક્ત છે કારણ કે એકાન્તે એક સ્વભાવવાળાની બે અવસ્થા કયાંય સંભવતી નથી. ॥૧૯૮॥

ટીકા-''*भवभावानिवृत्तावपि*'' एकान्तनित्यतायाम् । किमित्याह-''*अयुक्ता मुक्तकल्पना*'' आत्मनः । कथमयुक्तेत्याह-''*एकान्तैकस्वभावस्य*'' अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावतायाः । ''*न हि*'' यस्मात्, ''*अवस्थाद्वयं*'' संसारिमुक्ताख्यं ''*क्वचित्*'' एकान्तैकस्वभावत्वविरोधात् ॥ १९८॥

વિવેચન :- પૂર્વે આવેલા ૧૯૩ થી ૧૯૭ સુધીના પાંચ શ્લોકમાં એકાન્ત

---

૧. જો પદાર્થને ક્ષણમાત્ર સ્થિતિ ધરાવનાર માનીએ, તો જે ક્ષણે તેની સ્થિતિ છે. તે ક્ષણે તેની અસ્થિતિ નહીં મનાય, સ્થિતિ અને અસ્થિતિનું સાથે-એક ક્ષણે વર્તવું એ યુક્તિસંગત નથી.

અને ક્ષણમાત્ર સ્થિતિ ધરાવનાર પદાર્થને જો બીજી-પશ્ચાદ્ ક્ષણમાં પણ તેની સ્થિતિ છે તેમ સ્વીકારશો, તો તે ક્ષણે પણ યુક્તિસંગત ન હોવાને કારણે જ-તેની અસ્થિતિ નહિ સ્વીકારી શકાય.

(અને સ્વીકારો તો પદાર્થ દ્વિક્ષણસ્થિતિ ધરાવતો થઇ જશે, જે તમારા મત મુજબ અયોગ્ય છે.)

એટલે તમારે પ્રથમ ક્ષણે વર્તતા સત્ એવા પદાર્થનું દ્વિતીય ક્ષણે અસત્ત્વ માનવું જ પડશે. અને તે માનવા જતાં ઉપરોક્ત ૧૯૫માં શ્લોકમાં કહેલા દોષો આવી જ જશે.

ક્ષણિકવાદ કે જે મુખ્યત્વે બૌદ્ધનો મત છે. તેનું ખંડન કરીને હવે પછીના શ્લોક ૧૯૮ થી ૨૦૩ સુધીના શ્લોકોમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્યના માનેલા એકાન્ત નિત્યવાદનું ખંડન આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર સમજાવે છે-

આ આત્માને એકાન્તે નિત્ય માનવાથી આ સંસારી જીવમાં રહેલા ભવભાવની (સંસારી જન્મ-મરણાદિ અવસ્થાની) નિવૃત્તિ જો નહી માનો તો તે આત્મા મુક્તાવસ્થાને પામે છે તે કલ્પના સર્વથા અયુક્ત જ ઠરશે. કારણ કે ભવભાવની નિવૃત્તિ થયા વિના મુક્તાવસ્થા આવી શકતી નથી. માટીના બનેલા ઘટમાંથી જ્યાં સુધી ઘટાવસ્થા નિવૃત્ત થતી નથી, ત્યાં સુધી કપાલ અવસ્થા આવતી નથી. સોનાના કંકણમાથી કંકણ અવસ્થા નિવૃત્તિ પામતી નથી ત્યાં સુધી કેયૂરાવસ્થા આવતી નથી. માટે પૂર્વાવસ્થાની નિવૃત્તિ વિના ઉત્તરાવસ્થાની કલ્પના કરવી તે અયુક્ત છે.

એકાન્તનિત્યવાદીઓના મતે એકાન્તનિત્યનું (એકાન્ત એક સ્વભાવવાળાનું) આવું જ લક્ષણ છે કે જે અપ્રચ્યુત હોય, જે અનુત્પન્ન હોય અને જે સ્થિર એકસ્વભાવાત્મક હોય તે જ નિત્ય કહેવાય છે એટલે કે જે દ્રવ્યમાં નાશ અને ઉત્પાદ ન હોય અને સ્થિર એક સ્વભાવ જ હોય તે જ એકાન્તૈકસ્વભાવાત્મક કહેવાય છે. જે કારણથી નિત્યનું આવું લક્ષણ છે. તેથી આ આત્માની સંસારી અને મુક્ત નામવાળી બે અવસ્થાઓ સંભવતી નથી. કારણ કે જો આવી બે અવસ્થા એક આત્માની થાય તો તેઓના માનેલા એકાન્ત એકસ્વભાવપણાનો વિરોધ જ આવે. આત્માની સંસારી અવસ્થા નાશ પામીને મુક્તાવસ્થાનો ઉત્પાદ જો થતો હોય તો એકાન્તૈકસ્વભાવતા રહેતી નથી. અર્થાત્ એકાન્તનિત્યતા રહેતી નથી. અને જો એકાન્તનિત્ય માનીએ તો સંસારી જીવની ભવભાવાવસ્થા સદા ધ્રુવ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ થશે નહીં અને ભવભાવાવસ્થાની નિવૃત્તિ થતી ન હોય તો **"તે આત્મા મુક્તિને પામ્યો"** એમ બને જ નહીં. એકાન્ત એકસ્વભાવવાળા દ્રવ્યની બે અવસ્થાઓ કયાંય પણ અને કયારે પણ ન હોય. અને જે આત્મા સંસારી છે તે જ મુક્તિપદ પામે છે. માટે સંસારીભાવની નિવૃત્તિ અને મુક્તિપદની ઉત્પત્તિ અવશ્ય છે જ. તેથી દ્રવ્ય એકાન્ત એકસ્વભાવવાળું (અર્થાત્ એકાન્ત નિત્ય) નથી જ. ॥ ૧૯૮ ॥

तदभावे च संसारी, मुक्तश्चेति निरर्थकम् ।
तत्स्वभावोपमर्दोऽस्य, नीत्या तात्त्विक इष्यताम् ॥ १९९॥

ગાથાર્થ = અવસ્થાદ્વયનો અભાવ માન્યે છતે *"સંસારી અને મુક્તાવસ્થા"*

માનવી એ નિરર્થક છે. તેથી આ આત્માના સ્વભાવનો (પૂર્વ એવી સંસારી અવસ્થાનો) ઉપમર્દ (નાશ) માનવો એ જ ન્યાયથી તાત્ત્વિક છે. ॥ ૧૯૯॥

ટીકા - *''तदभावे च''* अवस्थाद्वयाभावे च, *''संसारी''* तिर्यगादिभाववान्, *''मुक्तो''* भवप्रपञ्चोपरमादित्येतत्, *''निरर्थकं''* शब्दमात्रमेव च, अर्थायोगादिति । *''तत्''* तथा, *''स्वभावोपमर्द''*स्तदन्तरेण तदन्तरापनयनलक्षणः । *''अस्य''* आत्मनः । *''नीत्या''* न्यायेन । किमित्याह-*''तात्त्विक इष्यतां''* पारमार्थिकोऽभ्युपगम्यतामिति ॥ १९९॥

વિવેચન :- જો આત્મા એકાન્ત એક સ્વભાવ રૂપ હોય એટલે કે અપરિણામી એકાન્ત નિત્ય હોય તો સંસારી અને મુક્ત એવી બે અવસ્થાઓનો જ અભાવ થાય. અને જો આવા પ્રકારની બે અવસ્થાઓનો અભાવ જ હોય તો આ જીવ તિર્યંચ આદિ સંસારી ભાવવાળો છે. અને પછી આત્મ-સાધના કરવાથી ભવના પ્રપંચનો ઉપરમ કરવા દ્વારા મુક્તભાવવાળો થાય છે. આ પ્રમાણે જે સર્વ દર્શનશાસ્ત્રોમાં કહેવાય છે. અને સંભળાય છે. તે નિરર્થક જ થાય, બોલવા પૂરતું જ માત્ર રહે. ખરેખર અવસ્થા બદલાવા રૂપ અર્થનો યોગ ન ઘટવાથી બે અવસ્થા બોલવા પૂરતી જ રહે છે. પારમાર્થિકપણે બે અવસ્થા થશે નહીં અને જો બે અવસ્થા થતી ન હોય તો સર્વદર્શનશાસ્ત્રોમાં પોતપોતાની પ્રક્રિયા પ્રમાણે આત્મસાધના કરવાનું જે વિધાન છે તે સર્વ મિથ્યા ઠરે. તેથી આત્મદ્રવ્યની અવશ્ય **"અવસ્થાદ્વય"** હોય જ છે. અને તે કારણથી કથંચિદ્ અનિત્ય પણ છે જ.

તત્=તેથી આ આત્માનો **સ્વભાવોપમર્દ અવશ્ય સ્વીકારવો** જ જોઈએ. સ્વભાવોપમર્દ એટલે કે **''तदन्तरेण तदन्तरापनयनलक्षणः''**=તે વિવક્ષિત એવી સંસારી અવસ્થાથી અન્ય એવી (બીજી) અવસ્થા વડે તે બીજી અવસ્થાથી અન્ય એવી (પૂર્વ) અવસ્થાનું અપનયન કરવું. અર્થાત્ અન્ય એવી મુક્તાવસ્થાના ઉત્પાદ વડે અન્ય એવી પૂર્વાવસ્થાનો (સંસારી-અવસ્થાનો) નાશ કરવો તેને જ સ્વભાવોપમર્દ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સંસારી અને મુક્ત એવી બે અવસ્થાઓ અવશ્ય સ્વીકારવી જ જોઈએ અને એમ સ્વીકારવાથી આ આત્મદ્રવ્યના સ્વભાવનું ઉપમર્દન ન્યાયની રીતિએ સાચું-તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક જ માનવું જોઈએ. માટે આ આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. પરંતુ અપરિણામી નિત્ય નથી એકાન્તૈકસ્વભાવવાળો આત્મા નથી. ॥ ૧૯૯॥

दिदृक्षाद्यात्मभूतं तन्मुख्यमस्य निवर्तते (अतिवर्तते) ।
प्रधानादिनतेर्हेतुस्तदभावान्न तन्नतिः ॥ २००॥

ગાથાર્થ = *"દિદૃક્ષા"* આદિ આ આત્માના આત્મભૂત (સહજ) સ્વભાવ છે તેથી મુખ્ય (પારમાર્થિક-સત્) છે. તે સ્વભાવ અવશ્ય નિવૃત્તિ પામે છે. કે જે સ્વભાવ પ્રધાનાદિ (પ્રકૃતિની) પરિણતિનું કારણ છે. મુક્તાત્મામાં દિદૃક્ષા ન હોવાથી તે પ્રધાનાદિની (પ્રકૃતિની) પરિણતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ॥ ॥

ટીકા -*''दिदृक्षा''* अविद्यामलभवाधिकारादि, *''आत्मभूतं''* सहजं वस्तु सत् । *''तत्''* तस्मात्, *''मुख्यम्''* अनुपचरितमेव, *''अस्य''* आत्मनो, *''निवर्तत''* (अतिवर्तत) इति । किम्भूतं तदित्याह-*''प्रधानादिनतेः''* प्रधाननयादिपरिणतेः, *''हेतुः''* कारणम् । *''तदभावाद्''* दिदृक्षाद्यभावात्, *''न तन्नतिः''* न प्रधानादिपरिणतिर्मुक्तात्मन इति ॥ २००॥

વિવેચન :- ઉપરોક્ત ચર્ચાને અનુસારે **"દિદૃક્ષા"** આદિ ભાવો અન્ય અન્ય દર્શનકારોએ આ આત્મામાં જે માન્યા છે. તે વાસ્તવિક રૂપે આત્માના વૈભાવિક એવા સહજ સ્વભાવભૂત છે. પરંતુ કાલ્પનિક કે ઔપચારિક નથી. આ આત્મામાં રહેલી **"કર્મો બાંધવાની જે યોગ્યતા"** છે. તેને જ અન્યદર્શનકારો **"દિદૃક્ષા-અવિદ્યા-સહજમલ** અને **ભવાધિકાર"** આદિ શબ્દોથી પ્રતિપાદ્ય માને છે. સાંખ્યદર્શનકારો કર્મબંધના હેતુભૂત આ યોગ્યતાને **"દિદૃક્ષા"** કહે છે. વેદાન્તિઓ **"અવિદ્યા"** કહે છે. જૈનો **"સહજમલ"** કહે છે. અને શૈવદર્શનકાર **"ભવાધિકાર"** કહે છે નામમાત્રનો ભેદ છે. તત્ત્વભેદ નથી.

સંસારી એવા સર્વે આત્મામાં કર્મબંધની યોગ્યતા સ્વરૂપ આ દિદૃક્ષા આદિ ભાવો સહજ છે. સ્વાભાવિક છે. સત્ય છે. પારમાર્થિક છે. પરંતુ ઝાંઝવાના જળની જેમ ઔપચારિક-અપારમાર્થિક કે અસત્ નથી. તેથી જ તે મુખ્ય છે એટલે કે યથાર્થ છે. સાચા છે. આ આત્માના તે દિદૃક્ષા આદિ ભાવો પ્રયત્નવિશેષ કરવાથી અવશ્ય નિવર્તન પામી શકે તેવા છે. સુવર્ણમાં મિશ્ર થયેલ મલ તન્મય થયેલ હોવાથી સહજ છે પરંતુ ખાર આદિ દ્વારા અગ્નિમાં તપાવવાના પ્રયત્નવિશેષથી નિવર્તનને યોગ્ય છે. વસ્ત્રાદિમાં તન્મય થયેલ મેલ સાબુ આદિના પ્રયત્ન દ્વારા નિવર્તનને યોગ્ય છે. તેવી રીતે આત્મામાં રહેલ આ દિદૃક્ષા આદિ ભાવો પણ પ્રયત્નવિશેષથી દૂર કરી શકાય છે.

દિદૃક્ષા = જગતને જોવાની ઈચ્છા. જગતના સ્વરૂપને અનુભવવાની ઈચ્છા.

અવિદ્યા = આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, હેય-ઉપાદેયનું વિપરીત જ્ઞાન.

સહજમલ = રાગ-દ્વેષ-કષાય અને હાસ્યાદિ મોહાત્મક અંતરંગ મેલ. (ભાવમલ)

ભવાધિકાર = સંસારીભાવોનું પ્રાબલ્ય, સાંસારિક અવસ્થાની તીવ્રતા.

આ દિદૃક્ષા આદિ આત્મામાં આત્મભૂત સહજ સ્વભાવ રૂપ છે કાલ્પનિક નથી, તો પણ પ્રયત્નવિશેષથી તે નિવર્તન પામવાને યોગ્ય છે. આ દિદૃક્ષા આદિ ભાવો જ (આત્મામાં રહેલી કર્મબંધની યોગ્યતા આદિ જ) પ્રધાનાદિ પરિણતિનો હેતુ છે. પ્રધાન એ શબ્દ સાંખ્યદર્શનનો છે. અને દિદૃક્ષા એ શબ્દ પણ સાંખ્યદર્શનનો છે. તેઓની ભાષા પ્રમાણે દિદૃક્ષા એ પ્રધાન પરિણતિનું કારણ છે. એટલે જૈન દર્શનની પરિભાષા પ્રમાણે આત્મામાં રહેલી કર્મબંધની જે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગાત્મક યોગ્યતા છે. તે જ પ્રકૃતિબંધ-સ્થિતિબંધ-રસબંધ-પ્રદેશબંધ તથા તેના પેટાભેદ રૂપ બંધાત્મક પરિણતિનું કારણ છે. જેટલી આ યોગ્યતા જોરમાં તેટલો બંધ જોરમાં થાય છે. જેટલી યોગ્યતા મંદ તેટલો બંધ મંદ. તથા રત્નત્રયીની આરાધનાથી (આત્મસાધનાથી) તે યોગ્યતા દૂર કરી શકાય તેવી પણ છે.

અંશે અંશે દૂર કરતાં કરતાં જ્યારે **તદભાવાદ્**=આ દિદૃક્ષા આદિનો સર્વથા અભાવ થાય છે. ત્યારે આ આત્મા મુક્ત થાય છે. તેથી મુક્ત આત્માને દિદૃક્ષા આદિ સ્વરૂપ બંધની યોગ્યતાનો સર્વથા અભાવ થવાથી **न तन्नतिः**=પ્રધાનાદિની એટલે પ્રકૃતિબંધની પરિણતિ અંશતઃ પણ સંભવતી નથી. (અહીં **नतिः** એટલે પરિણતિ અર્થ સમજવો) મુક્તાત્મા ભાવમલથી સર્વથા રહિત છે. માટે પ્રધાનાદિની પરિણતિ ત્યાં હોતી નથી. તેથી મુક્તાવસ્થા સર્વથા શુદ્ધ અવસ્થા છે અને સંસારી અવસ્થા એ મલીન અવસ્થા છે. આ પ્રમાણે અવસ્થાદ્વય હોવાથી આ આત્મા અવશ્ય પરિણામી નિત્ય છે. પરંતુ અપરિણામી નિત્ય અર્થાત્ એકાન્ત એકસ્વભાવવાળો નથી. યોગબિંદુમાં પણ કહ્યું છે કે-

दिदृक्षादिनिवृत्त्यादि, पूर्वसूर्युदितं यथा ।
आत्मनोऽपरिणामित्वे सर्वमेतदपार्थकम् ॥ ॥ યોગબિંદુ ૪૮૯॥

પૂર્વસૂરિઓ વડે (પતંજલિ આદિ ઋષિ મુનિઓ વડે) દિદૃક્ષાની નિવૃત્તિ વગેરે શાસ્ત્રોમાં જે કંઇ કહેવાયું છે. તે સર્વે આત્માને અપરિણામી માનો તો નિરર્થક જ થઇ જાય છે. ॥ ૪૮૯॥

તેથી આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. પરંતુ અપરિણામી નિત્ય નથી. ॥ ૨૦૦ ॥

अन्यथा स्यादियं नित्यमेषा च भव उच्यते ।
एवं च भवनित्यत्वे, कथं मुक्तस्य सम्भवः ॥ २०१॥

ગાથાર્થ = જો આ પ્રમાણે (આત્માદિ પરિણામી નિત્ય) ન માનીએ તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય થાય. અને આ પ્રધાનાદિની જે પરિણતિ છે. તે જ સંસાર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સંસાર નિત્ય થયે છતે આત્માની મુક્તિનો સંભવ કેવી રીતે થાય? ॥ ૨૦૧॥

ટીકા - इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, *''अन्यथा''* एवमनभ्युपगम्यमाने, *''स्यादियं''* प्रधानादिनतिः, *''नित्यम्''* सदैव । ततः किमित्याह-*''एषा च''* प्रधानादिनतिः, *''भव उच्यते''* संसारोऽभिधीयते, एतन्नतौ तदात्मकमहदादि-भावात् । *''एवं च''* उक्तनीत्या, *''भवनित्यत्वे''* सति, *''कथं मुक्तस्य सम्भवः''* ? नैवेत्यर्थः ॥२०१॥

વિવેચન :- પૂર્વના શ્લોકમાં જે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. તેમ આત્માને પરિણામી માનવો જોઈએ. દિદૃક્ષા આદિના નિમિત્તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોય છે અને દિદૃક્ષા આદિના અભાવે પ્રધાનાદિની પરિણતિનો અભાવ થાય છે. આમ સાચું તત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. **अन्यथा**=જો એમ ન સ્વીકારવામાં આવે એટલે કે આત્માને અપરિણામી નિત્ય=એકાન્ત એકસ્વભાવવાળો જ માનવામાં આવે તો **इयं**=આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ **नित्यं**=સદાકાળ જ **स्याद्**=રહેનારી થશે. કારણ કે તેના મૂલકારણ ભૂત એવી દિદૃક્ષા આદિ આ જીવમાં સદાકાળ નિત્ય માની છે માટે. આમ થવાથી **एषा**=આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ સદા ધ્રુવ જ રહેવાથી તેને જ સંસાર કહેવાય છે કારણ કે તે જ જન્મ-મરણ-રોગ-શોક આદિ ઉપાધિ રૂપ છે. આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ સદા હોતે છતે તેના વિકાર રૂપ બુદ્ધિ, મહત્તત્ત્વ, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓ વગેરે ભાવો પણ સદા વિદ્યમાન જ રહેશે. આમ થવાથી સદાકાળ સંસાર જ રહેશે. ભવભાવ જ કાયમ રહેશે.

एवं च=

આમ થવાથી સંસાર ધ્રુવ બનવાથી ભવભાવની નિવૃત્તિ ન થવાથી ઉપર કહેલી નીતિ-રીતિ મુજબ ભવ (સંસાર) નિત્ય થયે છતે આ આત્મામાં મુક્તાવસ્થાનો સંભવ કેમ ઘટશે? માટે સમજવું જોઈએ કે ભવભાવની નિવૃત્તિ થાય છે અને આત્મા મુક્તાવસ્થાને પામે છે. દિદૃક્ષા આદિનો અભાવ થાય છે અને તેનાથી પ્રધાનાદિની પરિણતિ પણ ખતમ થાય છે. આમ પરિણામી આત્મા છે. ॥ ૨૦૧ ॥

**अवस्था तत्त्वतो नो चेन्ननु तत्प्रत्ययः कथम् ।
भ्रान्तोऽयं किमनेनेति, मानमत्र न विद्यते ॥ २०२॥**

**योगिज्ञानं तु मानं चेत्, तदवस्थान्तरं तु तत् ।
ततः किं भ्रान्तमेतत्स्यादन्यथा सिद्धसाध्यता ॥ २०३ ॥**

ગાથાર્થ = જો આ પૂર્વાપર આવતી અવસ્થા તત્ત્વથી ન હોય તો તેનો અનુભવ કેમ થાય? આ અનુભવ ભ્રાન્ત છે માટે તેવા આ અનુભવ વડે શું? એમ જો કહેશો તો આ બાબતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. ॥ ૨૦૨॥

જો એમ કહો કે યોગીઓનું જ્ઞાન અહીં પ્રમાણ છે તો તે પણ અવસ્થાન્તર જ થયું. તેથી શું થશે? તમારા મતે તો તે પણ ભ્રાન્ત જ થશે. જો તેને ભ્રાન્ત નહી માનો તો અવસ્થાદ્વયની સિદ્ધિ થવાથી સિદ્ધ સાધ્યતા થશે.

ટીકા - *''अवस्था तत्त्वतः''* परमार्थेन, *''नो चेत्''* पूर्वापरभावेन । तदाशङ्क्याह-*''ननु तत्प्रत्ययः''* अवस्थाप्रत्ययः, *''कथं''* निबन्धनाभावेन स्यादेतत् । तद् *''भ्रान्तोऽयम्''* अवस्थाप्रत्ययः तत् *''किमनेनेति''* एत-दाशङ्क्याह-*''मानमत्र''* भ्रान्ततायां *''न विद्यते''* ॥ २०२ ॥

''योगिज्ञानं तु'' योगिज्ञानमेव, *''मानं''* प्रमाणं, *''चेद्''* अत्र । एतदाशङ्क्याह-*''तदवस्थान्तरं तु''* योग्यवस्थान्तरमेव, *''तत्''* योगिज्ञानम् । *''ततः किम्''* इत्येतदाशङ्क्याह-*''भ्रान्तमेतत्स्याद्''* योगिज्ञानं, *''अन्यथा''* अभ्रा-न्तत्वेऽस्य । किमित्याह-*''सिद्धसाध्यता''* अवस्थाभेदोपपत्तेरति ॥ २०३॥

વિવેચન :- આ સંસારમાં દિદૃક્ષા આદિ ભાવો એ આ આત્માના સહજ સ્વભાવો છે. અને તે હોતે છતે કર્મબંધાદિ થવા દ્વારા આત્માની આ સંસાર અવસ્થા છે. અને તે દિદૃક્ષા આદિ ભાવોની નિવૃત્તિ થવાથી આ આત્મા સર્વ કર્મ રહિત બનતાં મુક્તાવસ્થા પામે છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વ હોવા છતાં પણ જો તમે આ **''સંસાર અને મુક્ત''** એવી પૂર્વાપર ભાવે આવતી અવસ્થાદ્વય પારમાર્થિક છે. એમ નહીં માનો અને કાલ્પનિક-ઔપચારિક છે. એમ જો માનશો તો તે બન્ને અવસ્થાઓનો તેવા તેવા પ્રકારનો અનુભવ કેમ થાય છે? સંસારી અવસ્થામાં જન્મ-મરણ-રોગ-શોક-ભય-ક્રોધ-માન-માયા અને હાસ્યાદિ વિકારોનો અનુભવ થાય છે. અને

મુક્તાવસ્થામાં જન્માદિ સર્વ વિકારો રહિત શાન્ત-ગંભીર-વીતરાગતા અને કૈવલ્ય આદિનો અનુભવ કેમ થાય છે? તથા અવસ્થાદ્વય જો તાત્ત્વિક ન હોય તો સંસારમાં પણ જે હું દુઃખી હતો તે હવે સુખી થયો, જે હું રોગી હતો તે હવે નિરોગી થયો. જે હું અવિવેકી હતો તે હું હવે વિવેકી થયો. ઈત્યાદિ અવસ્થાદ્વયનો અનુભવ થાય જ છે. તે કેમ ઘટશે? અવસ્થાદ્વય જો તાત્ત્વિક ન હોય તો અનુભવભેદ થવાનું કોઈ કારણ તો છે જ નહીં, પછી શા માટે ભિન્ન-ભિન્ન અનુભવ થાય?

હવે જો તમે એમ કહો કે આ અવસ્થાભેદનો જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવ ભ્રાન્ત છે. તેથી તેવા ભ્રાન્ત અનુભવ વડે શું? સારાંશ કે આ સંસારમાં જે જે ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓનો ભિન્ન-ભિન્ન રીતે અનુભવ થાય છે. તે અનુભવ ભ્રાન્ત છે. ખોટો છે. તેવી જ રીતે સંસાર-અને મુક્ત અવસ્થાનો પણ ભિન્નપણે જે અનુભવ થાય છે. તે સર્વ અનુભવ ભ્રાન્તમાત્ર છે. તેથી તેવા ભ્રાન્ત અનુભવ વડે કંઈ સાચો-તાત્ત્વિક અવસ્થા ભેદ સિદ્ધ થઈ જતો નથી. જેમ ઝાંઝવાનું જળ એ ભ્રાન્ત જળ છે. તેથી તે જળ વડે સ્નાન-પાનાદિ કાર્યો થતાં નથી તેમ આ અનુભવ પણ ભ્રાન્ત હોવાથી તેના વડે અવસ્થાદ્વયની સિદ્ધિ થતી નથી. આવું જો તમે કહેશો તો. **"આ અનુભવ ભ્રાન્ત છે"** એ કથનમાં પ્રમાણ શું? અનુભવની ભ્રાન્તતા માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. ઝાંઝવાના જળનું જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તે પણ અહીં બરાબર નથી. કારણકે ત્યાં જળ નથી અને જળનો ભ્રમ થાય છે. તે વાત સાચી છે. કારણ કે જલનું કાર્ય સ્નાન-પાનાદિ થતું નથી. તથા સર્વે વ્યક્તિઓને પણ ભ્રાન્તપણે જ અનુભવ થાય છે. જ્યારે આ અવસ્થાદ્વયનો અનુભવ ભ્રમાત્મક નથી પરંતુ પારમાર્થિક છે. કારણ કે તે તે અવસ્થાકાળે તેનાં તેનાં કાર્યો થાય છે. અર્થક્રિયાકારિત્વ વર્તે છે. તથા આ અવસ્થાઓ અતાત્ત્વિક છે એવો ભ્રમ કોઈ વ્યક્તિઓને થતો નથી. ઉલટું તે તે અવસ્થાઓ હવે આવી છે તેવો અનુભવ સર્વ વ્યક્તિઓને થાય છે. માટે આ અનુભવ ભ્રાન્ત છે એ બાબતમાં શું પ્રમાણ? અર્થાત્ કંઈ જ પ્રમાણ નથી. તે તે અવસ્થાકાળે **"આ અવસ્થા સાચી જ છે"** તેવો અનુભવ સર્વને થાય છે. ॥ ૨૦૨ ॥

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે આ અનુભવને ભ્રાન્ત માનવામાં **"યોગીઓનું જ્ઞાન"** પ્રમાણ છે. યોગીઓના જ્ઞાનથી જણાય છે કે સંસારમાં અનુભવાતી અવસ્થાદ્વયનો જે જે અનુભવ થાય છે તે તે અનુભવ ભ્રાન્ત છે આ પ્રમાણે જો યોગીઓના જ્ઞાનથી આ અનુભવ ભ્રાન્ત કહેશો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે તે

યોગીઓનું જ્ઞાન તમે ભ્રાન્ત માનો છો કે અભ્રાન્ત માનો છો? જો યોગીઓનું જ્ઞાન ભ્રાન્ત માનશો તો તે જ્ઞાન ભ્રાન્ત હોવાના કારણે પ્રમાણ ગણાય નહીં. અને જો યોગીઓનું જ્ઞાન અભ્રાન્ત માનશો તો તે યોગીઓનું જ્ઞાન અભ્રાન્ત-સાચું-યથાર્થ થવાથી **"અવસ્થાદ્વય"** જે સિદ્ધ કરવાની હતી તે સિદ્ધ થઈ જ ગઈ. પૂર્વાવસ્થા ભ્રાન્ત જ્ઞાનવાળી અને તે જ આત્મા યોગી બને ત્યારે અભ્રાન્ત જ્ઞાનવાળી અવસ્થા આવે છે એમ છેવટે અવસ્થાદ્વય તો સિદ્ધ જ થઈ. એટલે આત્માની અવસ્થાદ્વયની સિદ્ધિ તમારે અનિચ્છાએ પણ માનવી જ પડશે. તેથી આત્મા અવશ્ય પરિણામી નિત્ય જ છે પરંતુ અપરિણામી, એકાન્ત એકસ્વભાવવાળો નિત્ય નથી. તેથી સંસારાવસ્થા અને દિદૃક્ષાનો ત્યાગ થતાં મુક્તાવસ્થા સંભવે છે.

આટલી સૂક્ષ્મ નિત્ય અને અનિત્યની ચર્ચા ગ્રંથકારે એટલા માટે કરી છે કે જે વ્યાધિગ્રસ્ત આત્મા હોય છે. તે જ વ્યાધિમુક્ત બને છે. પરંતુ જે સર્વથા વ્યાધિરહિત હોય છે. તે તથા જે સદા વ્યાધિથી ગ્રસ્ત જ રહે છે તે વ્યાધિથી મુક્ત કહેવાતો નથી. તેમ જે સંસારના બંધનથી યુક્ત છે તે જ આત્મા આત્મ-સાધના દ્વારા સંસારમુક્ત બને છે. માટે આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. પરંતુ એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય નથી જ. તે સમજાવવા માટે આટલી ચર્ચા કરેલી છે. ॥ ૨૦૩ ॥

उक्तमानुषङ्गिकं प्रकृतं प्रस्तुमः । तच्च सिद्धस्वरूपं "व्याधिमुक्तः पुमान् लोके" (શ્લોક-૧૮૭) **इत्याद्युपन्यासात् । तत्र—**

પ્રાસંગિક બધું કહ્યું. હવે અમે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ પૂર્વે ૧૮૭મા શ્લોકમાં **"મુક્તિદશાને પામેલો આત્મા વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય તેવો છે."** તેમ કહ્યું છે. તેથી મુક્તજીવનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત છે. તેમાં કંઈક ચર્ચા રજુ કરે છે.

व्याधितस्तदभावो वा, तदन्यो वा यथैव हि ।
व्याधिमुक्तो न सन्नीत्या, कदाचिदुपपद्यते ॥ २०४॥

ગાથાર્થ = (૧) વ્યાધિયુક્ત પુરુષ, અથવા (૨) સર્વથા શૂન્યાત્મક પુરુષ, અથવા (૩) વ્યાધિગ્રસ્તથી અન્ય અર્થાત્ નિરોગી પુરુષ, આ ત્રણે પુરુષો જેમ પારમાર્થિક નીતિ-રીતિ મુજબ વ્યાધિમુક્ત કદાપિ કહેવાતા નથી. ॥ ૨૦૪ ॥

ટીકા -*"व्याधितः"* सञ्जातव्याधिरेव, *"तदभावो वा," "तदन्यो वा" व्याधितादन्यो वा तत्पुत्रादिः, "यथैव हि व्याधिमुक्तो न"* त्रयाणामेकोऽपि, *"सन्नीत्या"* सन्न्यायेन *"कदाचिदुपपद्यत'* इति दृष्टान्तः ॥ २०४॥

વિવેચન :-જે પુરુષ પ્રથમ શારીરિક રોગોથી રોગી હોય અને સુવૈદ્યની સૂચના મુજબ ઔષધ સેવે, તેનાથી કાળાન્તરે તેનો રોગ જ્યારે ચાલ્યો જાય ત્યારે તે જ પુરુષ **"રોગમુક્ત"** કહેવાય છે. આવા પુરુષમાં જ મુક્ત શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ ઉદાહરણમાં વ્યાધિગ્રસ્ત અને વ્યાધિરહિત એમ અવસ્થાદ્વય છે જ. અને તે અવસ્થા દ્વયમાં અન્વય ભાવે અનુસ્યૂત પુરુષ એક પણ છે જ. તેથી આ આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. આ વાત સમજાવવા માટે તથા જે જે અન્ય દર્શનકારો આત્માને આનાથી વિપરીત માને છે. તેના નિરસન માટે સમજાવે છે કે-

(૧) **વ્યાધિતઃ**=જે જે રોગી પુરુષ છે. અર્થાત્ જે પુરુષને રોગ ઉત્પન્ન જ માત્ર થયેલ છે. પરંતુ નષ્ટ થયો નથી એવો રોગીપુરુષ.

(૨) **તદભાવો વા** =રોગી કે નિરોગી. સર્વપુરુષ માત્રનો જ અભાવ.

(૩) **તદન્યો વા**= રોગીવ્યક્તિથી અન્ય (નિરોગી) વ્યક્તિ.

આ પ્રમાણે રોગી પુરુષ, પુરુષમાત્રનો અભાવ (એટલે અભાવાત્મક પુરુષ), અને રોગીથી અન્ય (નિરોગી) પુરુષ આ ત્રણમાંથી કોઇ પણ પુરુષને (અર્થાત્ ઉપરોક્ત ત્રણમાંના એક પણ પુરુષને) ક્યારે પણ **"રોગમુક્ત"** કહેવાતો નથી. કારણ કે પ્રથમ નંબરના પુરુષને સદા રોગ ચાલુ જ છે. રોગિષ્ટ જ છે. એટલે તેને રોગમુક્ત કહેવાય નહીં. બીજા નંબરમાં પુરુષોનો જ અભાવ છે. કોણ રોગમુક્ત કહેવાય? પુરુષાભાવ તો આકાશપુષ્પની જેમ શૂન્યાત્મક જ છે. માટે અભાવાત્મક પુરુષ પણ રોગમુક્ત બને નહીં. અને ત્રીજા નંબરનો પુરુષ તો રોગીથી ભિન્ન છે. એટલે તેને રોગ થયો જ નથી તો તેને પણ રોગમુક્ત શી રીતે કહેવાય ?

જેમ પાંજરામાં પૂરાયેલો વાઘ પણ મુક્ત ન કહેવાય. પાંજરામાં કોઇ પ્રાણી હોય જ નહી તો પણ મુક્ત ન કહેવાય. અને પાંજરામાં વાઘ પૂરેલો હોય પણ સિંહ પૂરેલો ન હોય ત્યારે પાંજરામાં ન પૂરાયેલો સિંહ મુક્ત થયો એમ ન કહેવાય. આ પ્રમાણે સાચી ન્યાયની નીતિ-રીતિ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જેમ રોગી પુરુષને, રોગીના સર્વથા અભાવને, અને રોગીથી અન્યને **"રોગમુક્ત થયો"** એમ કદાપિ કહેવાતું નથી. તેમ સંસારી જીવ, પુરુષાભાવમાત્ર અને સર્વથા સંસારરહિત જીવને પણ મુક્તત્વ ઘટતું નથી. આ વાત હવે પછીની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. ॥૨૦૪ ॥

संसारी तदभावो वा, तदन्यो वा तथैव हि।
मुक्तोऽपि हन्त नो मुक्तो, मुख्यवृत्त्येति तद्विदः ॥ २०५॥

ગાથાર્થ = તેમ સંસારી જીવ, સંસારના અભાવવાળો જીવ-અથવા સર્વથા અભાવાત્મક જીવ, તથા સંસારથી અન્ય જીવ આ ત્રણે જીવો મુક્ત કહેવાતા નથી. કોઈ દર્શનકાર મુક્ત કહે તો પણ તે મુખ્યવૃત્તિએ મુક્ત નથી. એમ મુક્તના સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષો કહે છે. ॥ ૨૨૫ ॥

ટીકા-*''संसारी''* पुरुषः । *''तदभावो वा''* पुरुषाभावमात्रमेव । *''तदन्यो वा''* एकान्तलक्षणः । *''तथैव हि''* यथा दृष्टान्ते । किमिवेत्याह-*''मुक्तोऽपि हन्त नो मुक्तो मुख्यवृत्त्या''* त्रयाणामपि तत्प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, *''इति तद्विदः''* मुक्तविद इदमभिदधतीति ॥ २०५॥

વિવેચન :-ઉપર સમજાવ્યું, તેમાં ત્રણ પુરુષોમાંથી કોઈ પણ પુરુષ જેમ રોગમુક્ત કહેવાતો નથી. તેમ **સંસારી** એટલે સર્વે સંસારી જીવો સંસાર વિદ્યમાન હોય ત્યારે મુક્ત કહેવાય નહીં. કારણ કે **''બંધનમાંથી છુટકારો''** એવું મુક્તશબ્દનું જે પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત છે. તે સદાસંસારીમાં ઘટતું નથી. આ અર્થથી જે દર્શનકારો આત્માનું એવું સ્વરૂપ માને છે કે આત્મા મુક્તિમાં જાય તો પણ ધર્મની હાનિ થતી જોઈને પુનઃ અવતાર લે છે. અથવા અલ્પજ્ઞાન હોય, શેષજ્ઞાન ન હોય તો પણ મુક્ત થાય છે. ઈત્યાદિ મતોનું નિરસન થાય છે. જ્યાં સુધી સર્વ કર્મોથી છૂટકારો થતો નથી ત્યાં સુધી જીવ મુક્ત થતો નથી. અને મુક્ત થાય તેને બંધનો હોતાં નથી.

બીજા નંબરનો જે પુરુષાભાવ માત્ર છે. ત્યાં પુરુષ રૂપ જો કોઈ ધ્રુવ આત્મદ્રવ્ય જ નથી. આત્મા જેવું કોઈ સત્ તત્ત્વ જ નથી. તો તે મુક્ત થયો કેમ કહેવાય? આકાશપુષ્પાદિની જેમ જે વસ્તુ અસત્ જ છે તેની મુક્તિ પણ ન ઘટે. અહીં સર્વથા પુરુષાભાવ શબ્દથી બૌદ્ધદર્શનાનુયાયી જીવો સમજવા. તેઓ ક્ષણિકવાદી છે. પ્રત્યેક વસ્તુઓ ક્ષણમાત્ર જીવી છે. એમ માને છે. એટલે સંસારી આત્મા પણ ક્ષણિક હોવાથી ક્ષણ પછી તે પુરુષ છે જ નહીં. સર્વથા પુરુષોનો (આત્માનો) અભાવ જ છે. તો મુક્ત કોણ કહેવાય? જો વસ્તુ જ નથી તો મુક્તત્વ ઘટે નહીં. અહીં પણ શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ઘટતું નથી.

ત્રીજા નંબરનો જે પુરુષ છે. તે રોગીથી અન્ય છે. અર્થાત્ નિરોગી જ છે. હવે જો તે પુરુષને રોગ જ નથી. તો તેને રોગમુક્ત શી રીતે કહેવાય? કોઈપણ જાતનો રોગ થયો હોય તો તે રોગમાંથી છુટ્યો કહેવાય. તેમ અહીં આત્માને સર્વથા શુદ્ધ-અકર્તા, અભોક્તા માનનારા સાંખ્યાદિનો મત જાણવો. જો આત્મા સર્વથા શુદ્ધ જ

છે. આ સંસાર પ્રકૃતિમાત્રનો જ છે તો આ આત્મા તો સંસારના બંધનથી બંધાયો જ નથી કે જેને છૂટવાનું આવે. અહીં પણ મુક્ત શબ્દનો **"બંધનમાંથી છૂટકારો"** એવો પ્રવૃત્તિનિમિત્તક અર્થ સંભવતો જ નથી. તેથી મુક્ત ન કહેવાય.

આ પ્રમાણે અન્ય દર્શનકારોએ આત્માની માનેલી મુક્તિ તેઓના એકાન્તનિત્ય અને એકાન્ત અનિત્ય પક્ષ પ્રમાણે સર્વથા ઘટતી જ નથી. તેથી **"સંસારી અને મુક્ત"** આવી વ્યવસ્થા તેઓના મતે કોઈપણ રીતે સુસંગત નથી. ન્યાયપૂર્ણ નથી. ॥ ૨૦૫॥

कथं तर्हि मुक्तव्यवस्थेत्याह—

જો ઉપરની ચર્ચા પ્રમાણે અન્યદર્શનોમાં મુક્તત્વની વ્યવસ્થા ઘટતી નથી. તો તે મુક્તવ્યવસ્થા શી રીતે સંભવે? તે સમજાવે છે.

क्षीणव्याधिर्यथा लोके, व्याधिमुक्त इति स्थितः ।
भवरोग्येव तु तथा, मुक्तस्तन्त्रेषु तत्क्षयात् ॥ २०६॥

ગાથાર્થ = લોકમાં જેનો વ્યાધિ ક્ષય પામ્યો છે તે પુરુષ જેમ વ્યાધિમુક્ત કહેવાય છે. તેવી જ રીતે ભવરોગવાળો જીવ જ ભવરોગનો ક્ષય થવાથી શાસ્ત્રોમાં મુક્ત થયેલો કહેવાય છે. ॥ ૨૦૬॥

ટીકા - *"क्षीणव्याधिः"* पुरुषः । *"यथा लोके"*ऽविगानेन *"व्याधिमुक्त इति"* तत्तदभावेन, *"स्थितो"* न स्थापनीयः । *"भवरोग्येव तु"* मुख्यतद्भावेन, *"तथा मुक्तः"* भवव्याधिमुक्तः, *"तन्त्रेषु"* स्थितः । *"तत्क्षयाद्"* इति भवरोगक्षयादित्यर्थः ॥ २०६॥

વિવેચન :- આ લોકમાં જે પુરુષનો રોગ ક્ષીણ થયો છે, એટલે કે પ્રથમ રોગ હતો અને પછી ઔષધોના સેવનથી રોગ નાશ પામ્યો છે. તે જ પુરુષ પોતાના તે તે રોગોનો અભાવ થવાથી કોઈપણ જાતના વાદવિવાદ વિના નિર્વિવાદપણે **"આ પુરુષ કે જે રોગી હતો તે વ્યાધિમુક્ત થયો છે"** એમ નિશ્ચિત થાય જ છે. આ વાત લોકમાત્રમાં સર્વત્ર સ્થિત (રહેલી) જ છે. સિદ્ધ જ છે. સ્થાપવી પડતી નથી કે કોઈને સમજાવવી પડતી નથી. અર્થાત્ આ વાત બરાબર સિદ્ધ થતી ન હોય અને તર્કથી-કે ન્યાયથી સિદ્ધ કરવી પડે એવું નથી. લોકમાં સિદ્ધ જ છે. તેવી જ રીતે સંસારના (જન્મ-મરણાદિ) વ્યાધિથી મુખ્યપણે-પારમાર્થિકપણે જે ભવરોગી છે. એટલે કે આ જીવને જન્મ-મરણાદિનો જે ભવરોગ લાગેલો છે તે સાચેસાચ વાસ્તવિક રોગ જ

છે. તેથી તેવા ભવરોગથી રોગી બનેલો જીવ રત્નત્રયીની આરાધના આદિ ઔષધથી ભવરોગનો ક્ષય થયે છતે **ભવરોગથી મુક્ત** કહેવાય છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. અર્થાત્ ભવરોગી જીવ જ ભવરોગનો ક્ષય થવાથી ભવવ્યાધિમુક્ત કહેવાય છે. એમ શાસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે. ॥ ૨૦૬ ॥

एवं प्रकृतमभिधाय सर्वोपसंहारमाह—

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષયને કહીને સંપૂર્ણ ગ્રંથનો હવે ઉપસંહાર કરે છે.

अनेकयोगशास्त्रेभ्यः, संक्षेपेण समुद्धृतः ।
दृष्टिभेदेन योगोऽयमात्मानुस्मृतये परः ॥ २०७॥

ગાથાર્થ = આઠ દૃષ્ટિઓના ભેદથી ઉત્તમ એવો આ યોગ મારી પોતાની સ્મૃતિના નિમિત્તે યોગ સંબંધી અનેક શાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપ રૂપે ઉદ્ધૃત કરેલો છે. ॥૨૦૭॥

ટીકા - *''अनेकयोगशास्त्रेभ्यः''* पातञ्जलादिभ्यः, *''संक्षेपेण''* समासेन, *''समुद्धृतः''* तेभ्यः पृथक्कृतः नवनीतमिव क्षीरादिति । केन क इत्याह- *''दृष्टिभेदेन''* उक्तलक्षणेन, *''योगोऽयं''* अधिकृत एव । किमर्थमित्याह- *''आत्मानुस्मृतये''* *''परः''* प्रधानो योग इति ॥ २०७॥

વિવેચન :- "પાતંજલ" આદિ યોગ સંબંધી અનેક ગ્રંથોમાંથી પરમપ્રધાન એવો આ યોગગ્રંથ ક્ષીરમાંથી જેમ નવનીતને પૃથક્ કરવામાં આવે તેમ મારા પોતાના આત્માની સતત સ્મૃતિ નિમિત્તે સંક્ષેપીને પૃથક્ કર્યો છે.

આ ગ્રંથકારની ઉપરની પંક્તિઓ આપણને ઘણું ઘણું કહી જાય છે. સરળતાની જાણે સાક્ષાત્ મૂર્તિ જ હોય શું? એવા પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી અનેક મહાન્ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હોવા છતાં અને રચયિતા હોવા છતાં પણ નિરભિમાનતા અને નમ્રતા પૂર્વકની કેવી ઉત્તમ અમૃત ભરેલી ઉપરોક્ત વાણી છે! પોતાની જાતને પ્રશંસામાં અલ્પમાત્રાએ પણ પ્રવેશ ન આપતા એવા તે સૂરિપુંગવને વારંવાર નતમસ્તકે લાખ્ખો-લાખ્ખો વંદન.

દૂધમાંથી નવનીતની જેમ

દૂધને જમાવી દહીં બનાવી તેને વલોવીને જેમ તેમાંથી **"સારભૂત"** એવું **"નવનીત"** (માખણ) કાઢવામાં આવે છે. જેનું તુરત ઘી બને છે. અને બહુ કિંમત આપે છે. તેવી રીતે પાતંજલ આદિ પૂર્વઋષિઓના બનાવેલા યોગ સંબંધી

અનેકગ્રંથોનું દોહન કરીને તે તે ગ્રંથનો તાગ પ્રાપ્ત કરીને સારભૂત એવો મહાન્ આ યોગ-ગ્રંથ પૃથક્ કરેલો છે. અથવા દેવોએ સમુદ્રનું મંથન કરીને જેમ અમૃત કાઢ્યું એવી લોકોક્તિ છે. તેની જેમ યોગશાસ્ત્રો રૂપી સમુદ્રનું મંથન કરી ગ્રંથકારે અમૃતતુલ્ય આ યોગગ્રંથની રચના કરી છે. દૂધને જમાવવામાં અને દહીંને વલોવવામાં તથા સમુદ્રનું મંથન કરવામાં કેટલો પરિશ્રમ પડે છે. તે વાત તો તેના કરનારાઓ જ જાણે. તૈયાર નવનીત અને અમૃત જેને આપવામાં આવે છે. તેને તો તે કાઢવાના પરિશ્રમનો ખ્યાલ આવતો જ નથી. તેવી રીતે યોગના ગ્રંથોનું પૂરેપુરું ઝીણવટપૂર્વક દોહન કરીને આ ગ્રંથની રચના કરવામાં ગ્રંથકારને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે? તે વાત તો તેઓશ્રી જ જાણે. તૈયાર શાસ્ત્ર જેમના હાથમાં આવ્યું છે. એવા આપણને આના પરિશ્રમનો ખ્યાલ આવતો નથી. પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે **આ ગ્રંથ સાક્ષાત્ નવનીતસ્વરૂપ અને અમૃતસ્વરૂપ છે.''** જે પારમાર્થિક બુદ્ધિએ ભણે અને તેનું અવગાહન કરે, તેનો આત્મા આત્મભાવમાં અવશ્ય પુષ્ટિ પામે અને અમરણધર્મા પણ થાય જ.

સંક્ષેપથી સમુદ્ધાર કર્યો છે.

બસો અઠ્ઠાવીસ ગાથા પ્રમાણ અને ગૂઢ અર્થોથી ભરેલો આ ગ્રંથ હોવા છતાં પણ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે **''આ ગ્રંથ સંક્ષેપથી બનાવ્યો છે.''** તો પૂર્વ ઋષિઓના બનાવેલા યોગસંબંધી અનેક ગ્રંથો અને ગ્રંથકારના હૃદયમાં વર્તતો વિશાળ અર્થ કેટલો મહાન્ હશે? કેટલો ઊંડો હશે? કેટલો ગંભીર હશે? તેની તો માત્ર કલ્પના જ કરવાની રહી. આપણને આ જ ગ્રંથ ઘણો મોટો અને ઊંડો લાગે છે. તો અન્યગ્રંથો કેવા હશે? તે તો માત્ર અકલ્પનીય સ્વપ્ન રૂપ જ છે. સમુદ્રને જ્યારે ઉપર ઉપરથી જોઈએ ત્યારે પાણીની બધી સપાટી સમાન જ ભાસે છે. પરંતુ તે પાણીમાં કયાં કેટલું ઉંડાણ છે? તે તો જે પુરુષો તે પાણીનું અવગાહન કરે તેને જ ખબર પડે. તેવી રીતે યોગના આ ગ્રંથો પણ ઉપર ઉપરથી જોતાં સરખા અને સામાન્ય લાગે, પરંતુ તેનો ઊંડાણપૂર્વકનો અર્થ, ઐદંપર્યાર્થ તો જે આ ગ્રંથનું દોહન કરે તેને જ ખ્યાલ આવે. અલ્પઅક્ષરી અને મહા-અર્થવાળા આ ગ્રંથની અદ્‌ભુતતા વિષે જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું જ છે. વૃક્ષના બીજમાં જેમ અંકુરા-છોડ-શાખા-પ્રશાખા ફૂલ અને ફળના ઉત્પાદનની યોગ્યતા રહેલી છે. તેવી જ રીતે આ યોગગ્રંથ પણ ક્રમશઃ વિકાસ પામતી મહાયોગ દશાની પ્રાપ્તિ કરાવવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. તેથી આ ગ્રંથ **મહાયોગ રૂપ વૃક્ષના બીજતુલ્ય છે.''**

ગ્રંથકારની મહત્તા અને વિશાળ ઉદારતા

"પાતંજલ" આદિ અનેક યોગના શાસ્ત્રોમાંથી આ ગ્રંથ સંક્ષેપે સમુદ્ધૃત કર્યો છે. આ વાક્યરચનાથી ગ્રંથકારશ્રીની લઘુતા, નિરભિમાનતા, કૃતજ્ઞતા, પ્રમાણિક્તા, નિર્દંભતા, સરળતા, મહાનુભાવતા, ઉદારતા, અને નિરાગ્રહતા અતિશય સ્પષ્ટપણે ધ્વનિત થાય છે. સર્વ દર્શનો પ્રત્યે સમભાવની અને અન્યદર્શનકારો પ્રત્યે ગૌરવતાની પૂરી લાગણી વ્યક્ત થાય છે. કોઈપણ એક દર્શનના અનુયાયી આત્માઓ પ્રાયઃ કરીને અન્યદર્શનીઓના નામ માત્ર ઉપર પણ સુગ દાખવતા હોય છે. તેમના કહેલા ભાવોને **"પરાયા"** સમજીને માત્ર જ્ઞેયભાવે જ જાણવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. અન્યદર્શનકારો પ્રત્યેની વાત તો બાજુમાં રાખીએ. પરંતુ જૈનદર્શનના જ અનુયાયી હોવા છતાં જો વિચારભેદ ધરાવતા હોય તો તે મિથ્યાત્વી છે. અજ્ઞાની છે. તેઓના ગ્રંથો તો વંચાય જ નહીં ઈત્યાદિ કહીને આપણે કેટલીક વખત ઘણો અંતર્દ્વેષ રાખતા હોઈએ છીએ. પરંતુ આ મહાત્મા પુરુષે આ જ ગ્રંથની ૧૦૦મી ગાથાની ટીકામાં અને યોગબિંદુની ૨૦૦મી ગાથાની ટીકામાં પતંજલિ ઋષિ અને ગોપેન્દ્ર મુનિ પ્રત્યે કેટલો ગૌરવવાળો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. યોગદશામાં વિકાસ પામેલા મહાત્માઓને આવા તુચ્છ ભેદો સ્પર્શતા નથી. સર્વજીવોમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણો પ્રત્યે જ આ મહાત્માઓની દૃષ્ટિ હોય છે. ૧૪૪૪ ગ્રંથો રચનારા, અનેક શાસ્ત્રોનું દોહન કરનારા, અને પ્રખર વિદ્વાન્ એવા આ સૂરિપુંગવ જૈનાચાર્ય પરદર્શનના યોગાચાર્યો પ્રત્યે કેટલો ગૌરવવાળો ભાવ હૃદયમાં રાખે છે. તે ઉપરના વાકયથી સમજાય છે. આ મહાન્ ઉદારતા કહેવાય- નિષ્કપટ ભાવ કહેવાય. ખરેખર આ આચાર્ય મહારાજશ્રી સર્વદર્શનો પ્રત્યે અતિશય સમભાવવાળા છે. રાગ-દ્વેષથી પર છે. આ જ તેઓશ્રીની મહાનતા છે. વિશાળતા છે. યોગમાર્ગમાં આરૂઢ થયેલા યોગી મહાત્માઓને પોતાનો સિદ્ધાન્ત કે પારકો સિદ્ધાન્ત એવો ક્ષુદ્રભેદ હોતો નથી. મતદર્શનના આગ્રહો અને કદાગ્રહો પણ હોતા નથી. જે જે માર્ગ હિતકારી હોય છે તે તે સ્વીકારે છે અને શેષમાર્ગ છોડી દે છે. પરંતુ કોઈના પણ પ્રત્યે અંતર્દ્વેષ રાખતા નથી. યોગબિંદુમાં કહ્યું છે. કે-

आत्मीयः परकीयो वा, कः सिद्धान्तो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु, युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥ ५२५॥

દૃષ્ટિભેદથી યોગકથન

મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકથી અયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક પર્યન્ત જેમ આત્મિક ગુણોનો ક્રમશઃ વિકાસ દર્શાવાયો છે. તેવી જ રીતે અનાદિકાલીન મોહાધીન આત્માની ભોગસુખો તરફની જે દૃષ્ટિ છે. તે જન્મ-મરણ રૂપ સંસારને વધારનારી દૃષ્ટિ હોવાથી સર્વજીવોમાં સાધારણ રૂપ છે તેથી **"ઓઘદૃષ્ટિ"** કહેવાય છે. તેમાંથી મોહની માત્રા ક્રમશઃ હીન-હીન થતાં ભોગસુખો તરફથી દૃષ્ટિ નાશ પામતી જાય છે અને આત્મગુણોના વિકાસ તરફ દૃષ્ટિ બંધાતી જાય છે. તેને **"યોગદૃષ્ટિ"** કહેવાય છે. તેનો ક્રમશઃ જે વિકાસ થાય છે. તે વિકાસને જ મિત્રા તારા, બલા, દીપ્રા આદિના નામથી ક્રમશઃ દૃષ્ટિભેદ રૂપે આ ગ્રન્થમાં વર્ણવેલ છે. સર્વકાર્યોમાં **"દૃષ્ટિ"** એ જ પ્રધાન તત્ત્વ છે. કારણ કે આ જીવની જે તરફ દૃષ્ટિ બંધાય છે. તે તરફ જ સર્વપ્રકારના પ્રયત્નપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. આ આઠ દૃષ્ટિઓ દ્વારા ક્રમશઃ યોગધર્મનો વિકાસ જ જણાવેલો છે. દૃષ્ટિની નિર્મળતા થતાં અનેક પ્રકારના દોષો જાય છે અને અનેક પ્રકારના ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે ધીમે ધીમે વિકાસ થતાં આ આત્મા સર્વકર્મ રહિત શુદ્ધ-બુદ્ધ થઇ મુક્તિપદ પામે છે.

ગ્રંથ રચનાનું પ્રયોજન

ગ્રંથકારના રચાયેલા આ ગ્રંથથી અનેક ભવ્ય આત્માઓ ઉપર ઉપકાર અવશ્ય થયો છે. થાય છે. અને થશે જ. છતાં ગ્રંથકાર પોતે ''**आत्मानुस्मृतये**'' કહીને જણાવે છે કે મેં આ ગ્રંથ મારા આત્માર્થની વારંવાર સ્મૃતિ માટે રચેલ છે. મારા આત્મામાં ઉપરોક્ત ભાવોની વિસ્મૃતિ ન થઇ જાય અને સદા કાળ સ્મૃતિ તાજી રહે તે માટે મેં આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. કેટલી ગ્રંથકારશ્રીની લઘુતા અને નિરભિમાનતા છે? પરનો ઉપકાર થતો હોવા છતાં **"મેં પરના માટે આ પ્રયાસ કર્યો છે એવી મોટાઈ બતાવવાની અલ્પ પણ સ્પૃહા નથી.** અથવા મેં તો આ તમારા માટે કર્યું છે. એમ કહીને પરની ઉપર એશાન રાખવાની પણ ભાવના નથી. પરના નિમિત્તે યશ ખાટવાની કે તે દ્વારા મોટાઇ મેળવવાની સ્પૃહા વિનાના આ મહાત્મા પુરુષ છે. ધન્ય છે આવા ગુણ-ગરિષ્ઠ મહાત્મા યોગી પુરુષને.

આ પ્રમાણે દૂધમાંથી જેમ નવનીત કાઢવામાં આવે તેમ પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપ કરીને આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ પોતાના આત્માની સ્મૃતિ માટે સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૦૭ ॥

प्रयोजनान्तरमप्याह—

આ ગ્રંથની રચનાનું બીજું પ્રયોજન પણ જણાવે છે-

कुलादियोगिभेदेन, चतुर्धा योगिनो यतः ।
अतः परोपकारोऽपि लेशतो न विरुध्यते ॥ २०८॥

ગાથાર્થ = "કુલયોગી" આદિ યોગીઓના ભેદવડે જે કારણથી ચાર પ્રકારના યોગીઓ કહેલા છે. તેથી આ ગ્રંથ દ્વારા અંશે પરોપકાર પણ થશે જ. એમ માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ॥ ૨૦૮ ॥

ટીકા-*"कुलादियोगिभेदेन"* येऽत्र (गोत्र) कुलप्रवृत्तचक्रनिष्पन्नयोग-लक्षणेन *"चतुर्धा"* चतुष्प्रकाराः *"योगिनो यतः"* सामान्येन, *"अतः"* किमित्याह-*"परोपकारोऽपि"* तथाविधकुलादियोग्यपेक्षया, *"लेशतो न विरुध्यते"* मनागतोऽपि योगपक्षपातादिभावात् ॥ २०८॥

વિવેચન :- આ ગ્રંથની રચનાનું **"આત્માનુસ્મૃતિ"** એ જેમ એક પ્રયોજન છે. તેમ **"અંશથી પરોપકાર"** એ બીજું પ્રયોજન પણ છે. જો કે મુખ્ય પ્રયોજન તો આત્માનુસ્મૃતિ જ છે. પરંતુ સાથે સાથે ગૌણતાએ આ પ્રયોજન પણ અવશ્ય છે જ.

યોગનાં શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકારના યોગીઓ જણાવેલ છે. (૧) **ગોત્રયોગી,** (૨) **કુલયોગી,** (૩) **પ્રવૃત્તચક્રયોગી,** અને (૪) **નિષ્પન્નયોગી.** આ ચારે પ્રકારના યોગીઓમાંથી પહેલા ગોત્રયોગી અને ચોથા નિષ્પન્નયોગીને ત્યજીને વચ્ચેના કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી એમ મધ્યના બે યોગીઓને આ ગ્રંથથી પરોપકાર થવાનો સંભવ છે.

આ બન્ને યોગીઓમાં **"યોગાવસ્થા"** પ્રાપ્ત કરવા માટેની યોગ્યતા બીજરૂપે હોવાથી યોગપ્રાપ્તિ રૂપ ફળ અવશ્ય અંશથી સંભવે છે. જેમ બીજમાં અંકુરાદિની યોગ્યતા હોવાથી ઈલા, અનિલ અને જલનો યોગ પ્રાપ્ત થતાં અંકુરાદિ અવશ્ય પ્રગટે જ છે. તેમ કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી આત્માઓમાં યોગદશાની યોગ્યતા હોવાથી આવા ગ્રંથોના પઠન-પાઠન અને સતત પરિશીલન આદિથી ક્રમશઃ અવશ્ય યોગદશા પ્રગટે જ છે. છેવટે વધારે વિકાસ થાય કે કદાચ (કાલવિલંબ હોય તો) ન પણ થાય તો પણ **"યોગમાર્ગ પ્રત્યેનો પક્ષપાત"** આદિ તો અવશ્ય થાય જ છે. યોગમાર્ગનો પક્ષપાત, તેનો હાર્દિક રાગ, જેનામાં યોગદશા આવી હોય તેના પ્રત્યે બહુમાન, યથાશક્તિ યોગમાર્ગનું સેવન ઈત્યાદિ લાભો તો અવશ્ય થાય જ છે. માટે આ ગ્રંથ અંશથી પરોપકાર માટે પણ અવશ્ય છે જ.

આઠદષ્ટિની સજ્ઝાયમાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ કહ્યું છે કે-

અડદિટ્ઠી એ કહી સંક્ષેપે, યોગશાસ્ત્ર સંકેતે જી,
કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે હિત હેતે જી. ૮-૪ ॥ ૨૦૮॥

तदत्र=તે ચારયોગીઓમાંથી અહીં જે અધિકારી છે તે સમજાવે છે-

कुलप्रवृत्तचक्रा ये, त एवास्याधिकारिणः ।
योगिनो न तु सर्वेऽपि, तथाऽसिद्ध्यादिभावतः ॥ २०९ ॥

ગાથાર્થ = જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી પુરુષો છે. તે જ આ ગ્રંથના અધિકારી છે. પરંતુ સર્વે (ચારે પ્રકારના) યોગી પુરુષો આ ગ્રંથના અધિકારી નથી. કારણ કે તેઓમાં તેવા પ્રકારની અસિદ્ધિ આદિનો ભાવ હોવાથી. ॥ ૨૦૯ ॥

ટીકા - ''*कुलप्रवृत्तचक्रा ये*'' कुलयोगिनः प्रवृत्तचक्राश्च य इत्यर्थः । ''*ते एवास्य*'' योगशास्त्रस्य, ''*अधिकारिणो*'' अर्हाः । ''*योगिनो न तु सर्वेऽपि*'' सामान्येन । कुत इत्याह-''*तथा*''-तेन प्रकारेण, ''*असिद्ध्यादिभावतः*''-गोत्रयोगि-नामसिद्धिभावात्, आदिशब्दात्तु निष्पन्नयोगिनां तु सिद्धिभावादिति ॥ २०९॥

વિવેચન :- જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી આત્માઓ છે. તે જ આ ગ્રંથના અધ્યયનના અધિકારી છે. પરંતુ ગોત્રયોગી અને નિષ્પન્નયોગી જે આત્માઓ છે. તે આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી નથી. ચારે યોગીઓના અર્થ આગળ આવતા હોવા છતાં પણ આ વાત સમજવા માટે સામાન્યથી પહેલાં ચારે પ્રકારના યોગીના અર્થ સમજી લઈએ.

(૧) **ગોત્રયોગી** = જે ભૂમિ ઉપર (આર્યભૂમિમાં) યોગીઓનો જન્મ થાય છે. તેવી ભારતભૂમિમાં જેઓ જન્મ્યા છે. તેમાં પણ જે ઘરોમાંથી યોગીઓ થયા છે. તેવા ઘરોમાં જન્મ્યા છે. પરંતુ યોગધર્મની અલ્પ પણ પ્રીતિ જેઓને નથી. અલ્પ પણ યોગધર્મ સેવન કરવાની ઈચ્છા જેઓને નથી. તથા યોગધર્મનો અલ્પ પણ પક્ષપાત નથી. નામ માત્રથી જ જેઓ આ ભૂમિમાં જન્મ્યા છે. પરંતુ યોગધર્મના અંશતઃ પણ સંસ્કાર કે પ્રેમ નથી. તે **ગોત્રયોગી** કહેવાય છે.

(૨) **કુલયોગી** = જે યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે. યોગદશાનો જેઓને ઘણો જ પ્રેમ તથા પક્ષપાત છે. શકય બને તેટલું યોગધર્મનું આસેવન કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા પણ છે. યોગી મહાત્માઓ પ્રત્યે યોગધર્મના કારણે અતિશય ભક્તિ-બહુમાન છે. તે **કુલયોગી** કહેવાય છે.

(૩) **પ્રવૃત્તચક્રયોગી** = જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે. યોગદશાનો પ્રેમ તથા પક્ષપાત પણ છે. શકય બને તેટલું યોગધર્મનું આસેવન કરવાનું કાર્ય પણ આદર્યું છે. અને આદરેલા કરતાં અધિક યોગદશા મેળવવા જેઓની તીવ્ર ભાવના છે. તે **પ્રવૃત્તચક્રયોગી** કહેવાય છે.

(૪) **નિષ્પન્નયોગી**=જે મહાત્માઓમાં પૂર્ણપણે યોગદશા વિકસી છે. જેઓએ પ્રયત્નવિશેષ કરીને **યોગદશા** સિદ્ધ કરી લીધી છે. પરમયોગી બની ચુકયા છે. તે **નિષ્પન્નયોગી** કહેવાય છે.

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના યોગીઓમાં બીજા અને ત્રીજા નંબરના કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી મહાત્માઓને વાસ્તવિક યોગદશાનો પ્રેમ છે. આવા પ્રકારની યોગદશાનો સંપૂર્ણ પક્ષપાત છે. તેવી યોગદશા પોતાનામાં આવે તેવી તીવ્ર ઝંખના છે. ત્રીજા નંબરવાળાએ તો યથાશકય યોગદશાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નોનો પ્રારંભ પણ કર્યો છે. માટે આ બન્નેમાં યોગ્યતા હોવાથી ભાવિમાં યોગદશાની સિદ્ધિની સંભાવના હોવાથી આ બે પ્રકારના યોગીઓ જ આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી છે.

ગોત્રયોગીને યોગધર્મની પ્રીતિ કે પક્ષપાત જ નથી. તે તરફનું લક્ષ્ય જ નથી. તેથી યોગ્યતા જ ન હોવાથી ભાવિમાં યોગદશાની સિદ્ધિનો સંભવ નથી. તેથી યોગદશાનો અસિદ્ધિભાવ હોવાથી તે ગોત્રયોગી જીવો અનધિકારી જ છે. તથા ચોથા નંબરના જે નિષ્પન્નયોગી મહાત્માઓ છે. તેઓમાં યોગદશા સિદ્ધ થઇ ચૂકી હોવાથી હવે કંઇ મેળવવાનું બાકી ન હોવાથી તે જીવો પણ અનધિકારી જ છે મૂલશ્લોકની ચોથી પંક્તિમાં ''**તથાऽसिद्ध्यादिभावतः**'' આ પદમાં ગોત્રયોગીની અનધિકારિતામાં **અસિદ્ધિભાવ** હોવાથી એ હેતુ જાણવો. અને નિષ્પન્નયોગીની અનધિકારિતામાં **સિદ્ધિભાવ** હોવાથી એ હેતુ જોડવો. **અસિદ્ધિ** શબ્દનો **અ** નિષ્પન્નયોગીમાં ન લેવો. નિષ્પન્નયોગીમાં અનધિકારતા જાણવા માટે ''**तथा सिद्ध्यादिभावतः**''=પદ લેવું.

આ પ્રમાણે હોવાથી સર્વે યોગી માત્ર (ચારે પ્રકારના યોગીઓ) આ ગ્રંથના અધ્યયન માટે અધિકારી નથી. પહેલામાં યોગધર્મનો અસિદ્ધિભાવ હોવાથી અને ચોથામાં સિદ્ધિભાવ હોવાથી પહેલા અને છેલ્લાને મૂકીને વચ્ચેના બે પ્રકારના યોગી જીવો જ આ ગ્રંથ ભણવા માટે અધિકારી છે. ॥ ૨૦૯ ॥

एतद्विशेषलक्षणमाह—

આ યોગીઓનાં જ વિશેષલક્ષણો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च ये ।
कुलयोगिन उच्यन्ते, गोत्रवन्तोऽपि नापरे ॥ २१०॥

ગાથાર્થ = જે યોગિઓના કુલમાં જન્મ્યા છે. અને તેઓના ધર્મને અનુસર્યા છે. તેઓ કુલયોગી કહેવાય છે. બીજા ગોત્રયોગી હોવા છતાં પણ તેઓને કુલયોગી કહેવાતા નથી. ॥ ૨૧૦ ॥

ટીકા -*''ये योगिनां कुले जाता''*जन्मनैव, *''तद्धर्मानुगताश्च''*योगिधर्मानुगताश्च, *''ये''* प्रकृत्याऽन्येऽपि *''कुलयोगिन उच्यन्ते''* इति गम्यते द्रव्यतो भावतश्च । *''गोत्रवन्तोऽपि''* सामान्येन भूमिभव्या अपि *''नापरे''* कुलयोगिन इति ॥ २१०॥

વિવેચન :- જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે એટલે જન્મથી જ યોગધર્મના સંસ્કાર પામ્યા છે. બાલ્યવયથી જ સંવેગ-નિર્વેદભાવવાળા પરિણામ જેઓના છે તથા તે યોગીઓના ધર્મને જેઓ પામ્યા છે. જીવનમાં યથાયોગ્ય યોગધર્મ પ્રાપ્ત કરવા જેઓ ઉત્સુક છે. અને પ્રયત્નશીલ છે. તે સર્વે **કુલયોગી** કહેવાય છે. તથા જેઓ પૂર્વબદ્ધાયુષ્યના કારણે યોગીઓના કુળમાં જન્મ્યા નથી. પરંતુ પ્રકૃતિએ જ=સહજભાવે જ યોગધર્મની પ્રીતિવાળા છે. યોગધર્મના પક્ષપાતવાળા છે. અને યથાશકય યોગધર્મ આચરવા પ્રયત્નશીલ છે, તે પણ કુલયોગી કહેવાય છે. આવા પ્રકારના આ કુલયોગી મહાત્માઓ દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારના હોય છે. યોગીઓના કુલમાં જન્મ થયો એ દ્રવ્યથી. યોગીઓના ધર્મને અનુસરવાની ભાવના એ ભાવથી એમ બન્ને પ્રકારના લક્ષણવાળાને કુલયોગી કહેવાય છે. તથા યોગીઓના કુલમાં જન્મ થવા રૂપ દ્રવ્યલક્ષણ ન હોય પરંતુ તેઓના ધર્મને અનુસરવા સ્વરૂપ ભાવલક્ષણ હોય તો તેઓ પણ કુલયોગી કહેવાય છે. **योगिकुले जन्मवत्त्वम्**=એ દ્રવ્યથી કુલયોગીનું લક્ષણ છે અને **तद्धर्मानुगतत्वम्**=એ ભાવથી કુલયોગીનું લક્ષણ છે. પરંતુ જેઓ યોગીઓના કુળમાં જન્મ્યા હોય છતાં યોગીઓના ધર્મને અનુસરવાની બુદ્ધિ ન હોય તે કુલયોગી કહેવાતા નથી.

પૂર્વભવોમાં સુંદર યોગસાધના કરી હોય, આત્માને સંવેગાદિ પરિણામોથી સુવાસિત બનાવ્યો હોય, આત્મા ધર્મપરિણામમય બન્યો હોય, કષાયોની ઘણી મંદતા કરી હોય પરંતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થઇ જવાથી તે ભવોમાં યોગસાધના અધૂરી રહી હોય એટલે નવો ભવ શરૂ થતાં જ ગતભવના યોગ-અભ્યાસના સંસ્કારના પ્રભાવે યોગના સંસ્કારો જાગૃત થયા હોય. બાલ્યવયથી જ આત્મા સંસારથી નિર્વેદ પામી મોક્ષની અભિલાષાવાળો બન્યો હોય અને ત્યાગધર્મ તરફ પ્રયાણ કરવા તત્પર બન્યો હોય તે સર્વે કુલયોગી કહેવાય છે. જેમ એક ગામથી બીજે ગામ દૂર દૂર જવા નીકળેલો પુરુષ રસ્તો ઘણો લાંબો હોવાથી વચ્ચે-વચ્ચે વિશ્રામો લે છે. રાતવાસો કરે છે. પરંતુ પ્રભાત થતાં જ બધો જ થાક દૂર થવાથી તાજો-માજો થયેલો તે જ પુરુષ પુનઃ વધુ

વેગથી પંથ કાપવા તત્પર બને છે. તેવી રીતે મુક્તિનગરીના પ્રવાસે નીકળેલા અને યોગમાર્ગના અખંડ અભ્યાસી એવા આ મુમુક્ષુ મહાત્માનું એકભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી **ભવાન્તર પામવા રૂપ વિશ્રામો અને રાતવાસો કરવો પડે છે.** પરંતુ તે નવા ભવાન્તરમાં પુનઃ તાજોમાજો થયેલો આ યોગી મહાત્મા બાલ્યવયથી જ વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ યોગધર્મને આચરવા તત્પર થાય છે. યોગીઓ ઉપર પ્રીતિ-ભક્તિ અને બહુમાનવાળો થાય છે. જેમકે વજ્રસ્વામીજી, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. આ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો છે. આવા કેટલાય મહાત્માઓ આ કલિયુગમાં પણ જન્મમાત્રથી વૈરાગી થઈ આત્મસાધના કરનારા બન્યા છે અને બને છે. આ સર્વે કુલયોગી જાણવા. **જેમનામાં જન્મમાત્રથી યોગધર્મનો પ્રેમ અને પક્ષપાત આવ્યો છે. વિશિષ્ટ યોગસાધના કરવાની યોગ્યતા રહેલી છે. અને તે તરફ અનુસરવાની તીવ્ર ઝંખના છે. તે સર્વે કુલયોગી આત્મા જાણવા.**

नापरे गोत्रवन्तोऽपि=આ સિવાયના બીજા યોગસંબંધી ગોત્રવાળા હોય તો પણ તેઓ કુલયોગી કહેવાતા નથી. એટલે કે સામાન્યથી જે ભૂમિ ઉપર યોગના સંસ્કારોનો સંભવ છે. તેવી પંદર કર્મ ભૂમિ સ્વરૂપ યોગસાધનાને અનુકૂળ ભૂમિમાં જન્મ્યા છે તથા ધારે તો યોગસાધના કરી શકે તેવા યોગ્ય (સામગ્રીવાળા) છે. એટલે કે ભૂમિભવ્ય છે. અર્થાત્ યોગ્યભૂમિમાં જન્મ્યા છે. અને પોતે પણ યોગ્ય છે. યોગીઓના કુલોમાં જ જન્મ્યા છે. પરંતુ યોગધર્મ તરફ અલ્પ પણ પ્રેમ કે પક્ષપાત નથી, તેથી જ તેવો યોગધર્મ સેવવાની કે જાણવાની ઈચ્છા માત્ર પણ કરતા નથી તેવા આત્માઓ **ગોત્રયોગી** કહેવાય છે. પરંતુ કુલયોગી કહેવાતા નથી.

જેમ **કુલવધૂ** કહેવાતી સ્ત્રી કુલની ઈજ્જત વધે તેમ વર્તે છે. કારણ વિના પર-ઘરે ન જવું, પોતાના ઘરમાં જ રહેવું, શીયળ સાચવવું, ઉચિત મર્યાદાથી જ બોલવું, નમણો સ્વભાવ રાખવો. લાજ-મર્યાદા સાચવવી. ઘેર આવનારા મહેમાનોનું આતિથ્ય બરાબર સાચવવું. સસરા-સાસુ, જેઠ-જેઠાણી આદિની સેવા કરવી. ઈત્યાદિ **કુલધર્મને સાચવે તેને જ કુલવધૂ કહેવાય છે.** તથા કુલપુત્ર જેમ કુલની ઉન્નતિ કરે, માતા-પિતા આદિની સેવા કરે, કુલના યશની વૃદ્ધિ થાય તેવા સંસ્કારવાળો બને, ન્યાય-નીતિથી અર્થનું સંવર્ધન કરે, ઘરનાં બધાં જ પાત્રોને ઉચિતપણે સાચવે **તે કુલપુત્ર કહેવાય છે.** તેવી જ રીતે યોગીઓના કુલમાં જન્મ પામી યોગદશાની પ્રાપ્તિને અનુરૂપ ઉત્તમ સંસ્કારો મેળવી કોઈ જ્ઞાની ગીતાર્થ યોગીનો યોગ થાય તો યોગધર્મની પ્રાપ્તિની તથા આસેવનની તીવ્ર ઝંખના રાખે કે જેનાથી યોગિના કુલની પ્રતિષ્ઠા વધે, તેવા **ઉત્તમ સંસ્કારો યુક્ત યોગની યોગ્યતા જેનામાં હોય તે કુલયોગી કહેવાય છે.** આવા કુલયોગી જીવો આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી છે.

પરંતુ યોગિઓના કુલમાં જન્મવા છતાં જે માત્ર ગોત્રયોગી જ છે. યોગધર્મની પ્રીતિ વિનાના છે. તેવા અપર જીવો આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી નથી. ॥ ૨૧૦ ॥

एतद्विशेषलक्षणमधिकृत्याह—

આ કુલયોગીના વિશેષલક્ષણને આશ્રયી કહે છે-

सर्वत्राद्वेषिणश्चैते, गुरुदेवद्विजप्रियाः ।
दयालवो विनीताश्च, बोधवन्तो यतेन्द्रियाः ॥ २११ ॥

ગાથાર્થ = આ કુલયોગી મહાત્માઓ સર્વસ્થાને અદ્વેષવાળા હોય છે. ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ છે પ્રિય જેને એવા હોય છે. તથા આ કુલયોગી જીવો દયાળુ, વિનીત, જ્ઞાની, તથા ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળા હોય છે. ॥ ૨૧૧ ॥

ટીકા-*"सर्वत्राद्वेषिणश्चैते"*तथाऽऽग्रहाभावेन, तथा *"गुरुदेवद्विजप्रिया"*धर्मप्रभावात्। तथा *"दयालवः"*प्रकृत्या क्लिष्टपापाभावेन, *"विनीताश्च"*कुशलानुबन्धिभव्यतया । तथा *"बोधवन्तो"*ग्रन्थिभेदेन, *"यतेन्द्रियाः"*चारित्रभावेन ॥ २११ ॥

વિવેચન :- આ કુલયોગી મહાત્માઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મેલા તથા યોગ ધર્મને અનુસરનારા તો હોય જ છે. તદુપરાંત તેઓ કેવા હોય છે? તેનું વિશેષ વર્ણન આ ગાથામાં જણાવે છે. આ કુલયોગીઓ (૧) સર્વત્ર અદ્વેષી, (૨) ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ ઉપર પ્રીતિવાળા, (૩) દયાળુ, (૪) વિનીત, (૫) જ્ઞાની, અને (૬) જિતેન્દ્રિય હોય છે. આ છ પ્રકારના લક્ષણોનું વિશેષ વર્ણન યુક્તિપૂર્વક આ પ્રમાણે છે.

(૧) **સર્વત્ર અદ્વેષી** = આ યોગીઓ સર્વ સ્થાને અદ્વેષી હોય છે. અર્થાત્ કોઇ પણ ઉપર તેઓને દ્વેષ હોતો નથી. કારણ કે દ્વેષનું પ્રધાન કારણ મિથ્યા આગ્રહ છે. **तथाऽऽग्रहाभावेन**=આ કુલયોગીઓને યોગધર્મ ઉપર અતિશય પ્રેમ હોવાથી અને યોગધર્મ સંવેગ-નિર્વેદ પરિણામ સ્વરૂપ હોવાથી તેવા પ્રકારના ખોટા-ખોટા આગ્રહોનો અભાવ હોવાના કારણે કોઇના પણ ઉપર દ્વેષ હોતો નથી. પોતાના મતનો આગ્રહ જેને હોય છે તેને જ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ વર્તનારા ઉપર દ્વેષ થાય છે. પોતાના પક્ષનો કદાગ્રહ એ જ મુખ્યત્વે દ્વેષ કરાવે છે. આગ્રહવાળો જીવ **"મારું તે જ સાચું"** એવું માને છે. તેથી જ તેને યેન કેન પ્રકારેણ સત્ય સિદ્ધ કરવા યુક્તિ લગાડે છે. તેમાં કોઇ વિરોધ કરે તો વિરોધ કરનારનું આવી જ બને છે. અને આ કુલયોગી આત્માઓ તેવા પ્રકારના કદાગ્રહ રહિત હોવાથી **"સાચું તે મારું"** એમ માનનારા હોય છે. એટલે જ વસ્તુતત્ત્વ સિદ્ધ કરનારી યુક્તિ જે બાજુ મળે છે તે બાજુ પોતાની બુદ્ધિને દોરે છે. કહ્યું છે કે-

आग्रही बत निनीषति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा ।
पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥ ॥ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ॥

मनोवत्सो युक्तिगवीं मध्यस्थस्यानुधावति ।
तामाकर्षति पुच्छेन, तुच्छाग्रहमनःकपिः॥ ॥ શ્રી ય. ઉ. કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્ ॥

અર્થ = આગ્રહી મનુષ્ય યુક્તિને ત્યાં લઇ જાય છે. જ્યાં તેની પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલ હોય છે. પરંતુ પક્ષપાત વિનાનો જીવ તો જ્યાં યુક્તિ બેસતી હોય છે. ત્યાં જ મતિને પ્રવેશ આપે છે.

મધ્યસ્થ આત્માનું મન રૂપી વાછરડું યુક્તિ રૂપી ગાયને અનુસરે છે. પરંતુ તુચ્છ (કદાગ્રહ)વાળું મન રૂપી વાંદરું તે ગાયને પૂંછડાથી ખેંચે છે.

(૨) **ગુરુદેવદ્વિજપ્રિય** = આ કુલયોગી આત્માઓને ધર્મતત્ત્વ પમાડનારા ગુરુ અને દેવ અતિશય પ્રિય હોય છે. કારણકે આ આત્મા અનાદિકાળથી જન્મ-મરણ-રોગ-શોક-ભય આદિ અનેક પ્રકારની મહા-ઉપાધિઓવાળા આ સંસારમાં ઘણો દુઃખી જ દુઃખી થયેલો છે. તેને ધર્મતત્ત્વ સમજાવવા દ્વારા વાસ્તવિક ઉપકાર કરી દુઃખોમાંથી જો કોઇ મૂકાવનાર હોય તો આ ગુરુ અને દેવ છે. તેથી તેઓ ઉપર આ જીવને અત્યન્ત સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ કે (૧) કોઇ માણસ ભયંકર શારીરિક રોગોથી પીડાતો હોય. મૃત્યુશય્યામાં જ પડયો હોય ત્યારે કોઇ સુવૈદ્ય ઉત્તમ ઔષધ આપી તે રોગીને જો સાજો કરે તો જીવિતદાન આપનારા એવા તે વૈદ્ય ઉપર નિરોગી થનાર પુરુષને અનહદ વ્હાલ ઉપજે છે. તેવી રીતે કુલયોગી મહાત્માને પરમ ઉપકારી એવા ગુરુ, દેવ ઉપર અતિશય વ્હાલ ઉપજે છે. કારણ કે સાંસારિક દુઃખો અને બંધનો રૂપી રોગોથી તે છોડાવનાર છે.

(૨) કોઇ અતિશય દરિદ્ર, ભિખારી હોય કે જેને રહેવા-ખાવા-પીવા-પહેરવા આદિની કોઇ પણ જાતની અલ્પ પણ સામગ્રી ન હોય. દરિદ્રતાના દુઃખથી પીડાતો હોય તેવા ભિખારીને કોઇ દયાળુ પુરુષ નોકરી-ધંધો આપી લાઇને ચડાવે અને અત્યન્ત ધનવાન બનાવે, તેના દારિદ્ર્યનું દુઃખ કાપી નાખે તો તે ભિખારીને ધનવાન બનાવનારા તે દયાળુ પુરુષ ઉપર જેમ અતિશય પ્રીતિ વધે, તેમ આત્માની અનંત સંપત્તિ પમાડનારા ગુરુ અને દેવ ઉપર આ કુલયોગીને અપાર પ્રીતિ થાય છે.

(૩) કોઇ મહાભયંકર અટવીમાં ભૂલા પડેલા, ચારે તરફ અહીં તહીં અથડાતા, મુંઝાયેલા અને ભયભીત થયેલા મુસાફરને કોઇ દયાળુ, રસ્તાનો જાણકાર પુરુષ મળી જાય

અને સીધો સુંદર સડક જેવો રસ્તો બતાવી રાજમાર્ગ ઉપર ચડાવે તો તે મુસાફરને તે દયાળુ પુરુષ ઉપર અપાર પ્રીતિ ઉપજે છે. તેમ આ કુલયોગીને સંસારરૂપી અટવીમાંથી પાર પામવાનો રસ્તો બતાવનાર ગુરુ અને દેવ ગમી જાય છે.

(૪) ઘણા જ ઉંચે ઉછળતા તરંગોવાળા, મગરમચ્છાદિ અનેક જલચર જીવોથી ભરપૂર, અને અતિશય ઊંડા મહાસાગરમાં પડેલા, જીવને જો કોઇ તારૂ બચાવી લે, તેનો હાથ ઝાલી દરિયાકિનારે પહોંચાડી દે, તો તે જીવને તે તારૂ ઉપર અત્યન્ત પ્રેમ અને બહુમાન ઉપજે છે. તેવી રીતે આ ભીષણ ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવને તરવાનો માર્ગ બતાવનાર અને તારનાર ગુરુ તથા દેવ ઉપર આ કુલયોગીને અપાર પ્રેમ અને બહુમાન ઉપજે છે. આ પ્રમાણે આ કુલયોગીને ઉત્તમ ધર્મ-માર્ગ બતાવનાર અને આત્મહિત કરાવનાર કલ્યાણ મિત્ર સમાન દેવ અને ગુરુ ઉપર અપાર પ્રીતિ જન્મે છે.

દ્વિજ ઉપર પણ આ કુલયોગીને બહુ પ્રેમ હોય છે. દ્વિજ એટલે બે વાર છે જન્મ જેનો તે દ્વિજ. માતાની કુક્ષિથી જે જન્મ થાય તે ભવ સંબંધી પ્રથમ જન્મ. અને સંસ્કારો યુક્ત જે જન્મ તે બીજો જન્મ. બ્રાહ્મણોમાં જનોઇના સંસ્કારો થતા હોવાથી દ્વિજ શબ્દનો અર્થ લોકમાં બ્રાહ્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં સમ્યગ્દર્શન આદિ સંસ્કારો જેમનામાં આવ્યા છે. તેવા સંસ્કાર-વિશિષ્ટ જીવો પ્રધાનતાએ **"દ્વિજ શબ્દથી"** લેવાના છે. તેવા ગુણીયલ સંસ્કારી સાધર્મિક જીવો કે જે સંસ્કારવાળા બનવાથી દ્વિજ કહેવાય છે. તેઓ ઉપર આ કુલયોગી મહાત્માઓને ધર્મસંસ્કારના કારણે અપૂર્વ પ્રેમ હોય છે. તથા બ્રાહ્મણો પણ બીજી જાતિના જીવો કરતાં સંસ્કારી હોવાથી બ્રાહ્મણો ઉપર પણ પ્રેમ હોય છે.

જો કે અહીં સામાન્ય બ્રાહ્મણ લેવાનો આશય નથી. પરંતુ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ લેવાના છે તે કેવા હોય છે? તેના માટે કહ્યું છે કે-

जात्या कुलेन वृत्तेन, स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥ १॥

આ પ્રમાણે આ કુલયોગી જીવો ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ પ્રિય હોય છે.

(૩) **દયાળુ** = આ કુલયોગી મહાત્માઓ અતિશય દયાળુ હોય છે. દયાગુણ એમના જીવનમાં સ્વભાવભૂત થઇ ગયો હોય છે. કોઇ પણ દુઃખી-દીન અને દરિદ્રી જીવને જોઇને હૈયામાં અનુકંપા પ્રગટે છે. પારકાના દુઃખે દુઃખી દુઃખી થઇ જાય છે. તેથી જ તેઓના દુઃખ-છેદનની તીવ્ર ઇચ્છા વર્તે છે. શકય એવા સર્વ ઉપાયોથી દુઃખીઓના દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પરદુઃખછેદન રૂપ કરુણા આ મહાત્માઓને હોય છે. ભાવ કરુણા પણ વર્તે છે. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવોને

સાચા ધર્મમાર્ગે ચડાવવાની અને સાંસારિક દુઃખોથી મુક્ત કરાવવાની ભાવ કરુણા પણ આ મહાત્માઓને વર્તે છે.

(૪) **વિનીત** = આ કુલયોગી મહાત્માઓ અતિશય વિનયવંત હોય છે વિનય ગુણથી નમ્ર સ્વભાવવાળા હોય છે. પરંતુ અભિમાનથી અક્કડ હોતા નથી. આત્મામાં યોગદશા મેળવવી હોય તો વિનયગુણ અતિશય આવશ્યક છે. એમ તેઓ સમજે છે. જ્ઞાની ગીતાર્થોની સેવા કરે છે. સામા જવું, આસન પાથરી આપવું, તેઓ બેઠા પછી બેસવું, ઉઠીને જાય ત્યારે વોળાવા જવું, બેઠા હોય ત્યારે શરીરસેવા કરવી. ઈત્યાદિ વિનય સાચવે છે. ગુણી પુરુષોને જોઈને ઘણા જ રાજી થાય છે. પરંતુ મનમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ કે અદેખાઈ કરતા નથી.

સત્પુરુષોની અને તેઓનાં વચનામૃતોની યથાશક્તિ સેવા-ભક્તિ-બહુમાન અને સત્સાધનાનું ગૌરવ કરે છે. તેઓ જ મારા આત્માના કલ્યાણને કરનારા છે. અપાર સંસારસાગરથી તારનાર છે. તેઓનો પુનઃ મેળાપ અત્યન્ત દુર્લભ છે. ઈત્યાદિ ઉચ્ચકોટિના પરિણામ પૂર્વક વિનય ગુણ યુક્ત વર્તે છે.

(૫) **બોધવાળા** = સત્પુરુષોના પરિચયથી સાચા બોધને ધારણ કરનારા હોય છે. યોગીઓના કુલમાં જન્મેલા હોવાથી જન્મથી જ યોગધર્મના જાણકાર છે. તથા સતત તેની આસેવના દ્વારા દેહથી હું ભિન્નતત્ત્વ છું. આ મારો આત્મા અખંડદ્રવ્ય છે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણસંપન્ન છે. સત્તાથી શુદ્ધ-બુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે. મારે તે જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. યોગધર્મ તેનું સાધન છે. આ પ્રમાણે સાધ્ય-સાધનદાવને જાણનારા આ યોગીઓ હોય છે.

(૬) **યતેન્દ્રિયતા** = આ કુલયોગીઓ ઈન્દ્રિયોને જિતનારા હોય છે પોતે ઈન્દ્રિયોને વશ થતા નથી. પરંતુ ઈન્દ્રિયો પોતાને વશ રાખે છે. તેઓ ઈન્દ્રિયોના ગુલામ બનતા નથી. પરંતુ ઈન્દ્રિયોને પોતાની ગુલામ કરીને રાખે છે. ઈન્દ્રિયો રૂપી તોફાની ઘોડાઓને **"સંયમ"** રૂપી લગામ વડે બાંધીને મન રૂપી સારથી દ્વારા પોતે સ્વભાવ રમણતા રૂપ રથમાં બેસીને મુક્તિનગર તરફ પ્રયાણ કરે છે. પતંગ, માછલું, ભમરો, હરણ અને હાથી એક એક ઈન્દ્રિયના ગુલામ બન્યા તો પણ વિનાશને પામ્યા, તે જાણીને જો હું પાંચે ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ થઈશ તો મારું શું થશે? ઈત્યાદિ વિચારો કરીને ઈન્દ્રિયોને જીતે છે. મહાપુણ્યોદયથી મળેલી આ પાંચ ઈન્દ્રિયોને ધર્મના કાર્યમાં યુંજીને તેનો સદુપયોગ કરે છે. શ્રોત્રથી ભગવાનની વાણી સાંભળવા દ્વારા, ચક્ષુથી પ્રભુપ્રતિમાનાં દર્શન કરવા દ્વારા, રસનાથી પ્રભુના ગુણ ગાવા દ્વારા, સ્પર્શનેન્દ્રિય દ્વારા પ્રભુપૂજા-ગુરુસેવા આદિ કરવા વડે ઈન્દ્રિયોનું સાફલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. કહ્યું છે કે-

ભલું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે ॥
દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકળ મનોરથ સીધો રે ॥ શ્રી દેવચંદ્રજી ॥

આ પ્રમાણે આ કુલયોગી મહાત્માઓનાં આ છ લક્ષણો છે. આવા પ્રકારના છ લક્ષણોથી યુક્ત એવા કુલયોગી જીવો આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી છે. ॥ ૨૧૧॥

प्रवृत्तचक्रास्तु पुनर्यमद्वयसमाश्रयाः ।
शेषद्वयार्थिनोऽत्यन्तं, शुश्रूषादिगुणान्विताः ॥ २१२॥

ગાથાર્થ = જેઓ બે યમના આશ્રયવાળા હોય છે અને બાકીના બે યમના અતિશય અર્થી હોય છે તથા શુશ્રૂષા વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી કહેવાય છે. ॥ ૨૧૨ ॥

ટીકા -''*प्रवृत्तचक्रास्तु पुनः*'' किंविशिष्टा भवन्तीत्याह-''*यमद्वयसमा-श्रयाः*''- इच्छायमप्रवृत्तियमाश्रया इत्यर्थः । ''*शेषद्वयार्थिनः*''-स्थिरयमसिद्धियमद्वयार्थिन इत्युक्तं भवति । ''*अत्यन्तं*'' सदुपायप्रवृत्त्येति, अत एवाह-''*शुश्रूषादि-गुणान्विताः*''- शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणाविज्ञानोहापोहतत्त्वाभि-निवेशगुणयुक्ताः ॥ २१२॥

વિવેચન :- ગોત્રયોગી અને કુલયોગી સમજાવીને હવે આ ગાથામાં **"પ્રવૃત્તચક્ર"** નામના ત્રીજા યોગીનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. જે મહાત્માઓ યોગદશા સંબંધી ચક્રોમાં પ્રવર્ત્યા છે. જેમનામાં યોગનાં ચક્રો ગતિમાન્ થયાં છે. તેવા આત્માઓ **"પ્રવૃત્તચક્ર"** કહેવાય છે. તેમનાં મુખ્યત્વે ત્રણ લક્ષણો આ ગાથામાં સમજાવ્યાં છે. (૧) ઈચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ એમ બે યમનો આશ્રયકરનારા, (૨) સ્થિરતાયમ અને સિદ્ધિયમના અત્યન્ત અર્થી, અને (૩) શુશ્રૂષા આદિ બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી યુક્ત. આવા પ્રકારનાં ત્રણ લક્ષણોવાળા **"પ્રવૃત્તચક્રયોગી"** કહેવાય છે તે ત્રણે લક્ષણોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

(૧) અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ યમ છે. જે મિત્રાદૃષ્ટિમાં સમજાવ્યા છે.તે પાંચેના (૧) ઈચ્છા (૨) પ્રવૃત્તિ (૩) સ્થિરતા અને (૪) સિદ્ધિ એમ ચાર-ચાર ભેદ કરતાં કુલ ૨૦ ભેદો થાય છે. ઈચ્છા-પ્રવૃત્તિ-સ્થિરતા અને સિદ્ધિનું વર્ણન આ જ શાસ્ત્રમાં આગળ ગાથા ૨૧૫થી ૨૧૮માં આવે જ છે. છતાં સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

(૧) **ઈચ્છાયમ = ધર્મકરવાની ઉત્કટ ઈચ્છા. તેથી જ ધર્મી જીવોની કથા ઉપર અતિ પ્રેમ.**
(૨) **પ્રવૃત્તિયમ = ધર્મકાર્યમાં-અહિંસાદિ પાંચ યમોનું સમતાપૂર્વક પાલન.**
(૩) **સ્થિરતાયમ= અહિંસાદિ યમોના પાલનમાં નિરતિચાર પૂર્વક સ્થિર થવું.**
(૪) **સિદ્ધિયમ = ઉત્કટપણે અહિંસાદિના પાલનથી તેના અચિન્ત્યપ્રભાવને લીધે પરોપકાર કરવાપણું.**

અહિંસા આદિ યમધર્મોને પામેલા પુરુષોની કથા સાંભળવામાં અતિશય રસ અને પોતાના જીવનમાં પણ આવા પ્રકારના અહિંસા આદિ યમધર્મો વધારે પ્રાપ્ત થાય તેવી ઇચ્છા સ્વરૂપ **ઈચ્છાયમ** આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને હોય છે. તથા યથાશક્તિ પોતે પણ અહિંસા આદિ આ પાંચે પ્રકારના યમધર્મોને સ્વીકારનારા પણ હોય છે. પાંચે યમધર્મોમાં પ્રવર્તન કરવા સ્વરૂપ **પ્રવૃત્તિયમ** પણ હોય છે આ પ્રમાણે અહિંસા આદિ પાંચે પ્રકારના ધર્મોનો ઇચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ એમ બે પ્રકારના યમધર્મોરૂપે આશ્રય કરનારા આ આત્માઓ હોય છે. તેઓના જીવનમાં ઇચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ વણાઇ ગયા હોય છે.

(૨) જે અહિંસા આદિ પાંચ પ્રકારના યમધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનાં વિઘ્નો ન આવે. અને કદાચ વિઘ્નો આવે તો તેઓનો પ્રતિકાર કરી આ વ્રતો પાળવામાં અત્યન્ત સ્થિર થવા સ્વરૂપ **સ્થિરતાયમ** અને તે સ્થિરતા દ્વારા સફળતા મેળવવા સ્વરૂપ **સિદ્ધિયમ.** આ બે યમધર્મો પોતાનામાં જલ્દી પ્રાપ્ત થાય એવી તીવ્ર ઝંખનાવાળા આ આત્માઓ હોય છે. આ પ્રમાણે આ પ્રવૃત્તચક્રયોગિઓ પ્રથમના બે યમના આશ્રયવાળા અને પછીના બે યમના અર્થી હોય છે.

(૩) આ અહિંસા આદિ વ્રતો પાળવામાં તેના ઉપાય સ્વરૂપે પોતાની બુદ્ધિનો તેમાં સતત ઉપયોગ કરે છે. બુદ્ધિપૂર્વક આ કાર્ય કરે છે. તે બુદ્ધિના આઠગુણોનું તેમાં સતત યુંજન કરે છે.

તે આઠગુણો શુશ્રૂષા આદિ આ પ્રમાણે છે.

(૧) **શુશ્રૂષા** = ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા. જેમ તરૂણ, સુખી અને સ્ત્રીયુક્ત એવા પુરુષને કિન્નરગીત સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે. તેનાથી પણ અનેકગુણા રાગે ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાની ઉત્કંઠા-તાલાવેલી. આ શુશ્રૂષા બોધપ્રવાહની સરવાણીતુલ્ય છે. તેનાથી બોધ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) **શ્રવણ** = ઉપર કહેલી હાર્દિક શુશ્રૂષા પૂર્વક ધર્મતત્ત્વ સાંભળવું.

(૩) **ગ્રહણ** = વિવેક અને એકતાનથી જે ધર્મતત્ત્વ સાંભળ્યું. તેને હૃદયથી ગ્રહણ કરવું. કહેનારના ભાવને-સારને બરાબર સમજવો.

(૪) **ધારણ** = વક્તા પાસેથી ધર્મતત્ત્વ સાંભળી તેને બરાબર સમજી લાંબા કાળ સુધી તેને સ્મૃતિગોચર રાખવું. ભૂલી ન જવું. તેના વિચારોમાંથી ચ્યુત ન થવું.

(૫) **વિજ્ઞાન** = વારંવાર તેને યાદ રાખવા દ્વારા તેના સંસ્કારો અતિશય દૃઢ કરવા. તથા તેના સંબંધી વિશેષ બોધ મેળવવો. એટલે કે આ સાંભળેલા ધર્મતત્ત્વનો સંશય, અનધ્યવસાય અને વિપર્યય આદિ દોષોથી મુક્ત બોધ કરવો.

(૬) **ઊહ** = અન્વય અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ દ્વારા વિશેષ તર્ક લગાવવા પૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું.

(૭) **અપોહ** = વ્યાપ્તિ કરતાં જે જે બાધક દોષ દેખાય, તેનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક આગમશાસ્ત્ર અને યુક્તિથી અવિરુદ્ધ અર્થ ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

(૮) **તત્ત્વાભિનિવેશ** = વિજ્ઞાન-ઊહ અને અપોહ આ ત્રણે ગુણો પૂર્વક વસ્તુતત્ત્વ પરિપૂર્ણ વિચારીને જે યથાર્થતત્ત્વ જણાય તેનો આગ્રહ રાખવો. ગમે તેવા મિથ્યાત્વીઓનો સંપર્ક થઇ જાય તો પણ તે સત્ય અર્થનો ત્યાગ ન કરવો.

આ પ્રમાણે આ યોગીઓ શુશ્રૂષા આદિ બુદ્ધિના આઠ ગુણપૂર્વક ધર્મતત્ત્વ ગ્રહણ કરવા અને ઇચ્છાયમ તથા પ્રવૃત્તિયમ દ્વારા તે ધર્મતત્ત્વ આચરવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાન અને ક્રિયા (આચરણા)વાળા યોગીઓ તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી કહેવાય છે. ॥ ૨૧૨ ॥

તથા=વળી

आद्यावञ्चकयोगाप्त्या, तदन्यद्वयलाभिनः ।
एतेऽधिकारिणो योग-प्रयोगस्येति तद्विदः ॥ २१३॥

ગાથાર્થ = આદ્ય અવંચકના (યોગાવંચકપણાના) યોગની પ્રાપ્તિ થઇ હોવાથી તેનાથી અન્ય એવા ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકના લાભને અવશ્ય કાલાન્તરે મેળવનારા આ યોગીઓ હોય છે. તેથી આ યોગીઓ યોગધર્મસંબંધી પ્રયોગના અધિકારી છે. એમ યોગવિદ્ પુરુષો કહે છે. ॥ ૨૧૩॥

ટીકા -*''आद्यावञ्चकयोगाप्त्या''* योगावञ्चकयोगाप्त्या हेतुभूतया, *''तदन्यद्वयलाभिनः''* क्रियावञ्चकफलावञ्चकद्वयलाभिनः, तदवन्ध्यभव्यतयैवम्भूताः एते । किमित्याह-अधिकारिणः । कस्येत्याह-*''योगप्रयोगस्य''* अधिकृतस्य, *''इति''* एवं, *''तद्विदो''* योगविदः । अभिदधति इति शेषः ॥ २१३॥

વિવેચન :- યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક એમ ત્રણ પ્રકારના અવંચકભાવો છે. જેનું સ્વરૂપ હવે પછી ગાથા-૨૧૯-૨૨૦-૨૨૧માં જણાવાશે. તથા પૂર્વે આ જ ગ્રંથમાં ગાથા-૩૪માં તે ત્રણનું વર્ણન આવેલું છે. આ પ્રવૃત્તચક્રયોગી મહાત્માઓને આ અવંચકત્રયમાંથી પ્રથમ જે અવંચક છે. તે યોગાવંચક, તેની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થયેલી છે. સત્પુરુષોનો યોગ થયેલ છે સન્માર્ગ બતાવનારા અને સન્માર્ગે વિકાસ કરાવનારા સંતપુરુષોની સતત વાણી સાંભળવા દ્વારા સમાગમ થયો છે. તેમના દ્વારા પ્રેરણા મળવાનો યોગ પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયો છે.

હવે તે યોગાવંચક દ્વારા સત્પુરુષોને વંદનાદિ ધર્મક્રિયા કરવા વડે ક્રિયાવંચકતા અને તેના દ્વારા સાનુબંધ ધર્માત્મક ફળની પ્રાપ્તિ મેળવવા રૂપ ફલાવંચકતા પ્રાપ્ત કરવાના આ જીવો અર્થી હોય છે સંવેગ અને નિર્વેદના પરિણામથી પરિણત થયેલા આ મહાત્માઓ શેષ બે અવંચકયોગની પ્રાપ્તિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ વર્તે છે. કારણ કે ક્રિયાવંચકના અવન્ધ્યકારણપણે યોગ્ય એવા યોગાવંચકતાની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી આ યોગીઓ તે બે અવંચકયોગની પ્રાપ્તિના અર્થી હોય છે. તેના માટે સતત પ્રયત્નશીલ બને છે.

આવા પ્રકારના કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી મહાત્માઓ જ **આ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયોગ વાસ્તે અધિકારી છે.** લોકોત્તર માર્ગે ચઢવાનો આ અખતરો છે. યોગ્યતા આવેલી હોવાથી અવશ્ય આ અખતરો સફળ થવાનો છે. આત્મહિતની પૂરેપૂરી લગની લાગી છે. મોહના બધા ભાવો મન્દ પડ્યા છે. યોગધર્મની પરમ પ્રીતિ જન્મી છે. યથાશક્તિ યોગમાર્ગ આચરણમાં પણ લાવ્યો છે. અને અધિક-અધિક યોગમાર્ગ મેળવવા, સત્પુરુષોનો સહવાસ, સત્પુરુષોની સેવા, અને સત્પુરુષોની વાણીનું શ્રવણ આદર્યું છે. આવા ઉત્તમ જીવો જ આવા ઉચ્ચકોટિના યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરવા માટેના પ્રયત્નને યોગ્ય છે. તેથી તે મહાત્માઓ આ ગ્રંથ ભણવાના પણ અધિકારી છે.

અયોગ્ય આત્માઓ આવો ઉંચો માર્ગ પામી શકતા નથી. તેમના હાથમાં આવા પ્રયોગો અપાતા નથી. જો તેઓના હાથમાં આવે તો વાંદરાને મદિરાપાનની પેઠે અને સર્પને દુગ્ધપાનની પેઠે વિષમપણે જ (વિપરીતપણે જ) પરિણામ પામે છે. ભવની પરંપરા વધે તેવા અજ્ઞાન અને અહંકારને પોષવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી આવા પ્રકારના યોગમાર્ગની સાધના માટે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી આત્માઓ જ અધિકારી છે. એમ યોગવિદ્ પુરુષો કહે છે. ॥૨૧૩॥

उपन्यस्तयमादिस्वरूपमाह—

ગાથા-૨૧૨માં કહેલા યમાદિ (યમ અને અવંચક) ભાવોનું વર્ણન કહે છે.

इहाहिंसादयः पञ्च, सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ।
अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥ २१४॥

ગાથાર્થ = અહીં સત્પુરુષોને માન્ય એવા અહિંસાથી પ્રારંભીને અપરિગ્રહ સુધીના પાંચ, તથા ઈચ્છાદિ ચાર પ્રકારના યમધર્મો સુપ્રસિદ્ધ છે. ॥ ૨૧૪॥

ટીકા-''*इह*'' लोके, ''*अहिंसादयो*'' धर्माः, ''*पञ्च*'' संख्यया, ''*सुप्रसिद्धाः*'' सर्वतन्त्रसाधारणत्वेन, ''*यमाः*'' उपरमाः । ''*सतां*'' मुनीनामिति । किम्पर्यन्ता इत्याह-''*अपरिग्रहपर्यन्ताः*'' अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः (२-

૩૦ पा.यो.सू०)इति वचनात् । *''तथेच्छादिचतुर्विधाः''* **प्रत्येकमिच्छायमाः प्रवृत्तियमाः स्थिरयमाः सिद्धियमा इति ॥२१४॥**

વિવેચન :- અહીં લોકમાં અહિંસાથી પ્રારંભીને અપરિગ્રહ સુધીના પાંચ યમ છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચને સાંખ્યાદિ ઈતર દર્શનોમાં **યમ** કહેવાય છે. જૈનદર્શનમાં **વ્રત** કહેવાય છે. બૌદ્ધદર્શનમાં **શીલ** કહેવાય છે એમ જુદા જુદા દર્શનોમાં નામભેદ હોવા છતાં અર્થભેદ નથી. તથા બધા જ દર્શનોને જુદા જુદા નામે પણ આ પાંચ યમ માન્ય હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં સાધારણ (સમાન રીતે સ્વીકૃત) થયેલ હોવાથી સુપ્રસિદ્ધ છે. જે સુપ્રસિદ્ધ હોય છે તેને વધારે સમજાવવાનું હોતું નથી. આ પાંચે યમો સર્વદર્શનમાન્ય, સર્વસમ્મત છે. તે પાંચે દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારે છે.

(૧) કોઈપણ જીવની હિંસા ન કરવી. તે અહિંસા યમ છે. **''मा हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि''**=આવું વેદવચન છે. **''प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा''**=એવું તત્ત્વાર્થકારનું વચન છે. પ્રમાદયોગ એ મહત્ત્વનું પદ છે. પ્રમાદયોગથી (મન-વચન-કાયાના પ્રમાદથી) જે પ્રાણોનો વિનાશ કરાય તે હિંસા કહેવાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય આદિ દ્રવ્યપ્રાણોનો વિનાશ કરાય તે દ્રવ્યહિંસા અને જ્ઞાનાદિ ગુણો રૂપ ભાવ પ્રાણોનો વિનાશ કરાય તે ભાવહિંસા. બન્ને પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ અર્થાત્ હિંસાથી નિવૃત્તિ કરવી. હિંસાથી ઉપરમ કરવો તે અહિંસા યમ કહેવાય છે. કષાય અને વાસનાના ત્યાગવાળી આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ તે **ભાવ અહિંસા** છે.

(૨) જે વસ્તુ જેમ છે. તે વસ્તુ સંબંધી તેમ વર્ણન કરવું તે સત્ય, યથાર્થ બોલવું. કપટ-માયા રહિતપણે બોલવું. સત્‌ને સત્ અને અસત્‌ને અસત્ કહેવું. પરનો ઉપકાર થાય તેવું બોલવું. હિતકારી, પરિમિત, યથાર્થ વચન બોલવું. મન-વચન-કાયામાં ભેદ રાખ્યા વિના બોલવું. આગમશાસ્ત્રોના અનુસારે બોલવું. તે **સત્ય.**

(૩) પારકી વસ્તુ તેની સમ્મતિ વિના લેવી નહી. ચોરી કરવી નહી. પરધનહરણ કરવું નહી. કોઈની પણ અણદીધી વસ્તુ સ્વીકારવી નહી. તે **અસ્તેય.**

(૪) મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવું. વિષયસેવન કરવું નહીં. પાંચે ઈન્દ્રિયનાં વિષયસુખો કામોત્તેજક છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. તથા કામોત્તેજક કથાઓ કરવી નહીં. વાસનાવર્ધક શાસ્ત્રો વાંચવાં નહી તથા તેવા દુષ્ટ માણસોનો સંસર્ગ-પરિચય અને સહવાસ કરવો નહી તે **બ્રહ્મચર્ય.**

(૫) ધન-ધાન્ય, ક્ષેત્ર વાસ્તુ ઈત્યાદિ નવ પ્રકારના પૌદ્‌ગલિક પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો. તેની માલિકી રાખવી નહીં. સર્વ વસ્તુઓથી પર રહેવું નવવિધ બાહ્ય પરિગ્રહનો

ત્યાગ તે દ્રવ્ય અપરિગ્રહ. તથા મમતા-મૂર્ચ્છાનો ત્યાગ કરવો. આસક્તિ ત્યજી દેવી, ચૌદ પ્રકારે અભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ તે ભાવથી **અપરિગ્રહ** કહેવાય છે.

યમ એટલે નિવૃત્તિ કરવી. ઉપરમ કરવો. અર્થાત્ ત્યાગ કરવો. હિંસા આદિ પાંચે પ્રકારના પાપોની નિવૃત્તિ કરવી, પાપોનો ઉપરમ કરવો. તે અહિંસા આદિ પાંચ યમ જાણવા. તે પાંચે યમના ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ-સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એમ ચાર-ચાર ભેદ ગણતાં કુલ યમના ૨૦ ભેદો થાય છે. અહિંસા આદિ પાંચ પ્રકારના વ્રતોને લેવાની-પાળવાની અને જીવનમાં આત્મસાત્ કરવાની હાર્દિક સાચી ભાવના તે **ઇચ્છાયમ,** (૨) અહિંસા આદિ પાંચે વ્રતો ઉચ્ચરવાં-સ્વીકારવાં-પાળવાં અને જીવનમાં આત્મસાત્ કરવાં તે **પ્રવૃત્તિયમ,** (૩) તે પાળતાં-પાળતાં તેમાં આવતાં વિઘ્નોને જીતીને વ્રતોમાં બરાબર સ્થિર થવું તે **સ્થિરતાયમ,** (૪) વિધિપૂર્વક હાર્દિક ભાવનાથી પાંચે વ્રતો યથાર્થ પાળીને તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવી તે **સિદ્ધિયમ** છે આ ઇચ્છાયમ આદિ ચારે પ્રકારના યમનું વધારે વિશેષ વર્ણન હવે પછીની ગાથા-૨૧૫ થી ૨૧૯ ક્રમશઃ આવે જ છે. ॥ ૨૧૪॥

एतेषां विशेषलक्षणमाह—

ઇચ્છાયમ આદિ આ ચાર યમનું વિશેષ લક્ષણ જણાવે છે.

तद्वत्कथाप्रीतियुता, तथाऽविपरिणामिनी ।
यमेष्विच्छाऽवसेयेह, प्रथमो यम एव तु ॥ २१५॥

ગાથાર્થ = યમવાળા મહાત્માઓની કથાના પ્રેમથી યુક્ત વિપરીત પરિણામ પામવાના સ્વભાવથી રહિત એવી અહિંસાદિ પાંચે પ્રકારના યમધર્મોને સ્વીકારવાની જે ઇચ્છા તે પ્રથમ ઇચ્છાયમ જાણવો. ॥ ૨૧૫ ॥

ટીકા -''*तद्वत्कथाप्रीतियुता*''- यमवत्कथाप्रीतियुता । ''*तथाऽविपरिणामिनी*''- तद्भावस्थिरत्वेन । ''*यमेषु*''- उक्तलक्षणेषु, ''*इच्छाऽवसेयेह*'' यमचक्रे। इयं च ''*प्रथमो यम एव तु*'' अनन्तरोदितलक्षणेच्छैवेच्छायम इति कृत्वा ॥ २१५॥

વિવેચન :- અહિંસા આદિ પાંચ વ્રતોને સ્વીકારવાની હાર્દિક જે સાચી ઇચ્છા થવી તે જ વાસ્તવિક **ઇચ્છાયમ** છે. આ અહિંસાદિ વ્રતો કેવાં સુંદર છે? નરકાદિ ગતિમાં પડતા જીવને બચાવનારાં છે. જીવનને શુદ્ધ કરનારાં છે. ઘણો જ ઉપકાર કરનારાં છે. અતિશય કલ્યાણ કરનારાં છે. આ ભવ અને પરભવ સુધારનારાં છે. જીવનને પાપોમાંથી અટકાવનારાં છે આવા પ્રકારના ચડતા પરિણામે વ્રતો લેવાની તીવ્ર ઝંખના થવી તે જ **ઇચ્છાયોગ** જાણવો. વ્રતો સ્વીકારવાની આ ઝંખના કેવી હોય છે? તેનાં બે વિશેષણો ગાથામાં કહ્યાં છે. (૧) **तद्वत्कथाप्रीतियुता**=જેમ

ધનના અર્થીને ધનવાનોની કથામાં ઘણો જ રસ હોય છે. તે તે પુરુષોએ ધન કમાવવા કેવા કેવા વેપારો કર્યા ? કેવાં કેવાં સાહસ કર્યાં ? કેટલાં દુઃખો વેઠ્યાં ? અત્યારે કેવા નિશ્ચિંત થઇને જીંદગી જીવે છે? ઇત્યાદિ. તથા ગાયનપ્રિય જીવોને ગાયકની કથામાં રસ હોય છે. ભોજનપ્રિય જીવને ભોજનની કથામાં જ રસ હોય છે. તેવી જ રીતે આ યોગીઓને યોગદશા પામેલા મહાત્મા પુરુષોની કથા સાંભળવામાં અતિશય રસ હોય છે. હૈયાના બહુમાનથી આ કથાઓ સાંભળે છે.

આ યોગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા યોગીઓની કથા-શ્રવણ તરફ પ્રીતિ કરાવે છે. અને કથા-શ્રવણ દ્વારા પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રેરાય છે. તે તે મહાત્મા પુરુષોમાં કેટલો ત્યાગ ! કેટલો વૈરાગ ! કેવું પવિત્ર જીવન! યુવાન્ હોવા છતાં કેવું નિરતિચાર ચારિત્ર! ઇત્યાદિ ભાવના ભાવતાં ભાવતાં વધારેને વધારે પ્રીતિભાવ જાગે છે. આ માટે પૂ. ઉપાધ્યાયજી કૃત સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે-**"ધન્ય તે મુનિવરા રે જે ચાલે સમભાવે** ઇત્યાદિ ઢાળ ૧૫મી સંપૂર્ણ ખાસ વાંચવી તે આ પ્રમાણે-

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે ।
ભવ સાયર લીલાએ ઉતરે, સંયમ કિરિઆ નાવે રે ।
ધન્ય તે મુનિવરા રે ॥૧॥
ભોગ પંક તજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા ।
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જગ આધારા ॥ ધન્ય૦॥ ૨॥
જ્ઞાનવંત જ્ઞાની શું મળતા, તન-મન-વચને સાચા ।
દ્રવ્યભાવ સુધા જે ભાખે, સાચી જિનની વાચા ॥ ધન્ય૦॥૩॥
મૂળ ઉત્તર ગુણ સંગ્રહ-કરતા, ત્યજતા ભિક્ષા દોષો ।
પગ પગ વ્રત દૂષણ પરિહરતા, કરતા સંયમ પોષો ॥ ધન્ય૦॥ ૪॥
મોહ પ્રત્યે હણતા, નિજ આગમ, ભણતા સદ્ગુરુ પાસે ।
દૂષમ કાળે પણ ગુણવંતા, વરતે શુભ અભ્યાસે ॥ ધન્ય૦॥ ૫॥
છઠ્ઠું ગુણઠાણું ભવ અટવી, ઓલંઘણ જેણે લહીઓ ।
તસ સૌભાગ્ય સકળ મુખ એકે, જેમ કરી જાએ કહીઓ ॥ ધન્ય૦॥ ૬॥
ગુણઠાણાની પરિણતિ જેહની, ન છીપે ભવ જંજાલે ।
રહે શેલડી ઢાંકી રાખી, કે તો કાળ પરાળે ॥ ધન્ય૦॥ ૭॥
તેહવા ગુણ ધરવા અણધીરા, જો પણ સૂધું ભાખી ।
જિનશાસન શોભાવે તે પણ, સુધા સંવેગ પાખી ॥ ધન્ય૦॥ ૮॥
સદ્દહણા અનુમોદન કારણ, ગુણથી સંયમ કિરિયા ।
વ્યવહારે રહિયા તે ફરસે, જે નિશ્ચિય નય દરિયા ॥ ધન્ય૦॥ ૯॥

દુષ્કર કારક થકી પણ અધિકા, જ્ઞાન ગુણે ઈમ તેહો ।
ધર્મદાસ ગણિ વચને લહીએ, જેહને પ્રવચન નેહો ।। ધન્ય૦।। ૧૦।।
સુવિહિત ગચ્છ કિરિયાનો ધોરી, શ્રીહરિભદ્ર કહાય ।
એહ ભાવ ધરતો તે કારણ, મુજ મન તે સુહાય ।। ધન્ય૦।। ૧૧।।
સંયમ ઠાણ વિચારી જોતાં, જો ન લહે નિજ સાખે ।
તો જુઠું બોલીને દુર્મતિ, શું સાધે ગુણ પાખે ।। ધન્ય૦।। ૧૨।।
નવિ માયા ધર્મે નવિ કહેવું, પરજનની અનુવૃત્તિ ।
ધર્મ વચન આગમમાં કહીએ, કપટ રહિત મનવૃત્તિ ।। ધન્ય૦।। ૧૩।।
સંયમ વિણ સંયતતા થાપે, પાપ શ્રમણ તે ભાખ્યો ।
ઉત્તરાધ્યયન સરળ સ્વભાવે, શુદ્ધ પ્રરૂપક દાખ્યો ।। ધન્ય૦।। ૧૪।।
એક બાળપણ કિરિયાનયે, જ્ઞાન નયે નવિ બાળા ।
સેવા યોગ્ય સુસંયતને તે, બોલે ઉપદેશ માળા ।। ધન્ય૦।।૧૫ ।।
કિરિયાનયે પણ એક બાળ તે, જે લિંગી મુનિરાગી ।
જ્ઞાન યોગમાં જસ મન વરતે, તે કિરિઆ સૌભાગી ।। ધન્ય૦।। ૧૬।।
બાલાદિક અનુકૂળ ક્રિયાથી, ભાવે ઈચ્છા યોગી ।
અધ્યાતમ મુખ યોગ અભ્યાસે, કેમ નવી કહિએ યોગી ।। ધન્ય૦।। ૧૭।।
ઉચિત ક્રિયા નિજ શક્તિ છાંડે, જે અતિવેગે ચઢતો ।
તે ભવથિતિ પરિપાક થયા વિણ, જગમાં દીસે પડતો ।। ધન્ય૦।। ૧૮।।
માચે મોટાઈમાં જે મુનિ, ચલવે ડાક ડમાલા ।
શુદ્ધ પ્રરૂપણ ગુણવિણ ન ઘટે, તસ ભવ અરઘટ્ટ માલા ।। ધન્ય૦।। ૧૯।।
નિજ ગુણ સંચે, મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ ભણી જન વંચે ।
લુંચે કેશ, ન મુંચે માયા, તો વ્રત ન રહે પંચે ।। ધન્ય૦।। ૨૦।।
યોગ ગ્રંથના ભાવ ન જાણે, જાણે તો ન પ્રકાશે ।
ફોગટ મોટાઇ મન રાખે, તસ ગુણ દૂરે નાસે ।। ધન્ય૦।।૨૧ ।।
મેલે વેશે મહીયલ માલે, બગ પરે નીચે ચાલે ।
જ્ઞાન વિના જગ ધંધે ઘાલે, તે કેમ મારગ ચાલે ।। ધન્ય૦।। ૨૨।।
પર પરિણતિ અપની કરી માને, વરતે આરત ધ્યાને ।
બંધ મોક્ષ કારણ ન પીછાને, તે પહેલે ગુણઠાણે ।। ધન્ય૦।। ૨૩।।
કિરિયા લવ પણ જે જ્ઞાનીનો, દૃષ્ટિ થિરાદિક લાગે ।
તેથી સુજસ લહીજે સાહિબ, સીમંધર તુઝ રાગે ।। ધન્ય૦।। ૨૪।।

(૨) **अविपरिणामिनी**=અહિંસાદિ પાંચે યમ વિષેની જે આ ઇચ્છા છે. તે ગમે તેવા સંજોગો થાય તો પણ વિપરીત પરિણામ પામનારી બને નહીં તેવી તીવ્ર હોય છે. અર્થાત્ કોઇ ગમે તેવું સમજાવનારા મળી જાય, હિંસાદિ તરફ લલચાવનારા આવી જાય તો પણ અહિંસા આદિ સ્વીકારવાની તીવ્ર ઇચ્છા બદલાતી નથી. મોળી પડતી નથી કે કાચી પડતી નથી. એવી સાચી આ ઇચ્છા હોય છે. આ પ્રમાણે આ પ્રથમ **ઇચ્છાયોગ** સમજાવ્યો. ॥ ૨૧૫॥

तथा=વળી

सर्वत्र शमसारं तु, यमपालनमेव यत् ।
प्रवृत्तिरिह विज्ञेया, द्वितीयो यम एव तत् ॥ २१६॥

ગાથાર્થ = સામાન્યથી સર્વ સ્થાને ઉપશમભાવની પ્રધાનતાવાળું એવું જે પાંચ યમધર્મનું પાલન. તે જ અહીં "પ્રવૃત્તિ" નામનો બીજો યમધર્મ જાણવો. ॥ ૨૧૬॥

ટીકા-"*सर्वत्र*" सामान्येन, "*शमसारं तु*" उपशमसारमेव यत्क्रिया-विशिष्टं, "*यमपालनं प्रवृत्तिरिह विज्ञेया*" यमेषु "*द्वितीयो यम एव तत्*" प्रवृत्तियम इत्यर्थः ॥ २१६॥

વિવેચન :- પ્રથમ ઇચ્છાયમ આવ્યા પછી હવે બીજો પ્રવૃત્તિયમ જીવનમાં આવે છે. અહિંસા આદિ પાંચે યમોમાં પ્રવર્તન કરવું. જીવનમાં ઉતારવા, જીવનની સર્વ આચરણા અહિંસા આદિમય કરવી. દેવ-ગુરુની સાક્ષિએ વ્રતો ગ્રહણ કરવાં. યથાર્થ રીતે વ્રતો પાળવાં. તેમાં આવતાં વિઘ્નોને જીતવાં તે પ્રવૃત્તિયમ છે. જેમ વાત્સલ્ય-ભાવવાળી માતા બાળકનું સર્વ પ્રયત્નથી લાલન-પાલન કરે છે. જેમ પ્રજાવત્સલ રાજા સ્નેહથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરે છે. જેમ ધનાદિનો પ્રેમી આત્મા સાવધાની પૂર્વક ધનનું સંરક્ષણ કરે છે. તેવી રીતે મુમુક્ષુ એવા આ યોગિરાજ અહિંસા આદિ પાંચ યમધર્મોની જે યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઇ છે. તે મહામૂલ્યવાન્ રત્નતુલ્ય છે. રત્ન ક્યાંય ખોવાઇ ન જાય. પડી ન જાય. મોહરાજાના સૈનિકો રૂપી ચોર લોકો લૂંટી ન જાય તેમ પ્રાપ્ત થયેલા આ પાંચ યમધર્મોનું આ મહાત્મા ઉપયોગ પૂર્વક જતન કરે છે.

આ અહિંસાદિનું પાલન ઉપશમ પ્રધાન હોય છે. સમતાભાવ છે સાર જેનો એવું અહિંસાદિનું પાલન કરે છે. પોતાને શમભાવ રહે અને પોતાના વ્રત-પાલનથી અન્યને પણ શમભાવનું કારણ બને તેવું ઉત્તમ વ્રતપાલન કરે છે. **યમપાલનનો સાર શમ જ છે.** શમભાવ જ સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવ છે. તથા યોગશાસ્ત્રોમાં જણાવેલી વિધિપૂર્વક પ્રતિક્રમણ, પડિલેહણ, દેવવંદન આદિ ધર્મક્રિયાઓ પણ વિશિષ્ટ રીતે કરે છે. આવા પ્રકારની વિધિપૂર્વકની ક્રિયાઓથી વિશિષ્ટ અને શમસારવાળું જે યમપાલન તે **પ્રવૃત્તિયમ** નામનો બીજો યમ જાણવો. ॥ ૨૧૬ ॥

विपक्षचिन्तारहितं, यमपालनमेव यत् ।
तत्स्थैर्यमिह विज्ञेयं, तृतीयो यम एव हि ॥ २१७॥

ગાથાર્થ = અતિચારાદિ રૂપ વિપક્ષની ચિંતાથી રહિત એવું જે યમપાલન છે, તે જ અહીં સ્થિરતા નામનો ત્રીજો યમ જાણવો. ॥ ૨૧૭॥

ટીકા-*''विपक्षचिन्तारहितं''* अतिचारादिचिन्तारहितमित्यर्थः । *''यमपालन-मेव यद्''* विशिष्टक्षयोपशमवृत्त्या, *''तत्स्थैर्यमिह विज्ञेयं''* यमेषु । एतच्च *''तृतीयो यम एव''* हि स्थिरयम इति योऽर्थः ॥२१७॥

વિવેચન :- અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોનું પાલન કરતાં કરતાં આ યોગી મહાત્મા વ્રતોમાં એવા દૃઢ-મજબૂત અને પાવરધા બની જાય છે કે વ્રતપાલનમાં અતિચારાદિ દોષો લાગવાની ચિંતા રહેતી નથી. કોઇ પણ કાર્યમાં પ્રથમ અભ્યાસક જીવ હોય છે તો તે તે કાર્ય કરવામાં ઘણી સ્ખલના થાય છે. પરંતુ તે વિવક્ષિત કાર્ય વારંવાર સતત કરવાથી કાર્ય-કરવાનો અનુભવ પરિપૂર્ણ રીતે એવો પ્રાપ્ત થઇ જાય છે કે તે કાર્યમાં કોઇ ભૂલ આવતી નથી. જેમ કોઇ નવા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના પાઠો ચલાવે તો સ્ખલના થાય, પરંતુ અનુભવી પ્રૌઢ શિક્ષક પાઠો ચલાવે તો તેવી સ્ખલના ન થાય. (૨) સ્કુટર કે કાર ચલાવવાનું કામકાજ શિખતો મનુષ્ય ભૂલો પણ કરે, અકસ્માત પણ કરે અને શરીરે ઇજા પણ પામે. પરંતુ વર્ષોથી ચલાવવાની કળામાં પ્રવીણ થયેલો પુરુષ સ્કુટર કે કાર ચલાવે તો તેવી કોઇ ભૂલ ન કરે. (૩) વેપાર કરવાનું નવું જ કામકાજ કરતો વેપારી તે કાર્યમાં ભૂલ પણ કરે પરંતુ વર્ષોથી વેપારકલામાં અનુભવો મેળવીને ઘડાયેલો મનુષ્ય કંઇ પણ ખોટ આવવા દેતો નથી. ઇત્યાદિ ઉદાહરણોની જેમ વ્રતપાલનમાં નક્કર-પાકા અને અનુભવી બનેલા આ યોગી મહાત્માને વિપક્ષોની -અતિચારોની ચિંતા હોતી નથી. કારણ કે અતિચારો લાગે એવી ભૂલ થવાનો તેમના જીવનમાં સંભવ જ નથી. એટલા બધા તેઓ પ્રવીણ બન્યા છે.

વળી ભાવપૂર્વક વિધિ સહિત આગમાનુસારિણી ધર્મક્રિયાઓ અને આ પાંચ યમધર્મો (વ્રતો)નું પાલન એવું સુંદર અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આત્મહિતના પ્રયોજને જ કર્યું છે કે જેના પ્રતાપે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ અને મોહનીયકર્મનો એવો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ પ્રગટ થયો છે. તે ક્ષયોપશમની વિદ્યમાનતા વડે આત્મબળના પ્રતાપે જ આવા અતિચારોનો અયોગ છે. માટે પણ વિપક્ષોની ચિંતા રહિત આ વ્રતપાલન હોય છે.

અહીં **અતિચારાદિ** પદમાં કહેલા **આદિ**=શબ્દથી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર એમ ચારે દોષો સમજી લેવા. અતિચારદોષની દોષ તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધિ હોવાથી અહીં તેનો નામપૂર્વક ઉલ્લેખ કરેલો છે.

(૧) **અતિક્રમ**=દોષ સેવવાની ઇચ્છા થવી તે.

(૨) **વ્યતિક્રમ**=દોષ સેવવાની તૈયારી કરવી. સાધન સામગ્રી એકઠી કરવી.
(૩) **અતિચાર**= અજાણતાં દોષ સેવવો. અથવા પરાધીનતાના કારણે દોષ સેવવો.
(૪) **અનાચાર**= જાણી બૂઝીને વિષયરસની આસક્તિથી દોષ સેવવો.

ઉપરોક્ત અતિચારાદિ વિપક્ષોની ચિંતાથી રહિત અને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમભાવ યુક્ત ઉપશમસારવાળું જે વ્રતપાલન છે. તે અહીં **સ્થૈર્ય** નામનો ત્રીજો યમ જાણવો. ॥૨૧૭॥

परार्थसाधकं त्वेतत्सिद्धिः शुद्धान्तरात्मनः ।
अचिन्त्यशक्तियोगेन, चतुर्थो यम एव तु ॥ २१८॥

ગાથાર્થ = અચિન્ત્ય શક્તિની પ્રાપ્તિ દ્વારા પરોપકાર કરવામાં સમર્થ એવું આ યમપાલન તે સાચે જ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ એ ચોથો યમ છે. ॥ ૨૧૮॥

ટીકા -*''परार्थसाधकं त्वेतत्''* यमपालनं, *''सिद्धि''* रभिधीयते । एतच्च *''शुद्धान्तरात्मनो''* नान्यस्य । *''अचिन्त्यशक्तियोगेन''* तत्सन्निधौ वैरत्यागात् । इत एतत् *''चतुर्थो यम एव तु''* सिद्धियम इति भावः ॥ २१८॥

વિવેચન :- સ્થિરતા પૂર્વક યમનું પાલન કરતાં કરતાં મોહનીયાદિ કર્મમલનો હ્રાસ થતાં આ આત્મા શુદ્ધ બને છે જેમ જેમ કર્મમલનો વધારે વધારે ક્ષય થાય છે અને અન્તરાત્માની શુદ્ધિ વધારે વધારે થાય છે. તેમ તેમ તે આત્મામાં અચિન્ત્ય શક્તિ પ્રગટે છે. તે અચિન્ત્ય શક્તિથી પરને અદ્‌ભુત ઉપદેશ આપવાનું સામર્થ્ય આવે છે. અને તેવા ઉપદેશ દ્વારા પરનો ઘણો ઉપકાર કરી શકે છે. સ્થિરતા પૂર્વક પાળેલા યમનું આ ફળ છે.

આ મહાત્માઓમાં અન્તરાત્માની એવી નિર્મળતા-શુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે કે ઉપદેશ દ્વારા તો તેઓ પરાર્થસાધક બને જ છે. પરંતુ તેઓના સાન્નિધ્યમાત્રથી પણ જન્મજાત વૈરીઓનાં વૈર વિનાશ પામે છે. તેઓની નિકટતા માત્રથી સર્પ-નકુલ, વાઘ-બકરી, ઉંદર-બીલાડી જેવા અત્યન્ત વૈરી જીવો પણ વૈરને ત્યજી દેનારા બને છે. આવા પ્રકારની સ્થિરતા યુક્ત વ્રતપાલનથી પ્રગટ થયેલી, પરોપકાર કરવામાં સમર્થ એવી અચિન્ત્ય શક્તિની પ્રાપ્તિવાળી અન્તરાત્મભાવની અતિશય જે નિર્મળતા-શુદ્ધિ તે **સિદ્ધિયમ** નામનો ચોથો યમ જાણવો. ॥ ૨૧૮ ॥

अवञ्चकस्वरूपमाह= ત્રણ પ્રકારના અવંચક સમજાવે છે.

सद्भिः कल्याणसम्पन्नै-र्दर्शनादपि पावनैः ।
तथा दर्शनतो योग, आद्यावञ्चक उच्यते (इष्यते) ॥ २१९॥

ગાથાર્થ = કલ્યાણને પામેલા અને દર્શનમાત્રથી પણ પાવન કરનારા એવા સત્પુરુષોની સાથેનું તેવા પ્રકારના ભાવથી (ગુણવત્પણાના ભાવથી) દર્શન થવા દ્વારા જે સંબંધ થવો તે "આદ્યાવંચક" કહેવાય છે. ॥ ૨૧૯॥

ટીકા-"*સદ્ભિઃ કલ્યાણસમ્પન્નૈઃ*" વિશિષ્ટપુણ્યવદ્ભિઃ । "*દર્શનાદપિ પાવનૈઃ*" અવલોકનેનાપિ પવિત્રૈઃ । "*તથા*" તેન પ્રકારેણ ગુણવત્તયા વિપર્યયાભાવેન "*દર્શનં*" તથાદર્શનમ્ । "*તતઃ*" તેન, યો "*યોગઃ*" સમ્બન્ધસ્તૈઃ સહ, સ "*આદ્યાઞ્ચક ઇષ્યતે*" સદ્યોગાવઞ્ચક ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૧૯॥

વિવેચન :- સત્પુરુષોની સાથે તથારૂપે (આ સત્પુરુષ છે. અનેક ગુણોથી ભરપૂર છે તે રૂપે) ઓળખાણપૂર્વક યોગ થવો તે ત્રણ અવંચકમાંનો પ્રથમ અવંચક = યોગાવંચક છે. રૂપિયો સાચો હોવો જોઈએ અને તે સાચા રૂપિયાને **"આ સાચો રૂપિયો છે"** તે ભાવે ઓળખવો પણ જોઈએ. તો જ તે રૂપિયાની પ્રાપ્તિનું ફલ મેળવી શકાય છે. તેવી રીતે જે પુરુષનો યોગ થાય છે તે પુરુષમાત્ર હોવો જોઈએ એમ નહીં, પરંતુ **"સત્પુરુષ"** હોવો જોઈએ તથા **"આ સત્પુરુષ"** છે. અનેકગુણોનો ભંડાર છે. તે મહાત્મામાં અલ્પ પણ વિપર્યય (આત્મહિતને બાધા આવે તેવું કોઈ પણ સ્વરૂપ) નથી એવી ઓળખાણપૂર્વક તેની સાથે જે સંબંધ થવો, તેવા પુરુષની પ્રાપ્તિ થવી તે આદ્યાવંચક યોગ કહેવાય છે. જીવનમાં આવા પ્રકારના સત્પુરુષનો મેળાપ થાય એ જ મહા-ભાગ્યની નિશાની છે. અનાદિકાળથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો આ જીવ સત્પુરુષના યોગથી જ સાચા માર્ગે ચઢે છે માર્ગે ચઢવું એ જ આ આત્માનો સૌથી મોટો અને પ્રથમ ઉપકાર છે. આ ઉપકાર કરનારા તે **"સત્પુરુષો"** છે. તેથી તેવા મહાત્મા પુરુષોનો યોગ થવો એ મોટો પુણ્યોદય પ્રગટ્યો જાણવો.

હવે તે સત્પુરુષો કેવા છે? તે બે વિશેષણથી જણાવે છે.

(૧) **કલ્યાણસમ્પન્ન** = જેઓ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ પામી ચૂક્યા છે. **"યોગદશા"** રૂપી રત્નચિંતામણિની જીવનમાં સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરી હોવાથી જેઓ અત્યન્ત વિશિષ્ટ પુણ્યવાળા છે. પરમ નિર્દોષ, અતિશય નિર્વિકારી, રાગાદિ દોષો ઉપર વિશિષ્ટ વિજયવાળા છે. સાચા સંત છે. સાચા સદ્ગુરુ છે. બાહ્યજીવન અને આન્તરિક જીવન એમ બન્ને જીવન જેઓનાં નિર્મળ અને નિર્દોષ છે. નિખાલસ છે. એવા તે સત્પુરુષ છે.

(૨) **દર્શનમાત્રથી લોકોને પવિત્ર કરનારા** = જેઓનું જીવન એટલું બધું પવિત્ર છે કે તેઓના દર્શન માત્રથી દર્શન કરનારનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. તેઓના સાન્નિધ્ય માત્રથી જન્મજાત વૈરિઓનાં વૈર ચાલ્યાં જાય છે. વ્યાખ્યાન દ્વારા અને ઉપદેશ દ્વારા તો કલ્યાણ કરે જ, પરંતુ કંઈ ન કહે અને કંઈ પણ ન કરે તો પણ તેવા

મહાત્માઓના મુખકમલનાં દર્શન માત્ર થતાંની સાથે જ આ આત્મામાંથી રાગાદિ-કષાયો ઢીલા થઈ જાય, મોળા પડી જાય, તેવા આ સત્પુરુષો હોય છે.

તેવા પ્રકારના ઉપરોક્ત બે વિશેષણોવાળા આ સત્પુરુષોને પણ આપણો આત્મા **"આ સત્પુરુષ છે. અનેક ગુણોના ધામ છે. દર્શનમાત્રથી પવિત્ર કરનારા છે. મહાપુણ્યોદયે જ આવા સત્પુરુષોનો યોગ થાય છે."** ઈત્યાદિ રૂપે સમજીને તેવા પ્રકારના દર્શનપૂર્વક (ઓળખાણ-પિછાણપૂર્વક) તેઓની સાથે યોગ કરે તો આ આત્માનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય જ છે. કલ્યાણ-પ્રાપ્તિનું આ પ્રથમ પગથીયું છે. અનાદિકાળથી મહામોહને આધીન થયેલા અનેક જન્મ-મરણાદિ દુઃખોથી પીડાતા આ જીવને આવા સત્પુરુષોનો યોગ સાચો માર્ગ ચિંધનાર છે. સાચો માર્ગ બતાવનાર છે સાચા રસ્તે ચઢાવનાર છે. તેથી આવા સત્પુરુષોની સાથે સત્પુરુષ તરીકે ઓળખીને જે યોગ થાય છે તે યોગને આદ્ય અવંચકયોગ અર્થાત્ **યોગાવંચક** કહેવાય છે.

આત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિમાં આ આત્માને ન છેતરનાર, ન ઠગનાર એવો આ યોગ છે. માટે આ યોગને અવંચકયોગ કહેવાય છે. આ યોગાવંચકથી જીવનનો પલટો શરૂ થાય છે આત્મહિત ભણી આ જીવ વળે છે. દોષિત ભાવો ત્યજે છે. માટે આ પ્રથમ ઉપકારી છે. ॥ ૨૧૯॥

तेषामेव प्रणामादि-क्रियानियम इत्यलम् ।
क्रियावञ्चकयोगः स्यान्महापापक्षयोदयः ॥ २२०॥

ગાથાર્થ=તે સત્પુરુષોને જ પ્રણામ કરવા-સ્તુતિ કરવી વગેરે ક્રિયા કરવાનો જે નિયમ કરવો તે ક્રિયાવંચક કહેવાય છે. જે મહાપાપના ક્ષયને કરનારો છે. ॥ ૨૨૦॥

ટીકા-"*तेषामेव*"सतां, "*प्रणामादिक्रियानियमइत्यलम्*"। "*क्रिया-वञ्चकयोगः स्याद्*"भवेदिति। अयं च "*महापापक्षयोदयो*"नीचैर्गोत्रकर्मक्षयकृदिति भावः ॥२२०॥

વિવેચન :- યોગાવંચક સમજાવીને હવે ક્રિયાવંચક સમજાવે છે. જે મહાત્મા પુરુષોને યોગદશા સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂકી છે. અચિન્ત્યશક્તિનો પ્રભાવ જેઓમાં પ્રગટ્યો છે. જેઓ ધીર, વીર, શાન્ત, દાન્ત, ઈન્દ્રિયવિજેતા, પરોપકારપરાયણ, સંવેગ પરિણામી અને પરમાર્થતત્ત્વ પામેલા છે. તેવા સત્પુરુષોને પ્રણામ-નમસ્કાર કરવા. અને આદિ શબ્દથી તેઓની સ્તુતિ-ગુણાનુવાદ ગાવા. સેવા-વૈયાવચ્ચ કરવી. આવા પ્રકારની મન-વચન અને કાયાની જે ક્રિયા તે ક્રિયાવંચક કહેવાય છે.

ભાવયોગી સત્પુરુષોનો યોગ થયો. અને તેઓની સત્પુરુષ તરીકે સાચી જે ઓળખાણ થઈ. સંસાર-સાગરમાં દુર્લભયોગની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યારથી જ આ આત્મા તે

મહાત્માઓ પ્રત્યે મનથી અત્યન્ત બહુમાનભાવ, પૂજ્યભાવ અને અહોભાવવાળો થાય છે. વચનથી તેઓની સ્તુતિ, ગુણોની પ્રશંસા અને સર્વત્ર યશોવાદ ગાય છે. તથા કાયાથી પ્રણામ-નમસ્કાર-વંદના-સેવા-ભક્તિ અને વૈયાવચ્ચ કરે છે. પ્રતિદિન પ્રણામ આદિ કરવાનો નિયમ કરે છે. આવા પ્રકારનો **અલમ્**=દૃઢ-મજબૂત સામર્થ્યવાળો એવો આ ક્રિયાવંચક યોગ કહેવાય છે. ભાવયોગી એવા સત્પુરુષોને હૃદયપૂર્વક પ્રણામાદિ કરવાથી ભવોભવમાં તેનો પુનઃપુનઃ યોગ સુલભ બને છે.

આવા પ્રકારનો સત્પુરુષોનો યોગ અને તેઓની સત્પુરુષ તરીકેની ઓળખાણ તથા તેઓને ભાવથી પ્રણામાદિ કરવાના પરિણામ વગેરે ઉત્તમ ભાવો પ્રાયઃ ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલા આત્માઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નીચગોત્ર આદિ પાપકર્મોનો ક્ષય કરાવનાર આ યોગ છે. કારણ કે જો નીચગોત્રાદિ પાપકર્મોનો ક્ષય ન થયો હોય તો ત્યાં જન્મ ધારણ કરવો જ પડે. અને ત્યાં આવા અવંચક યોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી નીચગોત્ર આદિ પાપકર્મોનો ક્ષય કરાવનારો અને ઉચ્ચકુલમાં જન્મપ્રાપ્તિ આદિ ઉત્તમભાવોને અપાવનારો આ અવંચક યોગ છે કે જેનાથી અલ્પકાળમાં જ અનાયાસે મુક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

તથા જે ઉત્તમ પુરુષને સેવે તે અવશ્ય ઉત્તમ થાય છે. ઉત્તમ પુરુષોની સેવા કરતાં આ આત્મા પણ ઉત્તમ બને જ છે. પૂજ્યની પૂજા કરતાં કરતાં પૂજક પણ પૂજ્ય બને જ છે. આ કારણથી પણ નીચગોત્ર આદિ પાપકર્મોનો અવશ્ય ક્ષય થાય છે. કારણ કે નીચગોત્રનો ક્ષય થાય તો જ ઉત્તમ થવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી સાહેલડી૦ લહીએ ઉત્તમ ઠામ રે ગુણ૦ ॥
ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે સાહેલડી૦ દીપે ઉત્તમ ધામ રે ગુણ૦ ॥ પૂ.ય.મ. ॥

યોગાવંચક તે ધનુષ્યમાં બાણ ગોઠવવા સ્વરૂપ છે અને ક્રિયાવંચક તે લક્ષ્ય ભણી બાણ છોડવા રૂપ અને બાણની સડસડાટ ગતિ રૂપ છે. જેનાથી મુક્તિપ્રાપ્તિ રૂપ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ અવશ્ય થવાથી ફળાવંચક્તા આવે જ છે. જ્યારે બાણની ગતિ યથાર્થ લક્ષ્ય ભણી થાય છે. અલ્પ પણ આડી-અવળી ગતિ થતી નથી. ત્યારે લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ નિયમા થાય જ છે. તેમ અહીં પણ સત્પુરુષોને પ્રણામાદિ કરવા રૂપ ક્રિયા યથાર્થ થાય. તો કર્મક્ષય-મુક્તિ પ્રાપ્તિ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય જ છે. ॥ ૨૨૦ ॥

फलावञ्चकयोगस्तु, सद्भ्य एव नियोगतः ।
सानुबन्धफलावाप्ति-र्धर्मसिद्धौ सतां मता ॥ २२१॥

ગાથાર્થ = પૂર્વોક્ત સત્પુરુષો પાસેથી જ (સદુપદેશાદિ દ્વારા) ધર્મપ્રાપ્તિની સિદ્ધિ માટે સત્પુરુષોને માન્ય સાનુબંધભાવ યુક્ત એવા ફળની જે અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ફલાવંચકયોગ કહેવાય છે. ॥ ૨૨૧ ॥

ટીકા-''*फलावञ्चकयोगस्तु*'' चरमो योगोत्तमः । किम्भूत इत्याह ''*सद्भ्य एव*'' अनन्तरोदितेभ्यः, ''*नियोगतः*'' अवश्यन्तया । ''*सानुबन्धफलावाप्तिः*'' तथा सदुपदेशादिना, ''*धर्मसिद्धौ*'' विषये, ''*सतां मता*'' इति ॥ २२१॥

વિવેચન :- યોગાવંચક અને ક્રિયાવંચક સમજાવીને હવે ત્રીજા ફલાવંચકનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. ભાવયોગી એવા સત્પુરુષોનો યોગ થયો. સત્પુરુષ તરીકે તેઓની ઓળખાણ થઈ. હૃદયના ભાવપૂર્વક તેવા સત્પુરુષોને પ્રણામ-સ્તવના આદિ અવંચક ક્રિયા કરી. તો તેનાથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ રૂપ અવંચક ફળની પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય જ છે. આવા પ્રકારના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તે ફલાવંચક કહેવાય છે. આ ફળાવંચક એ ચરમ એટલે છેલ્લો ઉત્તમ યોગ છે. સર્વોત્તમ યોગ છે.

પૂર્વે ગાથા ૨૧૯માં કહેલા એવા સત્પુરુષો પાસેથી ઉત્તમ ઉપદેશ શ્રવણ દ્વારા તથા સતત તેઓના સાન્નિધ્યથી આ આત્મામાં અવશ્ય ધર્મતત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે. ધર્મતત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે એટલું જ નહીં. પરંતુ સાનુબંધ એવા ધર્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે કે આ ધર્મતત્ત્વની થયેલી પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર દિન-પ્રતિદિન તથા ભવોભવમાં વધારેને વધારે ગાઢપણે થતી જાય છે. તેની સાંકળ ચાલુ જ રહે છે. અખંડ ધારાવાહીપણે અને નિયમા સવિશેષપણે ધર્મતત્ત્વની વૃદ્ધિ જ થાય છે. જેથી અલ્પભવોમાં જ આ આત્મા નિયતપણે મુક્તિગામી થાય છે.

અનંત ભૂતકાળમાં આ જીવે અનેકવાર ધર્મક્રિયા કરી છે. પરંતુ કાં તો સત્પુરુષનો યોગ થયો નથી. અથવા યોગ થયો હશે તો સત્પુરુષ તરીકે તેઓને ઓળખ્યા નથી. ઓળખ્યા હશે તો મોહની પરવશતાથી ધર્મક્રિયા આચરી નથી. અને તેઓની પ્રેરણાથી કદાચ આચરી હશે તો સંસારસુખના રાગના કારણે સંસારસુખનું લક્ષ્ય રાખીને આચરી હશે. તેથી ફળ પણ તેવું જ (દેવ-મનુષ્યાદિ ભવોનાં સુખ માત્ર જ) પ્રાપ્ત થયું છે. તેથી યોગ પણ આ આત્માને વંચક પ્રાપ્ત થયો, ક્રિયા પણ વંચક જ કરી, તેથી ફળ પણ વંચક જ મળ્યું. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં. તેથી જ આ જીવ આજ સુધી રખડે છે. પરંતુ હવે આવી ઉંચી દશામાં આવેલા જીવને સ્વરૂપનું બરાબર લક્ષ્ય જાગ્યું છે. તે સ્વરૂપ જ પ્રાપ્તવ્ય છે. એવો નિર્ણય કરી લીધો છે. તેથી બાણ દ્વારા કરાતા લક્ષ્યવેધની જેમ આ યોગાવંચક અને ક્રિયાવંચક દ્વારા અવશ્ય આત્માના પરમાર્થની પ્રાપ્તિ સાનુબંધ ધર્મસિદ્ધિ થવા રૂપ ફળાવંચકતા પણ આવે જ છે. આ પ્રમાણે આ સાનુબંધ (ગાઢ) એવી જે ધર્મસિદ્ધિ છે તે સજ્જનોને (સત્પુરુષોને) માન્ય છે. આ ધર્મસિદ્ધિ મુક્તિપ્રાપ્તિનું અવન્ધ્યકારણ બને છે.

પ્રશ્ન :- સાનુબંધ ધર્મસિદ્ધિ જે કહી. ત્યાં **ધર્મ** એટલે શું?

ઉત્તર :- શાસ્ત્રોમાં ધર્મશબ્દના પ્રયોજનવશથી અનેક અર્થો જોવા મળે છે. જેમ કે, અહિંસા - સંયમ અને તપ એ ધર્મ છે. દાન, શીયળ, તપ અને ભાવ એ ધર્મ છે. આશ્રવનો ત્યાગ અને સંવર-નિર્જરાનો આદર એ ધર્મ છે. જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞા પાળવી તે ધર્મ છે. એમ અનેક વ્યાખ્યા જોવા મળે છે. ષોડશક પ્રકરણમાં પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મ.શ્રીએ ધર્મશબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે.

"પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું ચિત્ત એ જ ધર્મ છે"

પુણ્યની વૃદ્ધિ તે પુષ્ટિ, અને પાપક્ષયજન્ય આત્મનિર્મળતા તે શુદ્ધિ. આવા પ્રકારની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું ચિત્ત તે જ ધર્મ છે. આ બન્ને ભાવો અનુબંધવાળા થયે છતે અનુક્રમે પરમ એવું મુક્તિપદ પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે-

पुष्टिः पुण्योपचयः शुद्धिः, पापक्षयेण निर्मलता ।
अनुबन्धिनि द्वयेऽस्मिन्, क्रमेण मुक्तिः परा ज्ञेया ॥ ३-४॥

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના યોગી અને ત્રણ પ્રકારના અવંચકભાવનું સ્વરૂપ કહ્યું ॥૨૨૧॥

एवमेषां स्वरूपमभिधाय प्रकृतयोजनमाह—

આ પ્રમાણે યોગીઓનું સ્વરૂપ કહીને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેની યોજના કરતાં કહે છે કે-

कुलादियोगिनामस्मान्मत्तोऽपि जडधीमताम् ।
श्रवणात्पक्षपातादे-रुपकारोऽस्ति लेशतः ॥ २२२॥

ગાથાર્થ = મારાથી પણ અલ્પ બુદ્ધિવાળા એવા કુલયોગી અને આદિ શબ્દથી પ્રવૃત્તચક્રયોગી મહાત્માઓને આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથથી શ્રવણ દ્વારા તથા યોગનો પક્ષપાત-ઈચ્છા-સ્વીકાર આદિ દ્વારા અંશથી અવશ્ય ઉપકાર થશે જ. ॥ ૨૨૨॥

ટીકા-*"कुलादियोगिनाम्"* उक्तलक्षणानां, *"अस्माद्"* योगदृष्टिसमुच्चयात्, *"मत्तोऽपि"* सकाशात्, *"जडधीमताम्"* अन्येषाम् । किमित्याह-*"श्रवणात्"*- श्रवणेन *"पक्षपातादेः"* पक्षपातशुभेच्छादेः, *"उपकारोऽस्ति लेशतः"* तथा बीजपुष्ट्या ॥ २२२॥

વિવેચન :- પૂર્વે ચાર પ્રકારના **યોગી** આત્માઓ સમજાવ્યા છે તેમાં સૌથી પ્રથમ જે **ગોત્રયોગી** છે તે નામમાત્રથી જ યોગી હોવાથી અને યોગદશા તરફના અલ્પાંશે પણ લક્ષ્યવાળા ન હોવાથી આ ગ્રંથના પઠન-પાઠન અને શ્રવણ માટે અધિકારી નથી. તથા અન્તિમ જે **નિષ્પન્નયોગી** છે. તેઓ પોતે યોગદશા પ્રાપ્ત કરી

ચૂકયા હોવાથી કંઇ પણ પ્રયોજન શેષ ન હોવાથી આ ગ્રંથના પઠન-પાઠન-શ્રવણ માટે અધિકારી નથી. પરંતુ બેને છોડીને વચ્ચેના જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી મહાત્માઓ છે અને તેઓમાં પણ જેઓ મારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા (અલ્પબુદ્ધિવાળા) છે તેઓને આ ગ્રંથથી અવશ્ય લેશથી પણ ઉપકાર થશે. અહીં ગ્રંથકારે પોતાની કેટલી લઘુતા જણાવી છે? આટલી બધી નમ્રતા આવા મહાત્મા યોગી પુરુષોમાં જ સંભવે છે. પોતે અનેક ગ્રંથોના રચયિતા છે. મહાન્ સાહિત્યસર્જક છે. વિદ્વત્શિરોમણિ છે. છતાં પોતાને પણ **જડબુદ્ધિ** વાળા માને છે. કારણ કે એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે **મારાથી પણ જેઓ વધારે જડબુદ્ધિવાળા છે"** તેઓને આ ગ્રંથથી અવશ્ય ઉપકાર થશે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે હું પણ જો કે જડબુદ્ધિવાળો જ છું તો પણ મારી આ રચના મારાથી અધિક જડબુદ્ધિવાળાને ઉપકારક થશે. વાહ! વાહ! કેટલી અને કેવી લઘુતા! ધન્ય છે આવા ગંભીર-ધીર-ઉત્તમોત્તમ મહાપુરુષને..

તત્ત્વથી વિચારીએ તો બારમા ગુણસ્થાનક સુધીના આત્માઓ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવવાળા જ હોય છે. ગમે તેટલા જ્ઞાની હોય, ચૌદપૂર્વધર હોય કે ગણધર હોય કે અનેક ગ્રંથ રચયિતા હોય તો પણ ક્ષાયિકભાવના નિરાવરણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તો અલ્પજ્ઞાનવાળા જ=જડબુદ્ધિવાળા જ છે. આવી દૃષ્ટિ રાખીને ગ્રંથકાર પોતાને જડબુદ્ધિવાળા કહે તે આવા મહાત્મા પુરુષોને જ ઉચિત છે.

પ્રશ્ન :- આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથથી કુલયોગી વગેરે આત્માઓને કેવી રીતે ઉપકાર થશે ?

ઉત્તર :- તે બન્ને યોગી મહાત્માઓ અનુક્રમે યોગદશા પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા અને પ્રવૃત્તિવાળા હોવાથી યોગદશાની કથાના અત્યન્ત પ્રેમી છે. અને આ ગ્રંથ પણ યોગના સ્વરૂપને જ સમજાવનારો છે. તેથી આ ગ્રંથનું વારંવાર સત્પુરુષો પાસેથી શ્રવણ કરવાથી પઠન-પાઠન કરવાથી તેનું વારંવાર ચિંતન-મનન કરવાથી તેના પ્રત્યેનો અતિશય પક્ષપાત થવાથી, તેના પ્રત્યે અતિશય આદર-બહુમાનભાવ અને પૂજ્યભાવ પ્રગટ થવાથી તેવું આચરણ કરવાની શુભ ઈચ્છા પ્રગટ થવાથી તે આત્માઓમાં ધર્મબીજની વૃદ્ધિ થશે.

પૂર્વે ગાથા ૨૩ આદિમાં યોગબીજોનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્રનું વારંવાર શ્રવણ એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. કારણ કે તેનાથી આત્મામાં ધર્મતત્ત્વની પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. તેથી આ પણ મહા ધર્મગ્રંથ છે. આત્મદૃષ્ટિ ખોલનારો અને ખીલવનારો આ ગ્રંથ છે. પરમાર્થતત્ત્વ સમજાવનારો આ ગ્રંથ છે.

સ્વરૂપનું લક્ષ્ય કરાવનારો અને તે તરફ અધિક પ્રેરણા કરનારો આ ગ્રંથ છે. તેથી આ ગ્રંથના વારંવાર શ્રવણ-પક્ષપાત-શુભેચ્છા-મનન અને આચરણ દ્વારા અવશ્ય ઉપકાર કરનારો આ ગ્રંથ ધર્મબીજની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિ કરવા દ્વારા અવશ્ય ઉપકારક થશે જ.

(ખરેખર મારા ઉપર પણ આ ધર્મગ્રંથથી ઘણો ઘણો ઉપકાર થયો છે. આ ગ્રંથ તથા યોગશતક અને યોગબિન્દુ આદિ ગ્રંથ જ્યારે ભણાવવા દ્વારા વાંચ્યા ત્યારથી જ તેમાં આલેખિત ભાવો હૃદયસ્પર્શી થયા. વારંવાર તેનું પઠન-પાઠન કરવા-કરાવવાનું જ મન થયું. અને મન તથા જીવન ઉપર ઘણા અંશે અવશ્ય ઉપકાર થયો જ છે. તેથી તેનાથી પ્રેરાઈને જ આ ગ્રંથોની ટીકાનું ગુજરાતી વિવેચન લખવા પ્રેરાયો છું. યોગવિંશિકા- અને યોગશતકનું વિવેચન લખી પ્રકાશિત કરીને આ ત્રીજા યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથનું વિવેચન લખ્યું છે. આ વિવેચન લખતાં આત્મામાં જે અદ્‌ભુત ભાવો સ્ફૂર્યા છે તે શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેથી ઉપકારી એવા આ ગ્રંથને અને ગ્રંથ-રચયિતાને હૃદયના ભાવ અને બહુમાનપૂર્વક પુનઃ પુનઃ વંદના કરું છું.) ॥૨૨૨॥

कः पक्षपातमात्रादुपकार इत्याशङ्कापोहाय आह-

પક્ષપાતમાત્રથી શું ઉપકાર થાય ? એવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે.

तात्त्विकः पक्षपातश्च, भावशून्या च या क्रिया ।
अनयोरन्तरं ज्ञेयं, भानुखद्योतयोरिव ॥ २२३॥

ગાથાર્થ = તાત્ત્વિક એવો પક્ષપાત, અને ભાવશૂન્ય એવી જે ક્રિયા, આ બન્નેની વચ્ચે સૂર્ય અને ખદ્યોત (આગીયા) જેટલું અંતર જાણવું. ॥ ૨૨૩॥

ટીકા -*''तात्त्विकः पक्षपातश्च''* पारमार्थिक इत्यर्थः । *''भावशून्या च या क्रिया''* इति, *''अनयोरन्तरं ज्ञेयं''* कयोरिवेत्याह-*''भानुखद्योतयोरिव''* महदन्तरमित्यर्थः ॥ २२३॥

વિવેચન :- આ યોગધર્મ પ્રત્યેનો હૃદયમાં રહેલો તાત્ત્વિક (સાચો પારમાર્થિક) એવો જે પક્ષપાત છે. અને ભાવશૂન્ય જે ધર્મની ક્રિયા છે. તે બન્નેમાં સૂર્ય અને ખજુઆ (આગીયા) સમાન અંતર છે. યોગમાર્ગ પ્રત્યેનો પારમાર્થિક જે પક્ષપાત છે. તે તેના પ્રત્યેના પ્રેમ-રુચિ- અને ઉપકારકતા બુદ્ધિ પૂર્વકનો જ હોય છે. તેથી આ યોગદશા જેનામાં પ્રગટી હોય છે તેવા મહાત્માઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવવાળો અને પોતાને પણ નિકટગામી

ભવાન્તરોમાં પ્રાપ્ત થાય એવી તીવ્ર ઈચ્છાપૂર્વકનો હોય છે. જેથી બીજાધાન કરાવનારો અને કાલાન્તરે યોગપ્રાપ્તિ કરાવવા દ્વારા મુક્તિ અપાવનારો પણ બને છે. તેથી આ તાત્ત્વિક પક્ષપાત (ધર્મક્રિયાનું વિશિષ્ટાચરણ ન આવ્યું હોય તો પણ) એ ઝળહળતા સૂર્ય સરખો અતિશય દેદીપ્યમાન છે. પરંતુ હૃદયની ભાવનાથી શૂન્ય એવી કરાતી ધર્મ ક્રિયા દંભપૂર્વકની, માન વધારનારી, પોતાને વિશિષ્ટગુણવાન્ મનાવનારી, અને અન્યગુણવંતા પુરુષો પ્રત્યે ક્રિયાહીનતા દેખીને હીનતાબુદ્ધિ કરાવનારી હોય છે. જેથી આગીયા સમાન અલ્પ અને તુચ્છ પ્રકાશવાળી છે. તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં પરિણતિની શુદ્ધિ છે, જે કાળાન્તરે પણ પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિ લાવે જ છે. જ્યારે ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ પ્રવૃત્તિમાત્રની જ શુદ્ધિ છે જે કાલાન્તરે પણ પરિણતિને સુધારતી નથી પરંતુ માનાદિ કષાયો લાવવા દ્વારા પરિણતિને બગાડે છે. તાત્ત્વિક પક્ષપાત એ મનશુદ્ધિ છે અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ માત્ર કાય શુદ્ધિ છે. આ પ્રકારે સમજતાં પણ બન્નેની વચ્ચેનું અંતર સમજાશે. કહ્યું છે કે-

નાણ રહિત જે શુભક્રિયા, ક્રિયા રહિત શુભ નાણ ।
યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય કહીઉં, અંતર ખજુઆ ભાણ ॥ ૧૫-૩ ॥
ખજુઆ સમી કિરિઆ કહી, નાણ ભાણ સમ જોય ।
કલિયુગ એહ પટંતરો, વિરલા બુઝે કોઈ ॥ ૧૫-૪ ॥
ક્રિયા માત્ર કૃત કર્મક્ષય, દદ્દૂર ચૂર્ણ સમાન ।
જ્ઞાન કીઉં ઉપદેશપદિ, તાસ છાર સમ જાણ ॥ ૧૫-૫ ॥
નાણ પરમ ગુણ જીવનો, નાણ ભવાર્ણવ પોત ।
મિથ્યામતિ તમ ભેદવા, નાણ મહા ઉદ્યોત ॥ ૧૫-૮ ॥
નાણ રહિત હિત પરિહરી, અજ્ઞાન જ હઠ રાતા ।
કપટ ક્રિયા કરતા યતિ, ન હુઈ જિનમતિ માતા ॥ ૧૫-૧૧॥

(પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ. કૃત દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ ઢાળ-૧૫)

तथा चाह=સૂર્ય અને ખદ્યોતની જેમ આ વિવક્ષિતભાવોમાં મોટું અંતર કેમ છે? તે સમજાવે છે.

खद्योतकस्य यत्तेजस्तदल्पं च विनाशि च ।
विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधैः ॥ २२४॥

ગાથાર્થ = આગીયાનું જે તેજ છે તે પ્રમાણમાં અલ્પ છે અને વિનાશી છે. સૂર્યનું તેજ તેનાથી વિપરીત છે. એમ પંડિત પુરુષોએ જાણવું. ॥ ૨૨૪॥

ટીકા -''*खद्योतकस्य*'' सत्त्वविशेषस्य, ''*यत्तेज:*'' प्रकाशात्मकम् । तत्किमित्याह-''*अल्पं च विनाशि च*'' स्वरूपेण । ''*विपरीतमिदं भानो:*'' बह्वविनाशि चादित्यस्येति । इत्येवं, ''*भाव्यमिदम्*'' अधिकृतपक्षपाता-देतत्क्रियादिकं, ''*बुधै:*'' तत्त्वनीत्येति ॥ २२४॥

વિવેચન :- ઉપર કહેલ સૂર્ય અને આગીયાના દૃષ્ટાન્તને આ ગાથામાં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. ખદ્યોતક તે એક પ્રકારનું નાનું જીવડું છે. કે જેને લોકો આગીઓ કહે છે. તે ખદ્યોતકનું તેજ જે પ્રકાશાત્મક છે. તે અતિશય અલ્પ છે. તેટલા ભાગમાં જ પ્રકાશ પાથરનારૂં છે અને તે પણ મન્દ મન્દ પ્રકાશ આપનાર છે. પ્રકાશ આપ્યો ન આપ્યો અને તુરત જ વિનાશ પામનારૂં, ફરી ફરી અલ્પ અલ્પ પ્રકાશપણે ચમકે છે અને ચમકતાંની સાથે જ તુરત વિલય પામી જાય છે. જ્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ તેનાથી વિપરીત છે આખા જગતને અતિશય તીવ્ર પ્રકાશ આપે છે. જેમાં વિશ્વના સમસ્ત લોકો વસ્તુઓ જોઇ શકે છે અને પોતાના વ્યવહાર કરી શકે છે. વળી તે સૂર્યનો પ્રકાશ ઘણા લાંબા ટાઇમ સુધી રહેનાર છે એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ બહુ છે અને અવિનાશી છે.

આ પ્રમાણે તાત્ત્વિક વિષયનો પક્ષપાત અને આવા પ્રકારની (ભાવશૂન્ય) ક્રિયા વગેરેનો ભેદ પંડિત પુરુષોએ તાત્ત્વિક નીતિથી (નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી) (પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી) વિચારવો. અહીં તાત્ત્વિકપક્ષપાત એ સૂર્યસમાન છે અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ ખદ્યોતક સમાન છે. ઉપરની વાતનો સાર એ છે કે ભાવશૂન્ય જે ક્રિયા છે. તે કાયિક ક્રિયા માત્ર જ હોવાથી માન-માયા આદિ કષાયોના કારણે આત્મ-કલ્યાણની પ્રાપ્તિનું અવન્ધ્ય કારણ બનતી નથી. તેથી ક્રિયાકાલે ક્રિયાનો રંગ આવે છે. પરંતુ શેષકાળે પુનઃ શુષ્ક બની જાય છે. તેથી તેનો રંગ અલ્પ છે અને વિનાશી છે. જ્યારે તાત્ત્વિક પક્ષપાત જે છે. તેનાથી સદા હૃદય ભીનું ભીનું સંવેગ-વૈરાગ્યવાળું રહે છે. અને વર્ષો સુધી પણ રહે છે અને ભવાન્તરમાં પણ સાથે આવે છે તથા તેના સંસ્કાર દ્વારા ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતાં અલ્પકાળમાં જ મુક્તિપદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે ભાવ બહુ કિંમતી છે અને અવિનાશી છે.

આ કારણથી જ જૈનશાસ્ત્રોમાં જ્ઞાની પુરુષોએ ઉચ્ચકોટિની ધર્મક્રિયા કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની પ્રશંસા કરી નથી. તથા આરાધક પણ કહ્યા નથી. અને ચારિત્રના આચરણ વિનાના હોવા છતાં પણ ચોથા ગુણસ્થાનકવર્તી સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવોની પ્રશંસા કરી છે. કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિજીવોની ઉચ્ચકોટિની પણ ક્રિયા ભાવથી શૂન્ય છે. જ્યારે ચોથા ગુણસ્થાનકના જીવોમાં વિરતિની ક્રિયા ન હોવા છતાં પણ તાત્ત્વિક પક્ષપાત છે. આ

કારણથી ઉચ્ચકોટિની મિથ્યાત્વી જીવોની ધર્મક્રિયા કરતાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનો તાત્ત્વિક પક્ષપાત ઉચ્ચકોટિનો છે. તેથી જ સર્વવિરતિધર, દેશવિરતિધર અને સંવેગપાક્ષિક એમ ત્રણ પ્રકારના જીવો આરાધક કહેલા છે. કહ્યું છે કે-

साधुः श्राद्धश्च संविग्नपक्षी शिवपथास्त्रयः ।
शेषाः भवपथा गेहिद्रव्यलिङ्गिकुलिङ्गिनः ॥
गुणी च गुणरागी च, गुणद्वेषी च साधुषु ।
श्रूयन्ते व्यक्तमुत्कृष्टमध्यमाधमबुद्धयः ॥

પૂ. યશો. કૃત દ્વાત્રિંશત્દ્વાત્રિંશિકા ॥૩।૨૯।૩૦॥

સાધુ-શ્રાવક અને **સંવેગપાક્ષિક** આ ત્રણ જીવો મુક્તિ માર્ગના પથિક છે બાકીના **ગૃહસ્થો, માત્ર દ્રવ્ય લિંગધારી સાધુ,** અને **કુલિંગ સાધુ** આ ત્રણ સંસારમાર્ગના પથિક છે. એમ જાણવું.

સાધુઓમાં પણ ગુણવાન્ પુરુષો, ગુણોના રાગી પુરુષો, અને ગુણોના દ્વેષી પુરુષો અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અને અધમબુદ્ધિવાળા કહેવાય છે. એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ સંભળાય છે.

પ્રથમ સાધુ બીજો વર શ્રાવક, ત્રીજો સંવેગ પાખીજી ।
એ ત્રણે શિવ મારગ કહીએ, જિહાં છે પ્રવચન સાખીજી ॥
શેષ ત્રણે ભવ મારગ કહીએ, કુમતિ કદાગ્રહ ભરીયાજી ।
ગૃહી યતિલિંગ કુલિંગે લખીએ, સકળ દોષના દરીયાજી ॥

પૂ. ઉપાધ્યાયજી કૃત સવાસો ગાથાનું સ્વતન ॥ ઢાળ-૭-૩ ॥

આ પ્રમાણે તાત્ત્વિકપક્ષપાતવાળો સંવેગપાક્ષિક જીવ પણ ત્રીજા નંબરે મુક્તિમાર્ગનો પથિક કહેવાય છે. પરંતુ ભાવશૂન્ય ક્રિયામાત્રવાળો જીવ અભવ્યાદિની જેમ મુક્તિમાર્ગનો પથિક કહેવાતો નથી. ॥ ૨૨૪ ॥

विशेषमाह=આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથનું શ્રવણ કરવામાં વિશેષતા કહે છે.

श्रवणे प्रार्थनीयाः स्युर्न हि योग्याः कदाचन ।
यत्नः कल्याणसत्त्वानां, महारत्ने स्थितो यतः ॥ २२५॥

ગાથાર્થ = યોગ્ય આત્માઓને યોગગ્રંથના શ્રવણ માટે પ્રાર્થના કરવાની કદાપિ હોતી નથી. કારણ કે કલ્યાણ સત્ત્વ (ભાવ પુણ્યશાલી) પુરુષોને મહારત્નની પ્રાપ્તિમાં સદા ઉદ્યમ હોય જ છે. ॥ ૨૨૫॥

ટીકા - ''*श्रवणे*'' श्रवणविषये, ''*प्रार्थनीया*'' ''*स्युः*'' भवेयुः । ''*न हि योग्याः कदाचन*''शुश्रूषाभावेन स्वतः प्रवृत्तेः । तथा चाह-''*यत्नः कल्याणसत्त्वानां*'' पुण्यवतां, ''*महारत्ने*'' चिन्तामण्यादिविषये, ''*स्थितो यतः*'' तथौचित्ययोगेन, पक्षपातादेरपि जन्मान्तरावाप्तिश्रुतेः ॥ २२५॥

વિવેચન :- ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી મહાત્માઓ છે અર્થાત્ જે યોગવિષયક શાસ્ત્ર સમજવાને યોગ્ય છે. આત્માર્થી મુમુક્ષુ અને પરમાર્થપદના વાંછુક છે. તેવા યોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથના શ્રવણ-પઠન-પાઠન વિષે પ્રાર્થના કરવાની હોતી નથી.

હે કુલયોગી મહાત્માઓ 'હે પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ! હે મુમુક્ષુ આત્માઓ! હે યોગમાર્ગના જિજ્ઞાસુ આત્માઓ! તમે સર્વે અમારો આ ગ્રંથ બરાબર સાંભળજો. બરાબર પઠન-પાઠન કરજો. આ ગ્રંથમાં ઘણું રહસ્ય ભરેલું છે. આવા પ્રકારની વિનંતિ કરવાની હોતી નથી. તેઓને પ્રાર્થના કરવી પડતી નથી. કારણ કે તે મહાત્માઓ **''શુશ્રૂષા''**= સાચી અંતરંગ ભાવપૂર્વકની તત્ત્વ સાંભળવાની તમન્નાવાળા જ હોય છે. એટલે સ્વતઃ પોતાની મેળે જ (પરની પ્રેરણા વિનાજ) તત્ત્વશ્રવણની જ્યાં જ્યાં પ્રાપ્તિ થાય તેવા યોગો હોય છે. ત્યાં પ્રવર્તતા જ હોય છે. સજ્જન પુરુષોની સત્શાસ્ત્રશ્રવણમાં સ્વતઃ જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. જે કલ્યાણસત્ત્વ જીવો છે તે કલ્યાણ સત્ત્વ જીવોનો ચિંતામણિ આદિ મહારત્નોની પ્રાપ્તિના વિષયમાં સદા પ્રયત્ન રહેલો જ હોય છે.

અહીં **''કલ્યાણ''** કરવાના અર્થી જીવો અથવા જેઓનું નિયમા કલ્યાણ થવાનું જ છે તેવા આત્માઓ આત્મકલ્યાણના હેતુભૂત ચિંતામણિ આદિ મહારત્નો મેળવવાનો જો કોઇ સ્થાને યોગ દેખાય તો તે વિષયમાં સદા પ્રયત્નયુક્ત જ હોય છે. તેવા વિષયમાં પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો તે તેઓનો ઔચિત્યયોગ છે. તેઓનું તેમ કરવું તે ઉચિત પ્રવૃત્તિ જ છે. કારણ કે જે જેનો અતિશય અર્થી હોય છે તેને તે મળવાના પ્રસંગો જ્યારે સાંપડે છે. ત્યારે તે અલ્પ પણ પ્રમાદ કર્યા વિના પરની પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સામેથી દોડી જઇ તે તે લભ્યવસ્તુને પ્રાપ્ત કરી લેવા તત્પર જ હોય છે. તેથી તેઓ માટે આ ઉચિત જ કહેવાય છે. તેવી રીતે આત્માર્થી મુમુક્ષુ માટે આ ગ્રંથ પણ ચિંતામણિ રત્ન તુલ્ય છે. બલ્કે તેથી પણ અધિક છે. કારણ કે ચિંતામણિ આદિ રત્નો વર્તમાનભવના સાંસારિક દુઃખોનો જ ઉચ્છેદ કરનારાં છે. જ્યારે આ ગ્રંથનું શ્રવણ અને પઠન-પાઠન ભવોભવનાં દુઃખોનો ઉચ્છેદ કરનારું છે. સર્વથા દુઃખનો ઉચ્છેદ કરી અનંતસુખયુક્ત એવું મુક્તિપદ આપનારું છે. માટે તેઓની આવા ગ્રંથોના શ્રવણમાં સહજપણે પ્રવૃત્તિ હોય જ છે. પ્રેરણા કરવાની રહેતી જ નથી. આવા સજ્જન પુરુષોને હૈયામાં યોગવિષયક શાસ્ત્રો સાંભળવાનો,

પઠન-પાઠન કરવાનો તથા તદુક્તાચરણ આચરવાનો પક્ષપાતાદિ હંમેશાં હોય જ છે. પક્ષપાત-રુચિ-પ્રીતિ-હાર્દિક પૂજ્યભાવ-અને બહુમાનાદિ હોય છે. તેના કારણે જ તેવા સજ્જન પુરુષોને જન્માન્તર (બીજા ભવ)માં પણ બાલ્યવયથી સંવેગ-નિર્વેદના પરિણામપૂર્વક આ યોગધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવું શાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે. અનુભવ પણ એવા થાય જ છે કે જેને જેના ગાઢ સંસ્કાર હોય છે તેને ભવાન્તરમાં તે અવશ્ય મળે જ છે. જેમ બાલ્યવયના ગાઢસંસ્કારવાળા ભાવો યુવાવસ્થામાં અને યુવાવસ્થાના ગાઢ સંસ્કારવાળા ભાવો વૃદ્ધાવસ્થામાં અનુભવાય જ છે. તેવી રીતે આ ભવના ગાઢ પક્ષપાતાદિ સંસ્કારોથી ભવાન્તરમાં લઘુવયથી યોગધર્મની પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય છે. ॥ ૨૨૫ ॥

अयोग्यदानदोषपरिहारमाह=

જો યોગ્યને આ ગ્રંથના શ્રવણની પ્રાર્થના કરવાની આવશ્યકતા ન હોય તો અયોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથના શ્રવણની પ્રાર્થના તો કરો, કે જેથી તે અયોગ્ય આત્માઓ આવા મહોત્તમ ગ્રંથશ્રવણ કરીને યોગ્ય બને. જેથી સ્વ-પર ઉપકાર કરવાનો આ ગ્રંથથી લાભ થાય. તેનો ઉત્તર ગ્રંથકારશ્રી આ ગાથામાં આપે છે કે અયોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથનું દાન કરવામાં આવે તો દોષ જ લાગે. તેથી તેવો દોષ ન લાગે તે માટે અર્થાત્ દોષપરિહાર માટે જણાવે છે કે-

नैतद्विदस्त्वयोग्येभ्यो, ददत्येनं तथापि तु ।
हरिभद्र इदं प्राह, नैतेभ्यो देय आदरात् ॥ २२६॥

ગાથાર્થ = યોગના ગ્રંથોને જાણનારા જ્ઞાની પુરુષો (યોગાચાર્યો) જો કે પોતે સ્વયં અયોગ્ય આત્માને આ યોગ ગ્રંથ આપતા નથી. તો પણ ગ્રંથકારશ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજા આદરપૂર્વક આ પ્રમાણે જણાવે છે કે આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયગ્રંથ તેવા અયોગ્ય આત્માઓને ન આપશો. ॥ ૨૨૬ ॥

ટીકા - *''नैतद्विदस्त्वाचार्याः''* अयोग्यभ्येऽन्येभ्यो, *''ददति''* यच्छन्ति, *''एनं''* योगदृष्टिसमुच्चयाख्यं ग्रन्थम् । *''तथापि तु''* एवमपि व्यवस्थिते । *''हरिभद्रो''* ग्रन्थकृत्, *''इदं प्राह''* । किमित्याह- *''नैतेभ्यः''* अयोग्येभ्यः, *''देयः''* अयं योगदृष्टिसमुच्च्यः, *''आदरात्''* आदरेण इदं प्राह ॥ २२६॥

વિવેચન :- યોગધર્મ સમજવાને માટે યોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથ લેશથી પણ ઉપકારક થશે એમ સમજી તેઓને આ ગ્રંથશ્રવણની અનુજ્ઞા ગ્રંથકારે કરી. પરંતુ તેઓ યોગ્ય હોવાથી, સ્વયં પોતે યોગધર્મના અભિલાષુક હોવાથી, પરપ્રેરણા વિના જ આવા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી, તેઓને પ્રાર્થના કરવાની રહેતી નથી. તેથી

પ્રશ્ન થાય છે કે અયોગ્ય આત્માઓનું શું? તેઓને આ ગ્રંથ ભણાવવો કે ન ભણાવવો? તેઓનો ટાળો કેમ કરો છો ? તેઓએ શું અપરાધ કર્યો છે? આવા પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારે આ ગાથામાં અતિશય સ્પષ્ટ આપ્યો છે કે યોગધર્મ જાણનાર જ્ઞાની ગીતાર્થ એવા યોગાચાર્યો કહે છે કે **''આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથ તેવા પ્રકારના અયોગ્ય આત્માઓને આપવો નહીં.''**

યોગાચાર્યો સ્પષ્ટ ના કહે છે. પરંતુ ગ્રંથકર્તા શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રી તો આદરપૂર્વક-નમ્રતાપૂર્વક-હૃદયની કરુણા પૂર્વક કહે છે કે **''અયોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથ આપવા યોગ્ય નથી''** ઉપરોક્ત **''આપવો નહીં''** અને **''આપવા જેવો નથી''** આ બન્ને વાક્યોમાં બીજું વાક્ય કોમળતા, કરુણા અને મીઠાશને દર્શાવનારૂં છે. કારણ કે તેઓ જાણે છે કે અયોગ્ય આત્માને આપવાથી તેઓનું હિત-કલ્યાણ થવાનું નથી. પરંતુ અહિત-અકલ્યાણ જ થવાનું છે. કારણ કે જેઓનું ઉદર મંદ પાચન શક્તિ ધરાવે છે, જેઓને સાદો પૌષ્ટિક ખોરાક પણ પચતો નથી. અજીર્ણ, વમન અને વારંવાર ઝાડા-ઉલટી જ થાય છે. તેવા મંદ પાચનશક્તિવાળાને **''પરમાન્ન''** તો પચે જ નહીં, તેથી અપાય જ નહીં. આપવું તે આરોગ્ય વધારનાર નથી પરંતુ આરોગ્ય બગાડનાર છે. તેવી રીતે આ ગ્રંથ ભણવાને માટે અનધિકારી આત્માને આ ગ્રંથ પઠન-પાઠન કરાવવા જેવો નથી. કારણ કે અયોગ્યતા હોવાના કારણે યોગદશાની યથાર્થ સાધના જીવનમાં લાવ્યા વિના ''હું તો બધાં જ યોગશાસ્ત્રો ભણ્યો છું **''મને તો બધું જ આવડે છે''** ઇત્યાદિ કહેતો છતો જ્યાં ત્યાં યોગની મોટી મોટી વાતો કરતો જ ફરે છે અને પોતાની પંડિતાઇ જ ગાયા કરે છે. ઇત્યાદિ રીતે જ્ઞાનનું અજીર્ણ થયાનું જણાવે છે. હૃદયની અંદર વાસ્તવિક જ્ઞાનદશા પરિણામ પામ્યા વિના જ્ઞાનીઓમાં નામ ગણાવવાની મનોવૃત્તિથી પોતે પોતાના આત્માને વંચે છે. મેં યોગના ગ્રંથો **વાંચ્યા** છે એમ માને છે, પરંતુ મેં મારા આત્માને **વંચ્યો** છે. એમ તે જાણતો નથી. આવા ગ્રંથો ઉપરછલ્લા ભણી માત્ર વાણીની મીઠાશથી જનને વંચે છે. તેથી આવા અયોગ્ય જીવો **પરમાન્નતુલ્ય મહાગ્રંથના અધિકારી કેમ હોય?**

ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ સાડાત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે-

નિજ ગણ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ ભણી જન વંચે ।
લુંચે કેશ ન મુંચે માયા, તો ન રહે વ્રત પંચે ॥

॥ આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય ॥

ગુહ્ય ભાવ એ તેહને કહીએ, જેહશું અંતર ભાંજે જી ।
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું ગુહ્ય ન છાજે જી ॥

ગાથા : ૨૦૫

યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અણલહતો, કરશે મોટી વાતો જી ।
ખમશે તે પંડિત પરિષદમાં, મુષ્ટિ પ્રહાર ને લાતો જી ॥

જે અયોગ્ય શ્રોતાજનો છે. તે મૃગપરિષદ્ તુલ્ય છે. અને આ વીરવાણી સિંહનાદ જેવી છે. જેમ સિંહનાદ સાંભળીને મૃગલાઓનું ટોળું ભાગી જાય છે. ત્રાસ પામે છે તેમ તદ્દન નગ્ન સત્ય અને ચોક્ખી-સ્પષ્ટ વીરવાણી સાંભળીને આ અયોગ્ય અને અનધિકારી શ્રોતાજનોનું ટોળું તુરત જ ભાગી જાય છે. આવી આત્મસ્વભાવ સાથે યુંજન કરનારી મહાચમત્કારિક પરમાર્થસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવનારી સિંહનાદતુલ્ય વીરવાણી સાંભળવા માટે પુદ્ગલાનંદી વિષયસુખરસિક અલ્પ સત્ત્વવાળા કાયર જીવો રૂપી મૃગસમૂહ કેમ યોગ્ય ગણાય ? સુભટની જેમ વિજય પામવા માટે ખપી જવાની તૈયારીવાળાનું જ આ કામ છે. આત્માર્થ સાધવા નિકળેલા પરમસંવેગી અને તીવ્રવૈરાગી આત્માઓ જ આવા ગ્રંથના શ્રવણ માટે યોગ્ય ગણાય છે.

આ કારણથી જ યોગાચાર્ય પુરુષો યોગધર્મવિષયક આ ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ અયોગ્ય પુરુષોના હાથમાં આપતા નથી. તેથી જ સૂરિપુંગવ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. સાહેબ પણ જણાવે છે કે આ ગ્રંથ અયોગ્યના હાથમાં આપવા જેવો નથી. અમે આ ગ્રંથ આપવાનો જે નિષેધ કરીએ છીએ તે પણ તેઓ તરફના દ્વેષથી નિષેધ કરતા નથી. પરંતુ તેઓ તરફના આદરભાવના કારણે, પ્રેમ-વાત્સલ્યના કારણે નિષેધ કરીએ છીએ. કારણ કે આ ગ્રંથની પ્રાપ્તિથી તેઓમાં મૂલતઃ અયોગ્યતા હોવાથી તેઓનું અહિત-અકલ્યાણ થવાનો સંભવ છે. આ ગ્રંથદાનનો નિષેધ સાંભળીને પ્રથમ તો તેઓએ વૈરાગ્યાદિ ગુણ-સંપત્તિ અને ઉપશમભાવ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી આ ગ્રંથ માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય. સાચા વૈદ્યો પણ દરદીની બરાબર નાડ જોઇ, પ્રકૃતિ પારખી, વય તપાસી, પાચનશક્તિ જાણી પછી જ ઉત્તમ ઔષધ આપે છે. યુવાનને આપવા જેવું ઔષધ બાળકને આપતા નથી. અને જો આપે તો નુકશાન જ થાય. તેવી જ રીતે સદ્ગુરુ રૂપી સુવૈદ્ય ભવરોગથી રોગી એવા આ જીવની યોગ્યતા જાણીને જ આ ગ્રંથ ભણાવવા રૂપી ઔષધ આપે છે. યોગ્યતા જેઓમાં નથી તેઓને આ ઔષધ આપવા જેવું નથી. આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટતા પૂર્વક હવે પછીની ગાથામાં જણાવે છે. ॥ ૨૨૬ ॥

किमेतदेवमित्याह—

અયોગ્યને આ ગ્રંથ કેમ ન આપવો ? તે જણાવે છે-

अवज्ञेह कृताल्पापि, यदनर्थाय जायते ।
अतस्तत्परिहारार्थं, न पुनर्भावदोषतः ॥ २२७॥

ગાથા : ૨૦૫

ગાથાર્થ = આ ગ્રંથ પ્રત્યે કરાયેલી અલ્પ પણ "અવજ્ઞા" મહા-અનર્થને માટે થાય છે. આ કારણથી તે મહા-અનર્થના પરિહાર માટે અમે નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ અન્તરના દ્વેષભાવથી નિષેધ કર્યો નથી. ॥ ૨૨૭॥

ટીકા-"*अवज्ञेह*" योगदृष्टिसमुच्चयाख्ये ग्रन्थे, "*कृताल्पापि*" स्वरूपेण । "*यद्*" -यस्मात् । "*अनर्थाय जायते*" महाविषयत्वेन । "*अतस्तत्परिहारार्थं, न पुनर्भावदोषतः*" क्षुद्रतया हरिभद्र इदं प्राहेति ॥ २२७॥

વિવેચન :- યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય નામના આ ગ્રંથને વિષે કરવામાં આવેલી અલ્પ પણ અવજ્ઞા મહા અનર્થ માટે થાય છે. કારણ કે આ ગ્રંથનો વિષય મહાન્ (અતિશય કિંમતી) છે. આત્માની દૃષ્ટિમાત્રને બદલી નાખનાર આ ગ્રંથ છે. અને એકવાર દૃષ્ટિ જો બદલાય, સંસારસુખ તરફની દૃષ્ટિ બદલીને આત્માર્થસાધના તરફની દૃષ્ટિ થઇ જાય તો બેડો પાર થયો જ સમજો. આ કારણથી આ ગ્રંથ અતિમહાન્ છે. તેથી તેની અલ્પ અવજ્ઞા પણ બહુ જ નુકશાન કરનારી છે. સામાન્ય માણસ ઘેર આવે અને અવજ્ઞા કરીએ તો એટલું નુકશાન ન થાય કે રાજા-મહારાજા-કે જમાઇ જેવા મહેમાન ઘેર આવે અને જો તેઓની અલ્પ પણ અવજ્ઞા કરીએ તો જેટલુ મોટું નુકશાન થાય. તેવી રીતે આ ગ્રંથ મહાન્ કિંમતી આત્માર્થતાસાધક વિષયવાળો હોવાથી તેની અલ્પ પણ અવજ્ઞા વિષની જેમ સ્વરૂપે જ અનર્થ કરનારી છે. જેમ વિષ અલ્પ હોય તો પણ વિષનું સ્વરૂપ જ એવું હોવાથી પ્રાણહાનિ રૂપ મહા-અનર્થને કરનાર છે. તેવી રીતે આ અવજ્ઞાનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે અલ્પ હોય તો પણ ભવપરંપરા વધારવા સ્વરૂપ મહા અનર્થ કરે જ છે. તેથી આ ગ્રંથનો અલ્પ પણ અનાદર, અલ્પ પણ અવજ્ઞા, અલ્પ પણ અવિનય, અલ્પ પણ આશાતના અને અલ્પ પણ અભક્તિભાવ સેવવો નહીં. જો અવજ્ઞા આદિ સેવવામાં આવે તો અનંત ભવભ્રમણની પરંપરા વધારવા સ્વરૂપ મહાદુઃખદાયી ભયંકર ફળ આપે છે.

જો અલ્પ અવજ્ઞા પણ આવું જ્યેષ્ઠ ફળ આપનાર છે તો વિશેષ અવજ્ઞા કરવામાં આવે તો તો પૂછવું જ શું? અયોગ્ય આત્માના હાથમાં જો સત્શાસ્ત્ર આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની અયોગ્યતાના કારણે અવજ્ઞા-આશાતના-અનાદર આદિ કરે તેવો સંભવ છે. આમ અવજ્ઞા આદિથી તેઓને મહા અનર્થ ન થઇ જાય, તે જીવોની ભવપરંપરા ન વધી જાય, સંસારચક્રમાં રખડી ન પડે તેવી ભાવકરુણા હૃદયમાં રાખીને તે દોષના પરિહાર માટે જ પરમયોગી અને અતિશય સંવેગ પરિણામી એવા "**हरिभद्र इदं प्राहेति**"=આ હરિભદ્ર આ નિષેધ (અયોગ્યને ન

આપવાની વાત) જણાવે છે. પરંતુ તેઓના પ્રત્યે દ્વેષથી કે મત્સરભાવથી કે ઈર્ષ્યા-અસૂયારૂપ ભાવદોષ (હૃદયની અંદર રહેલી મલીનતા) સ્વરૂપ **ક્ષુદ્રતાથી** એટલે કે તુચ્છતાથી આ નિષેધ કરતા નથી. આ નિષેધ પણ તેઓ પ્રત્યેની હિતબુદ્ધિથી જ કર્યો છે. એકાન્ત નિષ્કારણ કરુણાભાવથી જ આ નિષેધ કર્યો છે.

ખસનો દરદી હાથની બધી જ આંગળીઓમાં વારંવાર ખણવાને ઈચ્છતો જ હોય છે. જો વારંવાર ખણજ ખણે તો રોગ વધે, પણ જાય નહીં. તેથી તેના હિત માટે જ તેને ખણવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. બન્ને હાથે કપડાની કોથળીઓ બાંધવામાં આવે છે. આ સર્વ નિષેધ તેઓ પ્રત્યેની કરુણાથી છે. ખણવાનો નિષેધ સાંભળીને ખસના દરદીએ ખોટું લગાડવું જોઈએ નહીં, કે નિષેધક ઉપર રીસ કરવી જોઈએ નહીં પરંતુ ખસનો રોગ ઔષધોથી મટાડીને ગમે તેટલું ખણીએ તો પણ ખસનો રોગ થાય જ નહીં, તેવી યોગ્યતા મેળવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેવી જ રીતે પઠન-પાઠન અને શ્રવણનો નિષેધ સાંભળીને અયોગ્ય આત્માઓએ પણ ગ્રંથકાર પ્રત્યે ખોટું લગાડવાનું કે રીસ-દ્વેષ કે કષાય કરવો જોઈએ નહીં. પરંતુ પોતાની અયોગ્યતા દૂર કરી યોગ્યતા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને પોતાની અયોગ્યતાના કાળે આ ગ્રંથશ્રવણનો નિષેધ જાણી, અવજ્ઞા દ્વારા બંધાતા તીવ્રકર્મોમાંથી બચાવનારા એવા આ ગ્રંથકર્તા પ્રત્યે પારમાર્થિક ઉપકારનો ભાવ રાખવો જોઈએ. ॥૨૨૭॥

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम् । यत एवाह—

આ હકીકત આ પ્રમાણે અંગીકાર કરવા જેવી છે. એથી જણાવે છે કે-

योग्येभ्यस्तु प्रयत्नेन, देयोऽयं विधिनाऽन्वितैः ।
मात्सर्यविरहेणोच्चैः, श्रेयोविघ्नप्रशान्तये ॥ २२८॥

ગાથાર્થ = માત્સર્યભાવનો અત્યન્ત ત્યાગ કરીને, કલ્યાણકારી કાર્યોમાં આવનારા વિઘ્નોની અત્યન્ત શાન્તિ માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી યુક્ત એવા યોગાચાર્યો વડે પ્રયત્નપૂર્વક (ઉપયોગપૂર્વક) યોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથ આપવા યોગ્ય છે. ॥૨૨૮॥

ટીકા-*''योग्येभ्यस्तु''* श्रोतृभ्यः । *''प्रयत्नेन''* उपयोगसारेण, *''देयोऽयं विधिना''* श्रवणादिगोचरेण । *''अन्वितैः''* युक्तैः, दोषोऽन्यथा प्रत्यवायसम्भवादित्याचार्याः । *''मात्सर्यविरहेण''*मात्सर्याभावेन, *''उच्चैः श्रेयोविघ्न-प्रशान्तये''* पुण्यान्तरायप्रशान्त्यर्थमिति ॥ २२८॥

વિવેચન :- આ ગ્રંથની આ છેલ્લી ગાથા છે. ગ્રંથકારશ્રી પણ ઉત્તમ એવા યોગી મહાત્માઓને સ્વ-પર કલ્યાણકારી એવી હિતશિક્ષા જાણે જણાવતા હોય તેવા ભાવથી જણાવે છે કે-

અયોગ્ય આત્માઓમાં અયોગ્યતા હોવાથી અવજ્ઞા આદિ થવાનો સંભવ છે. માટે આ ગ્રંથ શ્રવણનો નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ યોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથ શ્રવણ કરાવવામાં જરા પણ કચાશ રાખશો નહીં. યોગ્ય આત્માઓને અવશ્ય આપજો. યોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રન્થનું શ્રવણ કરવા-કરાવવામાં નીચેની હકીક્તો ધ્યાનમાં રાખજો.

(૧) **માત્સર્યવિરહ** = આ ગ્રંથ ભવરોગ મટાડવા માટે મહાઔષધ છે દુઃખ દૂર કરવામાં મહારત્નચિંતામણિ છે. આત્માર્થ સાધનાની ઈચ્છાઓ પૂરવામાં મહાકલ્પવૃક્ષ સમાન છે. કામધેનુ ગાય સમાન છે. તેથી અધ્યયન કરનારા યોગ્ય શ્રોતાઓ પ્રત્યે હૃદયમાં અલ્પ પણ **"માત્સર્યભાવ"** રાખ્યા વિના આ ગ્રંથ આપજો. છૂટે હાથે આપજો. જરા પણ સંકોચ ન કરજો. આ જ્ઞાનગંગાને તન-મનથી ચોતરફ ફેલાવજો. આળસ-પરિશ્રમ-ગણશો નહીં. આના જેવું પરોપકાર કરવાનું બીજું કોઈ કાર્ય નથી. માટે હૃદયમાં અલ્પ પણ ભાવ છુપાવ્યા વિના દિલાવર દિલ રાખીને યોગ્ય શ્રોતાજનોને આપજો. આ જ્ઞાનની પ્રભાવના પરમ ઉદારતા રાખીને કરજો. પરંતુ **"જો આ ગ્રંથ હું ભણાવીશ"** તો તે મોટો વિદ્વાન થઇ જશે. મારાથી વધારે નામના મેળવશે. હું ઝંખવાણો પડી જઇશ. તેઓની જ બોલબાલા થઇ જશે. આવી આન્તરિક **"માત્સર્યવૃત્તિ"** ન રાખશો. તેવી વૃત્તિ ત્યજીને આપજો. ગુણીઓના ગુણો ઉપર દ્વેષ કરવો તે માત્સર્યભાવ છે. ચિત્તમાં તેને અલ્પ પણ પ્રવેશ ન આપશો, તેવી રીતે હે યોગાચાર્યો! તમે યોગ્યશિષ્યોને આ ગ્રંથનું શ્રવણ કરાવજો.

(૨) **કલ્યાણકારી કાર્યોમાં આવનારાં વિઘ્નોની અત્યન્ત શાન્તિ માટે વિધિ પૂર્વક આપજો=** યોગ્ય જીવોમાં પણ જ્યારે તત્ત્વ જાણવાની તમન્ના હોય ત્યારે, વિનય-વિવેકપૂર્વક સાંભળે ત્યારે, શાસ્ત્રમાં કહેલા અનુકૂળ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ હોય ત્યારે, એમ શુશ્રૂષા-શ્રવણ-ગ્રહણ-ધારણા-વિજ્ઞાન-ઊહ-અપોહ-તત્ત્વાભિનિવેશ વગેરે બુદ્ધિના આઠ ગુણો યુક્ત વિધિપૂર્વક આ ગ્રંથ ભણાવવો. કારણ કે જો **"અવિધિએ આપવામાં આવે તો વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છે."** આવા ઉત્તમ મહાગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું એ મહાકલ્યાણકારી કાર્ય છે અને મહાકલ્યાણકારી કાર્યોમાં જો અવિધિ સેવાય તો વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છે. જેમ વિદ્યાસાધના કરતાં જો અવિધિ સેવાય તો ભૂત-પ્રેત-વેતાળ આદિના ભયો આવે જ છે. આ કારણથી વિઘ્નોની અત્યન્ત શાન્તિ થાય. તે માટે પૂરેપૂરી સાવધાની રખાય છે. તેવી રીતે અહીં પણ કોઈપણ પ્રકારનું નાનું-મોટું વિઘ્ન ન આવે તે માટે વિધિપૂર્વક ગ્રંથનું દાન કરજો.

(૩) **વિધિથી યુક્ત એવા આચાર્યો** = અધ્યયન કરાવનારા સદ્ગુરુએ પણ **વિધિપૂર્વક** જ ગ્રંથ ભણાવવો. સાચા સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થવા પણ અતિદુર્લભ છે જેમ સુયોગ્ય શ્રોતા મળવા દુર્લભ છે. તેમ સુયોગ્ય ગુરુ મળવા પણ અતિશય દુર્લભ છે. યોગમાર્ગના યથાર્થ જાણ, જ્ઞાની, અનુભવી, ઉપશમ આદિ ભાવોથી અન્વિત, સમજાવવાની કળામાં કુશળ, લાગણીશીલ, સાચા હિતેચ્છુ, પરમવાત્સલ્યવારિધિ આવા સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ. તે મળવા બહુ જ દુર્લભ છે. તેવા યોગાચાર્યોએ પણ વિધિપૂર્વક જ જ્ઞાનદાન કરવું. અન્યથા એટલે કે જો વિધિ સાચવવામાં ન આવે તો પ્રત્યપાય (વિઘ્નો)નો સંભવ હોવાથી દોષ લાગે. માટે વિધિ બરાબર જાળવવી.

(૪) **ઉપયોગ છે સાર જેમાં એવા પ્રયત્નપૂર્વક જ્ઞાનદાન કરવું.** અધ્યયન કરાવતી વેલાએ અતિશય ઉપયોગ રાખીને કામ કરવું. કારણકે યોગ્ય આત્માઓની સાથે ભેળસેળીયા વૃત્તિથી પણ આ ગ્રંથ અયોગ્ય આત્માઓના હાથમાં ન જાય તેની પૂરેપૂરી સાવધાની રાખવી. જો આવી સાવધાની રાખવામાં ન આવે અને અયોગ્યને અપાઇ જાય તો તેઓનું અહિત થવાનો મોટો ભય છે. માટે ઉપયોગ પૂર્વક જ્ઞાન-દાન કરવું.

આ પ્રમાણે હૃદયમાં અલ્પમાત્રાએ પણ માત્સર્યભાવ લાવ્યા વિના, કલ્યાણકારી કાર્યોમાં આવનારા વિઘ્નોની પ્રશાન્તિ માટે વિધિ પૂર્વકતાથી યુક્ત એવા યોગાચાર્યોએ ઉપયોગપૂર્વક યોગ્ય આત્માઓને પરમ ઉદારતા સાથે મોકળા મનથી તે સર્વે આત્માઓનું હિત-કલ્યાણ થાય તે રીતે આ ગ્રંથ ભણાવવો.

આ અન્તિમ ગાથામાં ‘‘**मात्सर्यविरहेण**’’=પદમાં કહેલો **વિરહ** શબ્દ સૂરિપુરંદર, તાર્કિક-શિરોમણિ, ભાવિતયોગદશાપન્ન, પરમયોગી યાકિનીમહત્તરાસૂનુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત રચનાનો સૂચક છે.

આ પ્રમાણે સુગૃહીતનામધેય ૧૪૪૪ ગ્રન્થ રચયિતા
પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી **હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજા કૃત
ટીકા યુક્ત **શ્રી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય** નામના આ ગ્રન્થનું
તથા તેની ટીકાનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થયું.

પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ.સા. વિરચિત

આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય

● પ્રથમ મિત્રાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય ●

શિવસુખકારણ ઉપદિશી યોગતણી અડદિટ્ઠી રે । તે ગુણ થુણી જિન વીરનો કરશું ધર્મની પુટ્ઠી રે ।
વીર જિણેસર દેશના ॥૧॥
સઘન અઘન દિન રયણીમાં બાળ વિકલ ને અનેરા રે ।અર્થ જુએ જિમ જુજુઆ તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે ।વીર૦॥૨॥
દર્શન જે હુઆં જુજુઆ તે ઓઘનજરને ફેરે રે । ભેદ સ્થિરાદિક દૃષ્ટિમાં સમક્તિદૃષ્ટિને હેરે રે । વીર૦॥૩॥
દર્શન સકલના નય ગ્રહે આપ રહે નિજ ભાવે રે । હિતકારી જનને સંજીવની ચારો તેહ ચરાવે રે । વીર૦॥૪॥
દૃષ્ટિ થિરાદિક ચારમાં મુગતિપ્રયાણ ન ભાંજે રે । રયણીશયન જિન શ્રમ હરે સુરનર સુખ તિમ છાજે રે । વીર૦॥૫॥
એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું પ્રથમદૃષ્ટિ હવે કહીએ રે । જિહાં મિત્રા તિહાં બોધ જે તૃણ અગ્નિશ્યો લહીએ રે । વીર૦॥૬॥
વ્રત પણ યમ ઇહાં સંપજે ખેદ નહિ શુભ કાજે રે । દ્વેષ નહિ વળી અવરશું એહ ગુણ અંગ વિરાજે રે । વીર૦॥૭॥
યોગનાં બીજ ઇહાં લહે જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે । ભાવાચારજ સેવના ભવ-ઉદ્વેગ સુઠામો રે । વીર૦॥૮॥
દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાળવા ઔષધ પ્રમુખને દાને રે । આદર આગમ આસરી લિખનાદિક બહુમાને રે । વીર૦॥૯॥
લેખન પૂજન આપવું શ્રુતવાચન ઉદ્ગ્રાહો રે । ભાવવિસ્તાર સજ્ઝાયથી ચિંતન ભાવન ચાહો રે । વીર૦॥૧૦॥
બીજકથા ભલી સાંભળી રોમાંચિત હુએ દેહ રે । એહ અવંચકયોગથી લહીએ ધરમસનેહ રે । વીર૦॥૧૧॥
સદ્ગુરુયોગ-વંદનક્રિયા તેહથી ફલ હોએ જેહો રે । યોગક્રિયાફલભેદથી ત્રિવિધ અવંચક એહો રે । વીર૦॥૧૨॥
ચાહે ચકોર તે ચંદ્રને મધુકર માલતી ભોગી રે । તિમ ભાવિ સહજ ગુણે હોયે ઉત્તમનિમિત્ત સંયોગી રે । વીર૦॥૧૩॥
એહ અવંચક યોગ તે પ્રગટે ચરમાવર્ત્તે રે । સાધુને સિદ્ધ દશા સમું બીજનું ચિત્ત પ્રવર્ત્તે રે । વીર૦॥૧૪॥
કરણ અપૂર્વના નિકટથી જે પહેલું ગુણઠાણું રે । મુખ્યપણે તે ઇહાં હોએ સુજસ વિલાસનું ટાણું રે । વીર૦॥૧૫॥

■ ■ ■

● બીજી-તારાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય ●

દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં મનમોહન મેરે ગોમય અગ્નિસમાન મન૦।
શૌચ સંતોષ ને તપ ભલું મન૦ સજ્ઝાય ઈશ્વરધ્યાન મન૦ ॥ ૧॥
નિયમ પંચ ઇહાં સંપજે મનમોહન મેરે, નહિ કિરિયા ઉદ્વેગ મન૦।
જિજ્ઞાસા ગુણતત્ત્વની મન૦, પણ નહિ નિજહઠ ટેગ મન૦॥ ૨॥
એહ દૃષ્ટિ હોય વરતતા મન૦, યોગકથા બહુ પ્રેમ મન૦ ।
અનુચિત તેહ ન આચરે મન૦, વાળ્યો વળે જિમ હેમ મન૦ ॥ ૩॥
વિનય અધિક ગુણીનો કરે મન૦, દેખે નિજ ગુણ હાણ મન૦ ।
ત્રાસ ધરે ભવ ભય થકી મન૦, ભવ માને દુઃખખાણ મન૦ ॥ ૪॥
શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી મન૦, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ મન૦ ।
સુયશ લહે એ ભાવથી મન૦, ન કરે જુઠ ડફાણ મન૦॥ ૫॥

• ત્રીજી બલાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય •

ત્રીજી દૃષ્ટિ બલા કહીજી કાષ્ઠ-અગ્નિસમ બોધ ।
ક્ષેપ નહિ આસન સધેજી શ્રવણસમીહા શોધ ।
રે જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ ॥૧॥
તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજી જેમ ચાહે સુરગીત ।
સાંભળવા તેમ તત્ત્વનેજી એ દૃષ્ટિ સુવિનીતરે । જિનજી ! ધન૦॥૨॥
સરી એ બોધપ્રવાહનીજી એ વિણ શ્રુત થલકૂપ ।
શ્રવણસમીહા તે કિસીજી શયિત સુણે જિમ ભૂપરે । જિનજી ! ધન૦॥૩॥
મન રીઝે તન ઉલ્લસેજી રીઝે બૂઝે એકતાન ।
તે ઈચ્છા વિણ ગુણકથાજી બહેરા આગળ ગાન રે । જિનજી ! ધન૦॥૪॥
વિઘન ઈહાં પ્રાયે નહિજી ધર્મ-હેતુમાં કોય ।
અનાચાર પરિહારથીજી સુયશ મહોદય હોય રે । જિનજી! ધન૦॥૫॥

■ ■ ■

• ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય •

યોગદૃષ્ટિ ચોથી કહીજી દીપ્રા તિહાં ન ઉત્થાન ।
પ્રાણાયામ તે ભાવથીજી દીપપ્રભાસમ જ્ઞાન ।
મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ ॥૧॥
બાહ્યભાવરેચક ઈહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ ।
કુંભક થિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ । મનમોહન-૦॥૨॥
ધર્મ અર્થે ઈહાં પ્રાણનેજી છાંડે પણ નહિ ધર્મ ।
પ્રાણ અર્થે સંકટ પડેજી જુઓ એ દૃષ્ટિનો મર્મ । મનમોહન૦॥૩॥
તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેજી ઈહાં હોયે બીજ પ્રરોહ ।
ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેજી ગુરુ ભગતિ અદ્રોહ । મનમોહન૦॥૪॥
સૂક્ષ્મબોધ તો પણ ઈહાંજી, સમકિત વિણ નવિ હોય ।
વેદ્યસંવેદ્યપદે કહ્યોજી તે ન અવેદ્યે જોય । મનમોહન૦॥૫॥
વેદ્ય બંધ શિવહેતુ છે જી સંવેદન તસ નાણ ।
નય નિક્ષેપે અતિભલુંજી વેદ્યસંવેદ્ય પ્રમાણ । મનમોહન૦॥૬॥
તે પદ ગ્રન્થિ વિભેદથીજી છેહલી પાપપ્રવૃત્તિ ।
તપ્તલોહપદધૃતિસમીજી તિહાં હોય અન્તે નિવૃત્તિ । મનમોહન૦ ॥૭॥
એહ થકી વિપરીત છેજી પદ તે અવેદ્યસંવેદ્ય ।
ભવાભિનંદી જીવનેજી તે હોય વજ્ર અભેદ્ય । મનમોહન૦॥૮॥

લોભી કૃપણ દયામણોજી માયી મચ્છર ઠાણ ।
ભવાભિનંદી ભય ભર્યોજી અફલઆરંભ અયાણ । મનમોહન૦ ॥૯॥
એવા અવગુણવંતનુંજી પદ છે અવેદ્ય કઠોર ।
સાધુસંગ આગમતણોજી તે જીતે ધરી જોર । મનમોહન૦-॥૧૦॥
તે જીત્યે સહેજે ટળેજી વિષમ કુતર્ક પ્રચાર ।
દૂર નિકટ હાથી હણેજી જિમ એ બઠરવિચાર । મનમોહન૦॥૧૧॥
હું પામ્યો સંશય નહીંજી મૂરખ કરે એ વિચાર ।
આળસુઆ ગુરુ-શિષ્યનોજી તે તો વચન પ્રકાર । મનમોહન૦॥૧૨॥
ધી જે તે પ્રતિ આવવું જી આપમતે અનુમાન ।
આગમને અનુમાનથીજી સાચું લહે સુજ્ઞાન । મનમોહન૦ ॥૧૩॥
નહીં સર્વજ્ઞ જુજુઆજી તેહના જે વળી દાસ ।
ભગતિ દેવની પણ કહીજી ચિત્ર-અચિત્ર પ્રકાશ । મનમોહન૦ ॥૧૪॥
દેવ સંસારી અનેક છેજી તેહની ભક્તિ-વિચિત્ર ।
એક રાગ પર દ્વેષથીજી એક મુગતિની અચિત્ર । મનમોહન૦ ॥૧૫॥
ઇન્દ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી જ્ઞાન છે આગમહેત ।
અસંમોહ શુભકૃતિ ગુણેજી તેણે ફળભેદ સંકેત । મનમોહન૦॥૧૬॥
આદર ક્રિયા-રતિ ઘણીજી વિઘન ટળે મિલે લચ્છી ।
જિજ્ઞાસા બુધસેવનાજી શુભકૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યચ્છ । મનમોહન૦॥૧૭॥
બુદ્ધિક્રિયા ભવફળ દીએજી જ્ઞાન-ક્રિયા શિવઅંગ ।
અસંમોહકિરિઆ દીએજી શીઘ્ર મુગતિફળ ચંગ । મનમોહન૦॥૧૮॥
પુદ્ગલરચના કારમીજી તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન ।
એક માર્ગ તે શિવ તણોજી ભેદ લહે જગ દીન । મનમોહન૦॥૧૯॥
શિષ્ય ભણી જિનદેશનાજી કહે જનપરિણતિ ભિન્ન ।
કહે મુનિની નયદેશનાજી પરમારથથી અભિન્ન । મનમોહન૦॥૨૦॥
શબ્દભેદ ઝઘડો કિસ્યોજી પરમારથ જો એક ।
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી વસ્તુ ફરે નહીં છેક । મનમોહન૦॥૨૧॥
ધર્મક્ષમાદિક પણ મિટેજી પ્રગટે ધર્મસંન્યાસ ।
તો ઝઘડા ઝોંટાતણોજી મુનિને કવણ અભ્યાસ । મનમોહન૦॥૨૨॥
અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી ચાર લહી જેણે દૃષ્ટિ ।
તે લેશે હવે પાંચમીજી સુયશ અમૃતઘનવૃષ્ટિ । મનમોહન૦॥૨૩॥

●●●

● પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય ●

દૃષ્ટિ સ્થિરામાંહે દર્શન નિત્યે રતનપ્રભાસમ જાણો રે ।
ભ્રાંતિ નહિ વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ પ્રત્યાહાર વખાણો રે ॥૧॥
એ ગુણ વીર તણો ન વિસારું સંભારું દિન-રાત રે ।
પશુ ટાળી સુરરૂપ કરે જે સમકિતને અવદાત રે । એ ગુણ૦॥૨॥
બાલધૂલિઘર લીલા સરખી, ભવચેષ્ટા ઇહાં ભાસે રે ।
રિદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટમહાસિદ્ધિ પાસે રે । એ ગુણ૦॥૩॥
વિષયવિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે ।
કેવળ જ્યોતિ તે તત્ત્વપ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે । એ ગુણ૦॥૪॥
શીતળ ચંદનથી પણ ઉપન્યો, અગ્નિ દહે જિમ વનને રે ।
ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇહાં તિમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે । એ ગુણ૦॥૫॥
અંશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જળ તમાસી રે ।
ચિદાનંદઘન સુયશવિલાસી, કેમ હોય જગનો આશી રે । એ ગુણ૦॥૬॥

■ ■ ■

● છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય ●

અચપલ રોગરહિત નિષ્ઠુર નહિ, અલ્પ હોય દોય નીતિ ।
ગંધ તે સારો કાન્તિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રમુખ પ્રવૃત્તિ । ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું ॥૧॥
ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી મિત્રાદિક-યુત ચિત્ત ।
લાભ ઇષ્ટનો રે દ્વન્દ્વ-અધૃષ્યતા જનપ્રિયતા હોય નિત્ય । ધન૦।૨।
નાશ દોષનો રે તૃપતિ પરમ લહે સમતા ઉચિત-સંયોગ ।
નાશ વયરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા એ નિષ્પન્નહ યોગ । ધન૦।૩।
ચિહ્ન યોગનાં રે જે પરગ્રંથમાં યોગાચારય-દિટ્ઠ ।
પંચમદૃષ્ટિ થકી સવિ જોડીએ એહવા નેહ (તેહ) ગરિટ્ઠ । ધન૦।૪।
છટ્ઠી દિટ્ઠી રે હવે કાન્તા કહું તિહાં તારાભ-પ્રકાશ ।
તત્ત્વ-મીમાંસા રે દૃઢ હોયે ધારણા નહિ અન્યશ્રુતનો સંવાસ। ધન૦।૫।
મન મહિલાનું રે વહાલા ઉપરે, બીજા કામ કરંત ।
તેમ શ્રુતધર્મે રે એહમાં મન ધરે જ્ઞાનાક્ષેપકવન્ત । ધન૦।૬।
એહવે જ્ઞાને રે વિઘન-નિવારણે ભોગ નહિ ભવહેત ।
નવિ ગુણ દોષ ન વિષયસ્વરૂપથી મન ગુણ-અવગુણ-ખેત । ધન૦।૭।
માયાપાણી રે જાણી તેહને લંઘી જાય અડોલ ।
સાચું જાણી રે તે બીતો રહે ન ચળે ડામાડોળ । ધન૦।૮।
ભોગતત્ત્વને રે એ ભય નવિ ટળે જૂઠા જાણે રે ભોગ ।
તે એ દૃષ્ટિ રે ભવસાયર તરે લહે વળી સુયશસંયોગ । ધન૦।૯।

● સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય ●

અર્કપ્રભાસમ બોધ પ્રભામાં ધ્યાનપ્રિયા એ દિઠ્ઠી ।
તત્ત્વતણી પ્રતિપત્તિ ઇહાં વળી રોગ નહિ સુખપુઠ્ઠી રે ।
ભવિકા ! વીરવચન ચિત્ત ધરીએ ।૧।
સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ ।
એ દૃષ્ટે આતમગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ રે । ભવિ૦।૨।
નાગરસુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભસુખ ન કુમારી ।
અનુભવ વિણ તેમ ધ્યાનતણું સુખ, કોણ જાણે નરનારી । ભવિ૦।૩।
એહ દૃષ્ટિમાં નિર્મળબોધે, ધ્યાન સદા હોય સાચું ।
દૂષણરહિત નિરન્તર જ્યોતિ રતન તે દીપે જાચું રે । ભવિ૦।૪।
વિસભાગક્ષય શાન્તવાહિતા, શિવમારગ ધ્રુવનામ ।
કહે અસંગ-ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુયશ પરિણામ રે । ભવિ૦।૫।

● આઠમી પરાદૃષ્ટિની સજ્ઝાય ●

દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણુંજી । આપસ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ શશિસમ બોધ વખાણુંજી ।
નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી કહીએ નહિ અતિચારીજી । આરોહે આરૂઢે ગિરિને તેમ એહની ગતિ ન્યારીજી ।૧।
ચંદન-ગંધસમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેષેજી । આસંગે વર્જિત વળી એહમાં, ક્રિયા નિજગુણ લેખેજી ।
શિક્ષાથી જેમ રતન-નિયોજન, દૃષ્ટિભિન્ન તેમ એહોજી । તાસ નિયોગે કરણ અપૂર્વ લહે મુનિ કેવલ ગેહોજી ।૨।
ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ સર્વલબ્ધિ ફલ ભોગીજી । પર-ઉપકાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગી અયોગીજી ।
સર્વશત્રુક્ષય સર્વવ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ-સમીહાજી । સર્વ-અરથયોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાજી ।૩।
એ અડદિઠ્ઠી કહી સંક્ષેપે યોગશાસ્ત્ર સંકેતેજી । કુળયોગી ને પ્રવૃતચક્ર જે તેહ તણે હિતહેતેજી ।
યોગીકુળે જાયા, તસ ધર્મે અનુગત, તે કુળયોગીજી, અદ્વેષી ગુરુ-દેવ-દ્વિજપ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીજી ।૪।
શુશ્રૂષાદિક અડગુણસંપૂરણ, પ્રવૃત્તચક્ર તે કહીએજી । યમદ્વયલાભી પરદુગ-અર્થી, આદ્ય અવંચક લહીએજી ।
ચાર અહિંસાદિક યમ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ થિર સિદ્ધિ નામેજી, શુદ્ધ રુચે, પાળે, અતિચારહ ટાળે, ફળપરિણામેજી ।૫।
કુળયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રને, શ્રવણશુદ્ધિ પક્ષપાતજી । યોગદૃષ્ટિ ગ્રન્થે હિત હોવે તેણે કહી એ વાતજી ।
શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી? । ઝળહળતો સૂરજ ને ખજુઓ, તાસ તેજમાં જેતોજી ।૬।
ગુહ્યભાવ એ તેહને કહીએ, જેહશું અંતર ભાંજેજી । જેહશું ચિત્ત પટન્તર હોવે, તેહશું ગુહ્ય ન છાજેજી ।
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોજી । ખમશે તે પંડિત-પરષદમાં, મુષ્ટિપ્રહાર ને લાતોજી ।૭।
સભા ત્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદીસૂત્રે દીસેજી । તે જાણી એ ગ્રંથ યોગ્યને, દેજો સુગુણ જગીશેજી ।
લોક પૂરજો નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણરયણેજી । શ્રી નયવિજય વિબુધપયસેવક, વાચક યશને વયણેજી ।૮।

શ્રી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથ સમાપ્ત